

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 6 · DECEMBER 2013 · PRIS 79 SEK

TEMA

DEN UPPFINNINGSRIKA STATEN

Det är inte privata entreprenörer och riskkapitalister som ligger bakom innovationerna.
De grundläggande tekniska genombrotten görs ofta inom försvarsforskningen.

RESPONS NR 6 2013

Staten är inte en statist när det gäller innovationer

Av Kay Glans

DEN DOMINERANDE UPPFATTNINGEN de senaste decennierna har varit att staten är trög och ur stånd att urskilja utvecklingsmöjligheter; det är privata entreprenörer och riskkapitalister som driver den tekniska och ekonomiska utvecklingen. Utan tvivel är det privata näringslivet snabbt när det gäller att identifiera möjligheter, fast alla är sannerligen inte av godo – tänk på de finansiella innovationer som var nära att välta världsekonomin för några år sedan.

Men när det gäller grundläggande tekniska genombrott är denna syn på staten illa underbyggd. Kriget är alltings fader, sade den försokratiske filosofen Herakleitos. Det tycks i alla fall till stora delar vara sant när det gäller den tekniska utvecklingen. I förberedelserna för krig och under själva kriget tar staten kommandot över ekonomin och forcerar den tekniska utvecklingen. Innovationerna under andra världskriget präglar fortfarande vår tillvaro. Under denna konflikt skapades till exempel jetflygplanet, den reaktionsdrivna raketten och atombomben. Kriget forcerade också utvecklingen av datorn.

Den brittiska ekonomen Mariana Mazzucato, vars bok *The Entrepreneurial State* recenserar av Björn Elmbrant i detta nummer av *Respons*, visar att all den teknik som Apple stoppat in i iPhone i grund och botten kommer från offentligt finansierad försvarsforskning. Apple har varit innovativt i sitt sätt att koppla samman dessa komponenter, men tyvärr också innovativt när det gäller att undvika att betala skatt. Riskerna är socialiserade, vinsterna privata.

Att staten inte kan driva teknikutvecklingen framåt är en uppfattning sprungen ur samma paradigm som hävdar att marknaderna korrigerar sig själva. Detta tankemönster behöver tas upp till förnyad diskussion, vilket vi vill bidra till med detta tema om den uppfinningsrika staten. Det är märkligt att försvarsforskningens roll har kunnat bli så pass osynlig i den politiska debat-

ten. I synnerhet USA har talat med klaven tunga här. Den politiska retoriken har handlat om att krympa staten, i praktiken har den amerikanska staten varit mycket aktiv, både genom försvarsforskning och genom att stödja nya företag.

Denna diskussion kan relateras till en fråga som ställts i den amerikanska debatten de senaste åren. Har innovationstempot mattats av och gynnar innovationerna inte produktiviteten på samma sätt som tidigare? Häromåret väckte ekonomen Tyler Cowen stor uppmärksamhet med sin bok *The Great Stagnation*, i vilken han hävdade att den finansiella krisen skylde över att den ekonomiska och tekniska utvecklingen har nått en platå. Att medianinkomsten för de amerikanska hushållen har stagnerat skulle kunna vara ett tecken på detta. Ett annat tecken är att allt fler är sysselsatta med FoU, men de åstadkommer mindre. En annan amerikansk ekonom, Robert Gordon, menar att det bara finns ett begränsat antal grundläggande innovationer att göra och de är redan gjorda. Riskkapitalisten Peter Thiel säger att dagens tekniska innovationer inte är nyttiga, utan används av folk för att skicka bilder på sina katter till andra sidan jordklotet. Om de senaste innovationerna var viktiga för ekonomin skulle det synas tydligare i den ekonomiska statistiken i de utvecklade länderna.

Denna känsla av att allt egentligen är gjort har funnits förr och kommit på skam genom ny utveckling. Men det kan vara så att verkliga genombrott förutsätter en kollektiv ansträngning och en gemensam målmedvetenhet som vi har allt svårare att mobilisera. En av orsakerna till detta förefaller mig vara en allmän förvirring i synen på vad staten ska och kan göra. ■

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Ledare ..... s. 3

Noterat ..... s. 6

Debatt ..... s. 9

Reportage ..... s. 12

*Bilden av tysk litteratur som svår
hämmar introduktionen i Sverige*

Analys ..... s. 16

*Inte bara DDR – i Västtyskland var
dopingen utbredd sedan 50-talet*

TEMA DEN UPPFINNINGSRIKA STATEN

AV BJÖRN ELMBRANT ..... s. 19
Staten sår och kapitalet skördar

AV LARS MAGNUSSON ..... s. 22
*Samverkan mellan stat och
näringsliv har drivit ekonomisk
utveckling i Sverige*

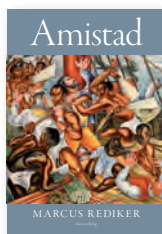
HISTORIA

AV MATS BERGQUIST ..... s. 26

· *Churchill i talarstolen*
– Ett retoriskt porträtt
Peter Adler

· *Winston Churchill – Del 1, 1874–1939*
Bengt Liljegren

· *Winston Churchill och den
brittiska världsordningens slut*
Svante Nordin

AV DICK HARRISON ..... s. 29

· *Amistad*
Marcus Rediker

AV GUNNAR WETTERBERG ..... s. 30

· *Bandybaronen i folkhemmet*
– Familjen De Geer, bruket och folket
Christer Ericsson

AV ANNA JÖRNGÅRDEN ..... s. 32

· *Busen är budskapet – Perspektiv på
mobilitet, materialitet och modernitet*
Lotten Gustafsson Reinius, Ylva Habel
& Solveig Jülich

AV LARS ERICSON WOLKE ..... s. 34

· *Boerna – Hjältarna som blev skurkar*
Jan-Gunnar Rosenblad
& Gundel Söderholm

AV BO LINDBERG ..... s. 36

· *Erik den helige – Landsfader eller beläte?*
Henrik Ågren

AV EVA-CARIN GERÖ ..... s. 37

· *I skuggan av Rom – Romersk
kulturpåverkan i Norden*
Kent Andersson

POLITIK & SAMHÄLLE

AV JOHANNA LINDBLADH ..... s. 40

· *Tiden second hand*
– Slutet för den röda människan
Svetlana Aleksijevitj

AV JÖRGEN HERMANSSON ..... s. 42

· *Maktens former*
– Tretton essäer om politik
Olof Ruin

AV PETER TISTEDT ..... s. 44

· *Herbert Tingsten – Vetenskapsmannen*
Olof Petersson

AV TORBJÖRN GUSTAFSSON
CHORELL ..... s. 46

· *Ljusets fiender – Västvärldens självkritik
och den svenska idédebatten*
Johan Lundberg

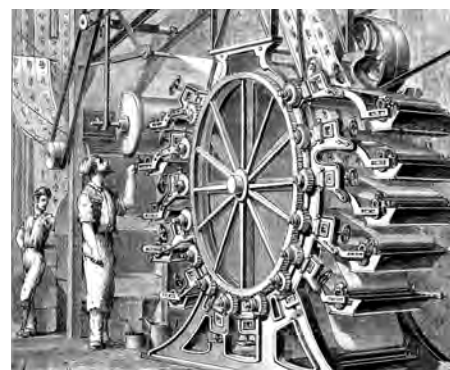
AV ULF ZANDER ..... s. 48

· *Drottningens hemlighet*
Johan Åsard

ESSÄ

AV PETER JOSEPHSON ..... s. 50

När boken hotade föreläsningen

TEMA I DETTA NR: DEN UPPFINNINGSRIKA STATEN

”Hennes tes är att utan de forskningsinsatser som staten tidigt gjort skulle till exempel Apple aldrig ha kunnat lansera sin smarta iPhone.”

Mariana Mazzucato vänder på begreppen om synen på Apple som innovationsföretag i Björn Elmbrants artikel om statens betydelse för forskning och utveckling.

KONSTARTERNA & MEDIER

AV MARIE CRONQVIST ..... s. 54
· *Hyland – Legenden och hans tid*
Lars Ragnar Forsberg

AV TOBIAS PONTARA ..... s. 56
· *Från snille till geni – Den svenska kompositörsrollens omvandlingar från Kraus till Måndagsgruppen och dess betydelse för synen på musik*
Ulrik Volgsten

AV LARS GRAHN ..... s. 58
· *Lücke & Lull – Arvet efter en Bonnier*
Björn af Kleen
· *Firman. Bonnier*
– Sveriges mäktigaste mediesläkt
Bernt Hermele

KLASSIKERN

AV JOHAN ÖSTLING ..... s. 60
· *Einsamkeit und Freiheit – Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen.*
Helmut Schelsky

FILOSOFI & PSYKOLOGI

AV TOMAS PERSSON ..... s. 65
· *Bonobon och tio guds bud – På jakt efter humanism bland primater*
Frans de Waal

AV FREDRIK MEITON ..... s. 67
· *Främja förmågor – En modell för mänsklig utveckling*
Martha Nussbaum

AV YLVA HASSELBERG ..... s. 69
· *Social Science in Context – Historical, sociological and global perspectives*
Rickard Danell, Anna Larsson & Per Wisselgren

AV KAY GLANS ..... s. 70
· *Mannen som slutade ljuga – Berättelsen om Sture Bergwall och kvinnan som skapade Thomas Quick*
Dan Josefsson

KORT

AV INGA LENA ÅNGSTRÖM GRANDIEN .. s. 73
· *Jordens salt*
Mollie Faustman – författare, konstnär, kåsör, kritiker
Lena Käreländ

AV ALF W. JOHANSSON ..... s. 73
· *Älskade struntflicka*
Brev mellan Barbro von Vegesack och Sven Ulric Palme 1937–1940
Thomas Palme (red.)

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson.

FAS, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, samt Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse stödjer verksamheten.

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, docent i historia vid Lunds universitet/Swedish Collegium for Advanced Study.

Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Kay Glans, 08-120 205 20
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
Lars Grahn
lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:

Alf W. Johansson
alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB
ISSN 2001-2292
ISBN 978-91-87175-17-6

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässelholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05
ekonomitjanst@natverkstan.net

Kontakt:

Tidskriften Respons
Kungsgatan 37, 8 tr
111 56 Stockholm
tel 08-120 205 20
info@tidskriftenrespons.se

Noterat

► Döden vid fronten. Omslag av Erik Lange till Naggens julnummer 1915.

FÖRSTA VÄRLDSKRIGET I SVENSKA MEDIER

Nästa år är det hundra år sedan det första världskriget bröt ut. En våg av böcker och utställningar kommer att uppmärksamma denna "urkatastrof" i Europas historia. Presshistoriska Föreningen tjuvstartade den 27 november med ett ambitiöst seminarium med inte mindre än nio inlägg om svenska medier och första världskriget.

Nils Funcke menade att statsmakterna – i motsats till under andra världskriget – var återhållsamma när det gällde tryckfrihetsåtal. Det var mera omsorg om sedligheten än hänsyn till främmande makter som stod i centrum. Det yttre hotet mot Sverige var ju mera begränsat än 1939-44. Däremot fanns det sedan 1911 en lag om filmcensur och denna användes flitigt för att klippa i journalfilmer. Men som Jarl Torbacke påpekade pågick

i det tysta ett informationskrig mellan olika nyhetsbyråer. Den tyska legationen hade flera avdelningar som sysslade med att infiltrera pressen. Man hade bland annat skaffat sig aktiemajoriteten i *Aftonbladet*. Särskilt inriktade man sig dock på landsortspressen, som publicerade färdigredigerat material från den tyska nyhetsbyrån Wolf.

Det socialdemokratiska partiet var i helt övervägande grad ententevänligt, men partiets tidning i Göteborg, *Ny Tid*, leddes av den kraftfulle A. C. Lindblad som förde en konsekvent tyskvänlig linje. Lars-Åke Engblom visade hur Lindblads tyskvänlighet väckte protester som ledde till att han köptes ut från tidningen 1916 men kunde sitta kvar i riksdagen till 1934.

Kriget medförde en betydande ökning i tidnings- och tidskriftsförsäljningen. Johan Hirschfeldt visade vilket uppsving bildjournalistiken fick som konkurrensmedel i den intensiva striden om läsarna mellan *Hvar 8:e Dag* och *Vecko-Journalen*.

Även den så kallade skämtpressen nådde nya höjder. Örjan Romefors berättade om tidskriften *Naggen* (redigerad av Erik Lindorm) vars lysande tecknare Eigil Schwab, Otte Sköld och Ivar Starkenberg med vassa ritstift förde fredens och försoningens talan. Kvinnliga krigskorrespondenter i egentlig mening fanns det knappast men Marika Stiernstedt besökte fronten i Frankrike och Else Kleen skrev en reportagebok om hur kriget påverkade det civila samhället.

Radion debuterade i första hand som militärt redskap och föremål för avlyssning. Tyskarna anses ha vunnit slaget vid

Tannenbergs genom att snappa upp ryska radiomeddelanden. För soldaterna gjordes enstaka underhållningsprogram.

Struttande kungligheter i galauniform och leriga stridsvagnssersiver ur journalfilmer i Svensk mediedatabas (KB) gav som avslutning krigets bisarra kontraster i snabba, svartvita tablåer. ■

► Alf W. Johansson och
Lars Grahm

NYTT BIBLIOTEKSPRIS

Det finns många kända litterära pris, men hur står det till med pris till biblioteken och bibliotekarierna? Vi har Svensk biblioteksförening som årligen delar ut åtta priser under samlingsnamnet "Sveriges biblioteks utmärkelser"; fackförbundet DIK utser "Årets bibliotek" som 2013 gick till Göteborgs stadsbibliotek; Svenska Akademien delar sedan 2005 årligen ut ett bibliotekariepris. I år gick det till Sara Hagström Andersson i Gävle, som har flera läsfrämjande projekt bakom sig, bland annat för invånare med andra modersmål än svenska. Ett av projekten hette "Gävle läser Agnes", som utgick från Agnes von Krusenstjerna och hennes roman *Fattigadel*.

Ett nytt internationellt bibliotekspris utdelas för första gången i år av Stanford Libraries för "Innovation in Research Libraries". Två vinnare utsågs: Bibliothèque nationale de France (BNF) och spanska Miguel de Cervantes Digital Library. Det förstnämnda fick pris för sin Gallica och Data. Gallica visar upp franskt kulturarv i digitalt format i en imponerande mängd

och kvalitet genom skannade verk, manuskript, brev, ljudfiler, kartor, och tillmötesgår så samtida forskares behov. Tack vare det franska nationalbibliotekets discoverytjänst Data, som baseras på den semantiska webben, kan även en mycket större publik genom vanliga sökmotorer få upp ögonen för de enorma samlingarna i Gallica och andra kataloger som man i Data har samlat under en enda högteknologisk lins. Spaniens Miguel de Cervantes Digital Library startade 1999 vid Universidad de Alicante och tillgängliggör spansk kultur på webben. Biblioteket publicerar högkvalitativt innehåll, såsom egna kommentarer av kritiskt granskat och utvalt material med högt forskningsvärde. Man har byggt upp en användarvänlig informationsarkitektur, och data

finns (liksom i BNF:s Data) i öppen källkod. ■

<http://gallica.bnf.fr>
<http://data.bnf.fr>
<http://cervantesvirtual.com>

► Ida Westin.

RÄTTELSE

Genom ett redaktionellt missförstånd kom två felaktiga exempel på företag med i den tryckta versionen av Ola Dahls artikel i *Respons* nr 5/2013, trots att de hörde till en tidigare version av manuskriptet och hade strukits av skribenten. Detta gäller Müller-Weingarten och Gildemeister, som i dag inte är verktygsmaskintillverkare i sydvästra Tyskland. ■

NY DIAGNOS – ABCD

Kommer ni ihåg när Ingemar Johansson blev världsmästare i boxning? Då var man bara det, världsmästare, det fanns bara en organisation och ett bälte. Sedan kom WBA, WBC, IBF, IBO, ABC – det finns tio organisationer. Det påstås att detta var ett försök att lära amerikanerna alfabetet. Kanske ligger samma pedagogiska strävan bakom alla de psykiatriska bokstavsdiagnoser som förekommer: ADHD, ADD, DAMP, OCD, HSP, för att nämna några. Vi tycker att det är dags för ytterligare en: ABCD (Advanced Book Consumption Disorder). Symptomen är lätta att känna igen. Du har säkert sett offren på tunnelbanan, folk som sitter djupt försjunkna över en rektangel av processat trä, phrasebooks som de också kallas, för de består bara av en massa fraser, inte en enda bild (!) i extrema fall. Det lär finnas folk som underlåtit att uppdatera sitt facebook-konto på flera dagar på grund av ABCD och därmed riskerar social isolering. ■

– Annons

En unik skildring
av de gröna
männen i kyrkorna
överallt i Europa.

D DIALOGOS
www.dialogosforlag.se

► Bland *Respons* läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.

Vad jag läser

Dan Schelvander är före detta verksamhetsarkitekt på Försäkringskassan

LEGOKNEKT GJORDE SIG OUMBÄRLIG

Frances Stonor Saunders: *Den djävulske engelsmannen. Hawkwood – blod, guld och ära i 1300-talets Italien*, Norstedts

Europa på 1300-talet stod med ena foten i den typiskt medeltida kampen om kontroll över stadsstaterna och med den andra foten i den globala kampen om världsherravälde. Krigen avlöste varandra, maktpositioner ändrades, de tillfälliga härskarnas anspråk på legitimitet var grandiosa. Alla ansåg sig ha Gud och blodsbanden på sin sida. Samtidigt fanns det en som ingen rådde på, som inte gjorde skillnad på folk och folk – pesten! I vågor drog den fram och tillbaka över hela Europa, skonade ingen landsdel, ingen familj. Man levde i den yttersta av tider.

I min läshörna ligger just nu en bok, *Den djävulske engelsmannen*, som handlar om en märklig person under 1300-talet, John Hawkwood, som bytte lojaliteter oftare än skjorta. Han levde och verkade under andra hälften av 1300-talet, född i England men verksam i Italien bland de många små rivaliserande stadsstaterna och inte minst påvedömet. Frances Stonor Saunders beskriver mycket levande och målande hur den arena såg ut där kriget kunde bli en vara som köptes av härskare och påvar och såldes av män som Hawkwood.

Han var den perfekte entreprenören, en lysande legoknekt som sålde sina tjänster till den som betalade bäst för att få hjälp mot grannstaden, eller som betalade mest för att bli skonad från hans skövlingar. För att försörja sin legoarmé, Vita kompaniet, sökte han upp befintliga konflikter, eller skapade dem, för att spela ut parterna mot varandra, allt för att kunna utkräva svindlande summor för beskydd eller anfall. Det kunde vara herrarna i Florens eller påven själv, inget var för stort för Hawkwood och hans ambitioner. Att han fick en statsmannabegravning i Italien är bara en av många häpnadsväckande inslag i denna historia.

Europa är under denna tidsepok som en dystopi, allt faller sönder under pestens och alla små- och storkrigs härjningar, döden spelar schack med människorna och vinner alltid. Samtidigt är det denna period som lägger grunden för den utveckling som följer mot det moderna Europa. Kanske är det så att utan att förstå vad som hände under 1300 och de kommande seklerna, går det inte att förstå Europa av i dag. ■

INTERVJU:

SAYED KASHUA

Arabisk författare som skriver på hebreiska på Sverigebesök

Sayed Kashua skakar på huvudet när han ser att *Dagens Nyheter* rubricerar honom som en israelisk författare. "För mig betyder israelisk judisk. Jag är en arabisk författare som skriver på hebreiska."

Jag träffar honom i Stockholm, dit han kommit för att medverka i evenemanget *Mother Tongue in the Creative Process*, organiserat av Föreningen för judisk kultur i Sverige. Kashua, född 1975, är en av de mest uppmärksammade författarna i Israel i dag. Hans senaste roman, *Second Person Singular*, har sålt i 80 000 exemplar i Israel. Den tv-serie som han skriver manus till, *Avoda Aravit*, går på bästa sändningstid i israelisk tv. Huvudpersonen är en arabisk journalist som försöker smälta in i en miljö dominerad av judar, ofta med komiska resultat. "En bekant sade till mig att serien är den enda riktiga judiska humorn i israelisk tv", säger Kashua. "Men jag tror inte det handlar om judiskhet, utan om minoritetens villkor."

Vad innebär det för honom att skriva på hebreiska? Kashua började lära sig hebreiska i tredje klass och talar om svårigheterna

► Sayed Kashua är en av de mest populära författarna i Israel.

att överföra barndomsupplevelser från en arabisktalande miljö till hebreiska. Hans föräldrar skickade honom till den bästa internatskolan i Israel och där blev hebreiskan ett redskap för honom att passa in. "Jag var inte rolig som barn utan började använda humor på internetet för att smälta in men också för att attackera. Det är nog också lättare för mig att skriva om alkohol, sex och gud på hebreiska, för de arabiska orden har ett slags tabu över sig."

Kashua beskriver judiska fördomar mot araber med satirisk humor, men idealiserar inte araber. "Det är inte min ambition att vara kritisk mot nationer och folk. Mest försöker jag

vara kritisk mot mig själv. Men jag försöker vara uppriktig och försköner inte araber för vi har många interna problem."

Hans romaner har en självbiografisk bakgrund och handlar om araber som är israeliska medborgare och som försöker anpassa sig och smälta in, bara för att upptäcka att dörrarna till det israeliska samhället kan stängas närsomhelst. Skenbart må de röra sig mellan två världar, men djupare sett är de utestängda från båda. I *Let It Be Morning* (2002) berättar han om en arabisk journalist som i samband med den andra intifadan 2000 successivt förlorar sin ställning på den tidning där han varit uppbyggen medarbetare.

Berättelsen har självbiografisk bakgrund och har präglat Kashua djupt. "Jag vet hela tiden att jag inte kan känna mig säker, även om jag uppfattas som en stjärna nu. Allt kan ändras snabbt beroende på den politiska situationen. Jag vet till exempel inte hur länge tv-serien kan fortsätta och ser till att hela tiden ha flera inkomstkällor."

Jag pekar på likheterna mellan den situation som hans huvudpersoner befinner sig i och hur det var för de emanciperade judarna i Europa. Kashua svarar att han inte strävar efter att assimileras eftersom det är en omöjlighet. "I Israel kan man bara bli accepterad om man är jude och då måste man ha en judisk mamma. Du kan inte ens konvertera – inte för att jag försöker! Jag vill inte bli judisk, bara att jag och mina barn också ska ha rätt till detta land."

Hur har Israels arabiska medborgare påverkats av den så kallade arabiska våren, som sedan tog en dystrare vändning? "När vi kritiserat förhållandena i Israel har vi alltid fått höra att vi har det mycket bättre än araber i andra länder. Så när människor i Tunisien började kräva demokrati blev vi överlyckliga, för vi trodde att det skulle innebära slutet för denna typ av argument. Men det faktum att resten av arabvärlden inte inger något hopp får oss att acceptera förskräckliga saker i Israel." ■

► Intervjuad av Kay Glans

— Annon —

Nyheter från Carlsson Bokförlag

Caremaskandalen

Risikkapitalets fantastiska resa i äldrevården

Erik Palm

Hösten 2011 avslöjades fusk med bland annat bemanning på Caremaboendet Koppargården. Tre chefer fick avgå. "Caremaskandalen" är en berättelse om godtrogna politiker, handfallna myndigheter och tystad vårdpersonal.

Hilarys historia

Samtal med Hilary Sarnecki

Jerzy Sarnecki

Jerzy Sarnecki var 21 år gammal när han, tillsammans med sin familj, kom till Sverige som judisk flykting från Polen. Nästan 40 år senare, kort före fadern Hilarys död, bad Jerzy honom berätta om sitt händelserika liv.

Tore Wretman

Maten och livet

Mats Ekdahl

Här skildras Wretmans långa bana från ung kökspojke, via praktik på flera av världens främsta restauranger till ett matimperium i världsklass. Maten, köket och serveringen står i fokus, på köpet får läsaren recept och kulturhistoria, skildrade möten och samtal.

Beställ och läs mer på carlssonbokforlag.se ☞ Carlsson Bokförlag, Stora Nygatan 31, Stockholm, 08-545 254 80

Undermåligt om näringslivet

Sveriges historias beskrivning av näringslivet är ojämn. I det åttonde bandet, som behandlar perioden från 1965 fram till i dag, är skildringen helt undermålig. **Huvudförfattarna har en helt förlegad uppfattning om vad innovativitet är och många viktiga innovationer förbigås.**

Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: info@tidskriftenrespons.se

Anders Johnson

År har det mycket omfattande projektet om Sveriges historia avslutats. Under ledning av Dick Harrison har ett åttabandsverk utkommit på Norstedts, en tv-serie har sänts på TV4 och en stor utställning har satts upp på Historiska museet i Stockholm. Avsikten med bokverket är att det ska bygga på den mest aktuella forskningen om svensk historia.

När det gäller skildringen av näringslivets historia har slutresultatet blivit mycket ojämnt. Det sjätte bandet av Sveriges historia är författat av Bo Stråth, historieforskare i Helsingfors och det behandlar perioden 1830–1920. Stråth har på ett skickligt sätt behandlat näringslivets utveckling under denna period. Det sjunde bandet, som behandlar perioden 1920–1965, är däremot en skandal när det gäller näringslivshistoria. Yvonne Hirdman ansvarar för tiden fram till andra världskriget och Urban Lundberg för efterkrigstiden. Den enda seriösa beskrivning i boken av näringslivets betydelse för Sveriges utveckling är en kultur-, teknik- och näringslivshistorisk artikel om elbelysningens utveckling, författad av Jan Garnert vid Stockholms stadsmuseum.

Jag ska här närmare granska hur näringslivet skildras i det åttonde och sista bandet av Sveriges historia som behandlar perioden efter 1965. Huvudförfattare är Kjell Östberg, professor i samtidshistoria vid Södertörns högskola, och ekonomhistorikern Jenny

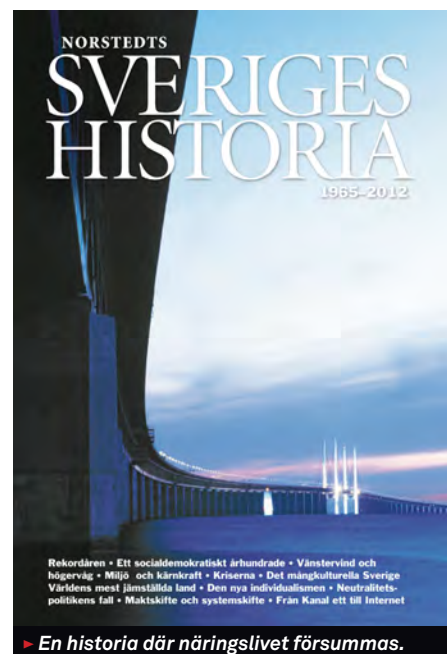
Andersson, verksam i Paris. Även i detta band är skildringen av näringslivets historia helt undermålig. Det finns visserligen ett par godtagbara avsnitt i detta band, bland annat en översikt av näringslivet vid mitten av 1960-talet och en temaartikel av konstvetaren Sara Kristoffersson om IKEA i ett design- och Sverigebildsperspektiv.

Huvudförfattarnas okunnighet om modern näringslivshistoria framkommer tydligast i denna passage: "Inget av dessa företag [IKEA och H&M] var industriellt innovativa. Några sådana fanns trots allt – minns Perstorpsplattan, som fanns i de flesta svenska kök under 1950- och 1960-talen. I särklass viktigast var den förpackningsindustri som utvecklades inom företaget Åkerlund & Rausing med lanseringen av Tetra Pak som spjutspets." I en anslutande bildtext heter det: "Tetra Pak, med sina karaktäristiskt formade förpackningar, var en av få verkligt betydelsefulla svenska innovationsindustrier under andra hälften av 1900-talet."

Att IKEA inte skulle vara industriellt innovativt bygger på en sedan länge övergiven föreställning, nämligen att en innovation nödvändigtvis måste bygga på en teknisk uppfinning. Men många betydelsefulla innovationer är organisatoriska, snarare än

”Att IKEA inte skulle vara industriellt innovativt bygger på en sedan länge övergiven föreställning, nämligen att en innovation nödvändigtvis måste bygga på en teknisk uppfinning.”

tekniska. Grunden för Volvos genombrott på 1920-talet var exempelvis ett helt nytt sätt att organisera tillverkning och försäljning av bilarna, inte någon speciell teknisk uppfinning. IKEA har etablerat sig som världens mest framgångsrika möbelföretag därför att

det har skapat en mycket innovativ industriell process som sträcker sig från formgivning, över tillverkning och logistik, till försäljning.

Att nämna Perstorpsplattan som en av två sällsynta innovationer i svenskt näringsliv sedan 1950 är löjligt. Förvisso var det ett framsteg när Skånska Ättikfabriken i Pers-torp (sedermera Perstorp AB) 1950 lyckades framställa laminatplattor med ljus yta. Men denna innovation kommer knappast på Top 25 i det svenska näringslivets efterkrigshistoria. Tetra Pak är förvisso ett av periodens viktigare innovativa företag, även om det knappast kan betecknas som "i särklass viktigast". Företagets framgångar bygger inte heller på den tetraederformade förpackningen, som författarna tycks tro. Det var först då denna form övergavs på 1960-talet som framgångarna kom. Företagets framgångar bygger både på en avancerad förpackningsteknik och på en mycket vinstgivande affärsmodell.

Det finns många viktiga innovationer och innovativa företag som inte förekommer i boken. Läkemedelsindustrin förbigås trots att Astra Hässle i Mölndal tog fram världens mest sålda läkemedel, magsårsmedicinen Losec, och Leo i Helsingborg världens mest

sålda icke receptbelagda läkemedel, rökavvänjningsmedlet Nicorette.

Ett av de mest fundamentala utvecklingsspåren i världen sedan 1965 är IT-revolutionen. Ett av de viktigare inslagen är utvecklingen inom telefonin, där Ericsson och Televerket/Telia har haft en stor betydelse, även i ett globalt perspektiv. Ericsson lyckades klara övergången dels från elektromekanik till elektronik, dels från fast till mobil telefoni. Ericsson är det enda telekomföretag av betydelse i världen som har överlevt från den elektromekaniska eran fram till i dag.

Författarna säger visserligen att Ericsson klarat sig bra och att det på 1960-talet producerade "avancerade telefonväxlar". Men därutöver fokuseras intresset på fackliga konflikter i företags anläggning i Colombia, vilda strejker i Sverige och Göran Palms reportagebok från LM. Inget sägs heller om andra framgångsrika telekomföretag i Sverige eller om att Televerket gjorde banbrytande insatser för att utveckla världens första moderna mobiltelesystem, NMT.

När det gäller bildandet av halvstatliga Asea-Atom har författarna helt missuppfattat bakgrunden till detta samarbete. I *Sveriges historia* påstås, för säkerhets skull på två olika ställen, att Asea-Atom tillkom "i god korporativ anda". I själva verket var man inom Asea tidigt mycket kritiska till statliga AB Atomenergis satsning på "den svenska linjen" med tungvattenreaktorer. Till slut insåg Atomenergi att deras linje var totalt misslyckad. Regeringen förmådde då Marcus Wallenberg att gå med på bildandet av det gemensamt ägda Asea-Atom för att fortsätta Aseas arbete med att utveckla lättvattenreaktorer. Asea hade inget intresse av Atomenergis verksamhet men gick med på samarbetet eftersom regeringen annars hotade med att utestänga Asea från leveranser till de statliga kärnkraftverken.

Det finns rader av felaktiga eller missvisande beskrivningar i *Sveriges historia*. Gustaf Douglas betecknas exempelvis som en passiv storägare trots att han är en av huvudpersonerna bakom Securitas utveckling till ett av världens största säkerhetsföretag och Sveriges största företag, mätt som antal anställda i världen. Han har också medverkat till att Assa Abloy är världens största låsföretag.

I boken omnämns en hel del finansiella företagare. Men de framställs framför allt som spekulanter som har berikat sig själva utan att göra någon samhällsnytta. En av de internationellt sett främsta finansiella entreprenörerna under senare decennier, Olof Stenhammar, nämns inte. Skulle detta bygga på aktuell svensk forskning om finansiellt entreprenörskap? Pyttisan heller. ■

► **Anders Johnson är skriftställare med inriktning på svensk näringslivshistoria.**

Jonas Nordin

I en nyckelscen i Hasse Alfredssons film *Den enfaldige mördaren* tar fabrikören Höglund (Alfredsson) emot arrendatorn Månsson, som ligger efter med hyresbetalningen. Det är strax före jul och Månsson har med möda fått ihop de 300 kronor han är skyldig. Han vädjar om anstånd eftersom familjen är barskräpad inför helgerna, men Höglund vägrar. När den förtvivlade Månsson är på väg ut från kontoret hejdas han av fabrikören. "Månsson ska inte tro att jag bryr mig om en sån här skitsumma, det är inte det. Det är principen!" Varpå han slänger sedelbunten i öppna spisen.

Höglunds gemena arrogans genljuder i Vetenskapsrådets argumentation efter att styrelsen uttryckt sin avsikt att avveckla bidraget till vetenskapliga tidskrifter inom humaniora och samhällsvetenskap. Huvudsekreteraren för humaniora och samhälle Kerstin Sahlin förklarar i *Dagens Nyheter* (15/11) hur man tänker: "För oss är det svårt att upprätthålla en hög kvalitet på dessa – i våra sammanhang – små bidrag. Möjligen är en del av bidragen av den sorten att de konserverar mer än förnyar." Bidragen är i sanning små. I år har 31 tidskrifter erhållit ett sammanlagt stöd på 3,5 miljoner, motsvarande omkring 0,07 promille av Vetenskapsrådets totala bidragssumma. Men dessa pengar är helt avgörande för många tidskrifters överlevnad.

Till saken hör att Vetenskapsrådet på senare år forcerat fram en omställning mot Open Access-publicering. Det är i grunden positivt, men det är länge sedan någon initierad bedömare trodde att nätpublicering skulle innebära väsentligt minskade omkostnader för tidskrifterna. Tvärtom medför det ofta att ytterligare utgifter läggs till de tidigare, och kvalitetssäkring kostar lika mycket som förut. Det finns rentav exempel på att produktionen blivit dyrare sedan man övergivit det tryckta formatet och enbart publicerar digitalt. Skälet är bland annat att flertalet berörda tidskrifter har små organisationer och saknar den tekniska kapacitet som krävs. I stället nödgas man köpa dyra

Humanvetenskaperna behöver tidskrifter

Vetenskapsrådet har förklarat att man avser att **avveckla bidraget till tidskrifter inom humaniora och samhällsvetenskap**. Argumenten är besynnerliga.

e-publiceringstjänster, gärna från företag som använts av Vetenskapsrådet.

Omställningen försvårar också alternativ finansiering eftersom tidskrifterna går miste om både prenumeranter och lösnummerförsäljning. Allt detta nonchaleras på Vetenskapsrådets webbplats: "Tidskrifternas överlevnad borde inte vara avhängig enbart av Vetenskapsrådets stöd, en breddning av finansieringsgrunden borde kunna finnas mot bakgrund av det värde de tillför forskarsamhället." Återigen ljuder Hasse Alfredssons röst i öronen. När Månsson berättar att han tvingats sälja hästen och pantsatt sitt lösöre svarar fabrikören Höglund: "Ja, ja, så kan det vara, men det går om man vill."

Som ytterligare skäl till avvecklingen har anförts att Vetenskapsrådets övriga ämnesråd saknar denna stödform. Det är ett besynnerligt argument eftersom olika vetenskapsområden har olika behov. Svenska tidskrifter är nödvändiga för att grundforskningen skall kunna föras framåt inom kulturvetenskaperna och för att upprätthålla kommunikationen inom och utom skräet. Det är inget vågat påstående att publikationen som sådan är mer betydelsefull inom humanvetenskapen än inom andra vetenskapsområden. Den är i allmänhet det mest konkreta utfallet av forskningsprocessen, medan den inom exempelvis teknikvetenskap ofta bara är ett steg på väg mot innovationen, applikationen eller patentet. Ämnesrådet för medicin och hälsa har fjorton olika stödformer mot de åtta som delas ut inom humaniora och samhälle. Stödet för utveckling av alternativ till djurförsök är en typ av bidrag som inte kan sökas av humanvetare, men det är inget gott skäl för att avskaffa det.

Vetenskapsrådet säger att man kontinuerligt förnyar sina bidragsformer för att fullgöra sitt uppdrag så effektivt det går. Då bör man också kunna förklara hur man tänkt åstadkomma större konkret nytta med dessa 3,5 miljoner kronor. För det kan inte vara så att Vetenskapsrådet drar in en sådan skitsumma bara för principens skull. ■

► **Jonas Nordin är docent i historia och verksam vid Kungl. biblioteket. 2006–2009 var han redaktör för *Historisk tidskrift*.**

Beskyllningen för att vara nyorientalist är oriktig

I Respons nr 5 lyftes en artikel av Rutger Palmstierna fram som exempel på nyorientalism. **Han protesterar mot denna etikettering.**

Rutger Palmstierna

Respons septemhernummer åsätts jag etiketten nyorientalist på grund av att jag i en artikel i *Axess* skrivit att "den muslimska världen i över ett årtusende levte på 'autopilot'. Först 2011 slogs den av, varpå revolution och arabisk vår omedelbart följde." Med orden "inte kan väl människor av kött och blod gå på autopilot i över tusen år och inrätta sina liv efter en skrift som aldrig omtolkas" avfärdar Fredrik Meiton min tankegång och skyndar sedan vidare.

Kanske var det tur att Meiton inte läst min tidigare artikel om islam i *Axess* "Så befästes klansamhället" (3:2009) Där analyserar jag nämligen hur islam sedan Muhammeds tid för det mesta, men inte alltid, löste religionens vardagsfrågor: personalfrågor och byggnadsförvaltning med stiftelseformen som särskilt inom sunniislam kommit att hantera kanske huvuddelen av vad vi kallar publika uppgifter; inom den kristna världen (och särskilt västkyrkan) fördes den judiska församlingsmodellen vidare. Jag påstår också att dessa vägval förklarar varför särskilt sunniislam alltjämt i hög grad präglas av klansystem och svaga stater, medan det är tvärtom i den kristna världen.

I artikeln Meiton ifrågasätter beskrev jag onekligen det som den rättslärde Hanbal och hans kolleger gjorde under islams intellektuella guldålder på 800-talet och därefter som att sätta på autopilot, men det de satte "på autopilot genom kalifaten och århundradena, där mjukvaran utgjordes av sharialagen" var självklart inte människor av kött och blod, utan det muslimska samfundet. Därmed sattes "gränser för vad som är acceptabelt på alla områden, där ett mycket konkret exempel är det finansiella systemet." Vad detta innebar var att det muslimska samfundets institutionella utveckling frystes, medan Europas gick vidare.

Under senmedeltiden och den tidigmoderna tiden utvecklade främst Västeuropa nya institutioner: ett rättssystem baserat på mänskligt stiftad lag, en därpå vilande statsmakt och därav beroende företeelser som exempelvis banker och bolag med sina or-

ganisatoriska förebilder i församlingssystemen. Detta blev grunden för den europeiska maktutbredning som följde. I den muslimska världen skedde inte detta. Där gällde i stället den ordning som lagts fast i Koranen, vad jag i artikeln kallar den kalifatiska ordningen, med diffusa successionsregler, skatteregler fastlagda i sharialagen och en därmed synnerligen begränsad skatteuppbörd, vilket starkt begränsade den kalifatiska statens mandat och möjlighet att bidra till samhällsutvecklingen, men också förhindrade utvecklingen av en redovisningskultur och ansvarighet, något som alltjämt präglar de arabiska staterna i dag.

Och det var alltså konsekvensen av detta som fick Jamal al-Din al-Afghani att kringföra sekelskiftet börja förespråka att "tolkningens port" skulle öppnas – att man skulle återgå till de essentiella urkunderna, i Mellanösterns fall till islams grunder och Koranen", skriver Meiton. Men då hade det ju faktiskt gått ett årtusende av institutionell förstelning – vad jag kallade autopilot – och dess följder – vetenskaplig tillbakagång och ekonomisk efterblivenhet. Vad al-Afghani inledde i Mellanöstern var mycket riktigt en del i den självvrannansaken som hade inletts i olika delar av Asien, och liksom där kan man i den muslimska Mellanöstern se tre olika strömningar: kemalism, arabsocialism/broderskapsrörelse respektive salafism. De hade sina ostasiatiska föregångare av totalt förkastande av den egna kulturen, ett komplicerat och ofta svårhållbart mellanläge eller ett sökande tillbaka till hur det var i början, som de arabiska salafisterna i dag, och de kinesiska "självstärkarna" i mitten av 1800-talet.

Är detta orientalism? Kanske är det för att jag inte är historiker som jag inte tar så allvarligt på att jag åsatts denna etikett. Kanske är det för att jag kom in på denna frågeställning genom mitt arbete som chef för SEB:s landriskanalys: vår kreditvärdering av länder skulle läggas till grund för SEB:s kreditbeslut, och därmed påverka SEB:s resultat- och balansräkning. Vi brottades med frågan varför så många muslimska stater – med undantag för främst Turkiet – har en lägre skatteuppbördsförmåga (oftast 5-15 procent av BNP) än andra länder med jäm-

förbar BNP per capita inom andra kulturer. Vi brottades också med varför dessa samhällen hade så mycket större problem med klan- och stamkonflikter, och alltså varför 17 av världens 20 "bräckliga stater" är muslimska eller har en stark muslimsk minoritet.

Men jag vänder mig mot att ha utsatts för etikettering. Att etikettera ett resonemang som exempelvis orientalism är ett alltför bekvämt – och i dagens debatt alltför ofta använt – sätt att avfärda ett resonemang man av någon anledning ogillar. Men det bidrar inte till att öka vår förståelse av världen. Att med sakliga argument ifrågasätta ett resonemang man finner förgripligt kräver förstås mer arbete – man måste ju sätta sig in i tankegångarna – men kränker inte motparten utan föranleder den att gå i svaromål. Och detta gör debatten så mycket bättre, eftersom det kan klargöra svagheter i resonemangen, och därmed lyfta fram det osedda. ■

► **Rutger Palmstierna är konsult vid Macro Intelligence, tidigare sinolog, diplomat och bankman.**

Svar: Fredrik Meiton

Att Rutger Palmstierna upprepar sin hittepåhistoria om den islamiska världen gör den inte mer sann. Den fortsätter att gå på tvärs mot synen hos ledande forskare och experter och fortsätter att göra våld på vårt sunda förnuft. Det står jag fast vid även efter att ha försökt ta ombord Palmstiernas obegripliga klagörande att det var det islamiska samfundet som gick på autopilot i tusen år, inte muslimerna själva.

Palmstiernas svar är långt och jag tappade koncentrationen i mittenpartiet, men mot slutet vänder han sig mot etikettering i allmänhet och etiketten nyorientalist i synnerhet och efterlyser fler sakliga argument. Jag menar att det har sina poänger att kalla saker och ting vid deras rätta namn, och Palmstiernas framställning om en tusenårig stagnation inom islam är ett orientalistiskt praktexempel. Sedan var det ju också resten av min text, som erbjöd åtskilliga sakligheter till stöd för att Palmstierna och alla andra nyorientalister har fel. ■

► **Fredrik Meiton är doktorand i historia vid New York University.**

Reportage

Bilden av tysk litteratur som svår hämmar introduktionen i Sverige

Fredrik Agell

Tysk facklitteratur hävdar sig väl i Sverige, men ny skönlitteratur har svårare att hitta hit. Introduktionen av den har alltmer övertagits av små förlag som står inför flera svårigheter. **Kunskaperna i tyska har försvagats och den tyska litteraturen har blivit svåröverskådlig, men framför allt avskräcks svenska läsare av den grundläggande uppfattningen att tysk skönlitteratur alltid är så svår.** Det finns en ny litteratur som skiljer sig från detta.

De första åren efter 1945 var allt tyskt förhatligt. *Das Land der Dichter und Denker* var för de flesta, när omfattningen av nationalsocialisternas brott mot mänskligheten uppdagades, med ens ett *Land der Richter und Henker* (domarnas och bödlarnas land, orden är Karl Kraus). Fallet blev så mycket större som de tyska staterna från mitten av 1700-talet och framåt hade upplevt en enastående kulturell och vetenskaplig blomstring. Tysk upplysning, nyklassicism, idealism och romantik blev världsledande och vid mitten av 1800-talet hade tyska utvecklats till det dominerande språket på vetenskapens och kulturens område, på samma sätt som franska var det på diplomatins och italienska på musikens. Akademiska avhandlingar avfattades överallt i världen på tyska, mer sällan på engelska eller latin. Vid krigsslutet låg emellertid tyskans förstarangsställning som akademiskt *lingua franca* lika mycket i spillror som de sönderbombade tyska städerna. En sökning i Libris visar att det år 1930 utgavs tio avhandlingar på tyska i Stockholm, blott en på

engelska. 1950 kan man räkna en tysk avhandling och 35 engelska.

En liknande om än inte fullt lika radikal omsvängning äger rum i utgivningen av tyskspråkig allmänlitteratur i svensk översättning efter krigsslutet. När bokproduktionen på en fri marknad, med en differentierad arbetsdelning mellan förläggare, tryckare och bokhandlare, tog fart under första hälften av 1800-talet var utgivningen av översättningslitteratur från tyska till en början större än den från engelska, som dock långsamt tog överhanden. Men trots att engelska är ett så pass mycket större språk utkom ännu 1910, före första världskrigets utbrott, 112 tyska titlar i svensk översättning och 161 titlar översatta från engelska.

Under mellankrigstiden, då jazz och Hollywoodfilm genom framväxten av nya medier nådde en masspublik, skedde en stor anglosaxisk kulturimport i svenskt kultur- och nöjesliv. Ändå kunde tysk litteratur i översättning hävda sig relativt väl mot den engelska litteraturen, och den överflyglar som tidigare stort den franska. År 1935 uppgår antalet översatta böcker från tyska till

87, antalet från engelska till 218. 1950 ser det med ens helt annorlunda ut: 55 titlar översatta från tyska och nästan tio gånger så många från engelska, 518.

Men vad hände sedan? I Sverige växer utgivningen av allmänlitteratur stadigt efter kriget. Enligt statistiken i *Svensk Bokförteckning* ökar antalet utgivna titlar från knappt 4000 år 1953 (det året då man började föra statistik; för tidigare år får man använda den utökade sökfunktionen i Libris, som emellertid är mer inexact och ibland listar en titel under flera träffar etcetera), till drygt 14 000 år 2012, en ökning med 350 procent. Därför ökar i absoluta tal också översättningarna av den tyskspråkiga litteraturen. Två statistiska trender är intressanta. För det första: redan från början är litteratur översatt från engelska fullständigt dominerande, men tendensen växer sig allt starkare genom åren. 1960 ugö exempelvis tyska titlar 11,2 procent av den totala översättningslitteraturen, engelska 62,2 procent. Under de första tio åren på 2000-talet utgör tyska titlar blott mellan 3 och 5,5 procent

av all översättningslitteratur, engelska däremot ofta över 70 procent. För det andra: före kriget utgör facklitteraturen den större delen av all översatt allmänlitteratur (som också omfattar skönlitteratur och barn- och ungdomslitteratur). Efter kriget överträffar dock översättningen av skönlitterära titlar de facklitterära titlarna. Detta gäller i synnerhet översättningslitteraturen från engelska. Men inte så när det gäller tyskspråkig översättningslitteratur, som har en tydlig övervikt av facklitteratur.

Siffrorna blir begripliga om man beaktar att den stora ökningen av engelskspråkig skönlitteratur i svensk översättning, består av lättare underhållningsromaner. En given följd är att facklitteraturens andel av översättningslitteraturen minskar. Men tysk allmänlitteratur i översättning är inte död för svenska läsare. Den ligger efter ett första ras alldeles efter kriget stadigt på en nivå i paritet med eller något över den franska, danska och norska, som också tappar gentemot den engelska. Den skönlitterära delen av den tyska allmänlitteraturen i svensk översättning har

emellertid inte som den engelska drabbats av en invasion av lätt-are litteratur.

Seriös facklitteratur står stark

Facklitteraturens andel är alltså jämförelsevis stor. Tysk filosofi i svensk översättning, exempelvis, upplever sedan ett par decennier en renässans, sedan det på 1960-talet skett en allmän strömkantring världen över från anglosaxisk, analytisk filosofi till kontinental. Via franska dekonstruktörer hittade man i Sverige till den tyska filosofin. Thales, som drivs som en stiftelse och inte har något vinstintresse, har givit ut Kants för all senare filosofi riktningsgivande tre kritiker och många andra titlar, som Hegels monumentala *Andens fenomenologi* och flera verk av Heidegger. Daidalos och Doxa är andra viktiga förlag som vårdar det tyska arvet genom att ge ut spridda men viktiga verk. Häpnadsväckande är att Symposium och Natur och Kultur givit sig på att ge ut Nietzsches respektive Sigmund Freuds samlade skrifter. Den största delen av denna verksamhet möjliggörs genom idealistiskt arbete och stöd från Kulturrådet, Goethe-Institut och från privata stiftelser.

Hur ser det ut för den kommersiella facklitteraturen? Monica Gram – delägare av den stora agenturen Leonhardt & Høier i Köpenhamn, som representerar ett stort antal tyskspråkiga förlag och säljer rättigheter i Skandinavien – tror att litteratur om andra världskriget alltid kommer att sälja. ”Hittar man några papper på en vind kan man alltid prängla ut dem”, säger hon. Bilden bekräftas av Stefan Hilding, förläggare av sakprosa på Norstedts, som nyligen givit ut en bok om Joseph Goebbels och en om Eva Braun. Men han framhäver att denna typ av böcker varit så talrik att marknaden för tillfället är mättad.

Annan populär facklitteratur från Tyskland har det inte lätt. Det är som om det i branschen finns en ingrodd motvilja mot tyska fackböcker. Stefan Hilding menar att tyska böcker ser anorlunda ut, att layout och formgivning inte talar till den svenska smaken, som mer liknar den ang-

losaxiska. Min egen förmodan är att många tyska fackböcker lider av en tung och överpedantisk kanslistil, som skiljer dem från låt säga amerikanska böcker, som ofta har ett helt annat läsartilltal. Monica Gram håller med men tillägger att yngre tyska fackboksförfattare tillägnat sig ett mer populärt idiom. Ändå härskar ingrodda föreställningar, vilket visar sig inte minst i att de senaste två årens stora bästsäljare i fackbokskategorin, av schweizaren Rolf Dobelli – *Die Kunst des klaren Denkens* och uppföljaren *Die Kunst des richtigen Handelns* – inte getts ut på svenska, trots att de sålts till ett stort antal länder och prisats för sin aforistiska stil. ”Den här typen av managementlitteratur, det är man van vid från den anglosaxiska litteraturen. Om den hade kommit på engelska hade den gått på en gång”, säger Monica Gram. Här finns en kommersiell möjlighet, speciellt som tyska fackböcker är billiga. Dobellis miljonsäljande böcker hade var och en inte kostat mer än 2000 euro och 6 procent i royalty, en spottstyver för en internationell succé.

Skönlitteraturen försvagad

Ändå är det skönlitteraturen som tydligast speglar våra föreställningar om Tyskland. Efter timmen noll var tysk litteratur död. Men mot slutet av 1950-talet framträder en ny stor litteratur i Västtyskland, en litterär *Vergangenheitsbewältigung*, som problematiserar den tyska samtiden, den tyska skulden, tyskarnas vilja till glömska. Jag tänker förstas på de författare som är knutna till den allt viktigare Gruppe 47. Den svenska litterära offentligheten var starkt präglad av kulturradikalismen som odlades under Olof Lagercrantz tid som chefredaktör för *Dagens Nyheter* 1960–1975, och här slog den nya tyska litteraturen an en ton i början på 1960-talet. Heinrich Böll, Martin Walser, Günter Grass, Siegfried Lenz, Hans Magnus Enzensberger, Peter Weiss och flera andra får snart sina verk översatta, lästa och diskuterade i Sverige. Kanske kan man säga att samtidslitteraturen internationellt

återupprättade tysk kultur efter kriget, på samma sätt som den nya tyska filmen – Rainer Werner Fassbinder, Werner Herzog, Margarethe von Trotta, Alexander Kluge bland andra – också gjorde det.

Men tyskspråkig skönlitteratur, inräknat den schweiziska, den österrikiska och minoritetsspråklitteraturen i gamla Österuropa, dras efter kriget, som en följd av karaktären på de stora författarskap som introduceras i Sverige från sextiotalets början, med ett rykte om sig att vara svår. Märkligt nog har bredare tyskspråkig skönlitteratur inte fått draghjälp av de till svenska översatta författare som kanoniserats bland annat genom ett stort antal Nobelpris (Nelly Sachs, Heinrich Böll, Elias Canetti, Günter Grass, Elfriede Jelinek, Herta Müller). Utgivningen är förvånande liten. Åren 2000–2012 gavs årligen i snitt ut knappt 26 skönlitterära, tyskspråkiga verk i svensk översättning, en siffra som skulle vara ännu lägre om man bara räknar förstautgåvor. Det är mindre än vad som gavs ut 1960 (34 boktitlar), 1970 (32 titlar), 1980 (58 titlar) och 1990 (31 titlar).

”Det är som om det i branschen finns en ingrodd motvilja mot tyska fackböcker.”

Hur ser utgivningen ut?

Klassikerna intar en framträdande plats i statistiken, förstas, speciellt om de varit döda i 70 år eller mer och rättigheterna till deras verk är fria. Goethe, Schiller, Kleist, E.T.A Hoffmann, Heine, Rilke, men också Brecht, Musil, Thomas Mann och alla de andra med given hemortsrätt i världslitteraturen kommer alltid att ges ut och varje år uppta en viss del av översättningslitteraturen. Närmast unik är på denna punkt det lilla förlaget Bakhålls

dödsföraktande men långt framskridna utgivning av Kafkas samlade verk i svensk översättning, som också omfattar brev och dagböcker.

För nyare litteratur gäller överlag under de första decennierna efter kriget att författarskap mer än enskilda titlar översätts. Utöver redan nämnda finner vi en rad internationellt erkända storheter som förlagen introducerar och följer över åren. Några av de mest översatta är Peter Handke (Bonniers), Christa Wolf (Norstedts), Botho Strauss (Norstedts) och Thomas Bernhard (Norstedts). Den tyska skönlitteraturen har emellertid blivit mer oöverskådlig under senare år. Bara en försvinnande liten del av titlarna hittar till Sverige, och många av de äldre författarna, som Handke, ges inte längre ut. Kanske saknas också i den yngre generationen de riktigt stora författarna, som fanns tidigare och som förläggarna trodde på? Svante Weyler, med lång erfarenhet av utgivning av tysk litteratur: ”De stora förlagen är fortfarande intresserade av de stora författarskapen, problemet är bara att dessa har blivit färre”.

Detta må synas märkligt. Man kan tro att murens fall har givit stoff till spännande litterära gestaltningar av en dramatiskt ny situation, kanske rentutav nya stora författarskap. Och några nyckelromaner om livet i DDR såg verkligen dagens ljus. Men trots att de uppmärksammades stort kom de inte ut i Sverige: Werner Bräunigs magnifika *Rummelplatz* från 2007 (skriven redan 1965 men förbjuden i DDR) och Wolfgang Hilbig's *Ich* från 1993. Däremot gavs Uwe Tellkamps i Tyskland bästsäljande *Der Turm* från 2007 ut på Bonniers 2011.

Av tradition är den största delen av den tyska samtidslitteratur som hittar till Sverige knuten till ett begränsat antal stora och erkända författarskap, som sedan decennier har en trogen och ofta äldre, bildningsborgerlig publik. Denna publik har minskat med åren. Underhållningslitteraturen, med en bred, delvis yngre läsarskara, dominerar i allt högre grad försäljningen. Dessutom finns det en oro att de riktigt stora, ”seriösa” författarskapen,

som utgjort den tyska skönlitteraturen i Sverige, blivit färre. Talande för denna utveckling är den svenska utgivningen av de tyskspråkiga författare som tilldelats George-Büchner-priset, Tysklands finaste litterära pris. Av 63 pristagare mellan 1951-2013 är 43 representerade med egna till svenska översatta verk. Men av de senaste 20 årens pristagare är bara hälften översatta, vilket tyder på en stor osäkerhet i branschen om den tyska samtidslitteraturen. Thomas Steinfeld, kulturchef på *Süddeutsche Zeitung*, ser vid sidan av sedan länge etablerade Peter Handke, tre samtida tyska författarskap "av världsrang", nämligen Georg Klein samt de Büchner-prisbelönade Brigitte Kronauer och Sibylle Lewitscharoff. Ingen av dem är översatt till svenska.

Ny tysk litteratur upptäcks inte

Ändå ges en del nya kvalitetsförfattare ut i Sverige, som Ingo Schulze och lyrikern Durs Grünbein, för att inte tala om Nobelpristagarna Elfriede Jelinek och Herta Müller. Sådana utgivningsbeslut är ur litterär synvinkel aldrig fel men bekräftar å andra sidan bilden av tyskspråkig litteratur som svår, tyngd av historia. Den verkliga utmaningen för förläggarna sedan millennieskiftet har varit att hitta och marknadsföra nya, yngre författare, som inte per definition redan underkastat sig en äldre generations politiskt korrekta krav på historieberarbetning. Även om många yngre skildrar nazitiden och dess tragiska verkningar genom släktleden har delar av den yngre tyska litteraturen tillkämpat sig sin egen frihet i uppgörelse med de *Gutmenschen* (ett avskyvärt ord med stor spridning i debatten) som dominerat det kulturella samtalet under lång tid. Jag tänker på det som i Feuilletonbilagorna döpts till poplitteratur, med schweizaren Christian Kracht som det mediala namnet; en amoralisk, spleenartad, "ytlig" litteratur som kan påminna om Bret Easton Ellis eller om 1980-talsikonen Stig Larsson i Sverige men som – och detta är talande för den av kriget

präglade, rannsakande tonen i tysk litteratur! – vann utbredning i Tyskland först under andra hälften av 1990-talet.

Närbesläktad men mindre omstridd är den typ av feel-good-litteratur som lever högt på ostalgivågen som kommer till uttryck i filmer som *Sonnenallee* (baserad på en roman av Thomas Brussig, på svenska på Natur & Kultur 2002) eller *Goodbye Lenin* – eller på Berlins alltsedan murens fall upparbetade rykte om att vara en kreativ frizon för allsköns bohemer och partymänniskor. Delar av denna vad jag vill kalla attitydlitteratur har visat sig kommersiellt gångbar, vilket uppmärksammats av svenska förläggare, bland annat Ersatz, som med många års fördröjning 2007 och 2008 gav ut Wladimir Kaminers bästsäljande romaner *Militärmusik* och *Ryssdisco*. En sen avläggare är Helene Hegemann, som med debuten *Axolotl Roadkill* 2010 – en accelererande skildring av sextonåriga Miftis djävulsodyssey genom Berlins teknoklubbar – hyllades som litterärt underbarn och strax översattes till flera språk, bland annat till svenska (Natur och Kultur 2011).

En annan storsäljande titel är Judith Hermanns kritikerrosade debut 1998, *Sommerhaus, späther*, en novellsamling befolkad av unga människor i Berlin under 1990-talet, som gavs ut av Ordfront redan år 2000. Framgången för Hermann beredde vägen för det som paternalistiskt benämns *das Fräuleinwunder*, och som sammanförde författare som var ganska åtskilda både litterärt och åldersmässigt. Juli Zeh, Julia Franck och framför allt de något äldre Felicitas Hoppe och Jenny Erpenbeck har hittat svenska förlag.

De två senare är ovanliga, såtillvida som de efter introduktionen återkommande översatts på ett förlag, med en och samma översättare (Hoppe på Råmus och Erpenbeck på Bonnier), precis som på den gamla goda tiden. Man får förmoda att redan första boken sålde bra, och de som följde har kommit i snabb följd. Detta gäller också för Daniel Kehlmann, vars *Die Vermessung der Welt* sålde i 2,6 miljoner ex-

emplar, och Marcel Beyer, båda på Bonniers.

Men det är få nya titlar som utvecklar sig till ett författarskap på svenska, speciellt som det i dag saknas en konsensus om vilka författare som är stora. Från tyska översatt litteratur ges också ut med större förskjutning än tidigare. Råder minsta tveksamhet vill förläggarna gärna invänta försäljningssiffrorna och helst se om boken köpts in i USA eller England. Flera förläggare klagar dessutom på en allt sämre bevakning. Förr i tiden, när det kom en bok av Grass eller Böll, kunde förläggaren vara viss om att den i förstadsrecensioner diskuterades initierat i alla stora dagstidningar. Så är det inte längre. Magnus Bergh, erfaren förläggare på Bonniers med inriktning på tyskspråkig litteratur: "Problemet med introduktionen av den nya utländska litteraturen är inte i första hand svikande försäljningssiffror, utan kultursidornas och kritikernas ointresse." Svante Weyler: "Trycka böcker är inget problem, sälja böcker är ett jävla problem, för det behövs en offentlighet som pratar om böckerna."

Men hur förhåller det sig med den lättare litteraturen? Monica Gram menar att den svenska marknaden som en följd av deckarundret var självförsörjande under några år, då tyskspråkig litteratur var ännu svårare att sälja. "Det är inte uttalat kommersiell litteratur som skandinaverna håller utkik efter", säger hon. Det finns naturligtvis undantag. Bonniers har sedan 2011 exempelvis givit ut fyra av försvarsadvokaten Ferdinand von Schirachs berättelser om brott, böcker som legat högt på *Der Spiegels* bästsäljarlista. Och Hans Hellmut Kirst, förr om åren omåttligt älskad med sina många böcker om den enkle men mänskligt högtstående korpral Asch före, under och efter kriget, är en av de till svenska mest översatta tyskspråkiga författarna överhuvudtaget. Han räknas till trivilllitteraturen, men ändå är han representerad med obetydligt färre svenska titlar än giganten Thomas Mann. Tyskspråkiga barn- och ungdomsförfattare har också alltid

varit populära här i landet, från Karl May över Erich Kästner till Michael Ende och Kerstin Gier.

Men ändå, trots vissa ansatser under senare år, då *Ostalgie*, *Poplitteratur* och *Fräuleinwunder* vunnit insteg också i Sverige: marknaden och förläggarna tycks förutsätta att tysk skönlitteratur ska vara svår. Introduktionen av nya författarskap går trögt. 2012, året efter det att Tyskland var temat för bokmässan i Göteborg och man hade kunnat förvänta sig en rejäl uppgång, kom det ut 32 skönlitterära tyska böcker i svensk översättning (varav många klassiker och nyttgävor) – och 2070 engelska, i relativa tal en bottennotering för tysk skönlitteratur i Sverige.

”Små och medelstora förlag har tagit över delar av den tyskspråkiga översättningslitteraturen från de stora.”

Dåliga kunskaper i tyska

Det finns många förklaringar till den tyska skönlitteraturens kraftgång i Sverige under senare år. Marknadens förväntningar på tysk litteratur som svår spelar en stor roll, men böcker har också en allt snabbare omloppstid, vilket i synnerhet drabbar den smalare litteraturen. Den litterära offentligheten premierar uppseendeväckande snackisar i en värld av twitter och sociala medier, vilket i sig utgör ett hot mot den uppmärksamhet som utgör läsningens avskilda rum. En systemövergripande grundförutsättning för en stor tysk översättningslitteratur i Sverige är emellertid våra kunskaper om det tyska språket. 1946 ersatte engelska tyska som första språk i skolan. Det betyder att de förläggare som behärskade tyska gradvis tunnades ut och att de äldsta pensionerades på 1990-talet, som legenda-

riske Thomas von Vegesack på Norstedts. Dessutom är tyskans ställning som andra främmande språk hotat. Många grundskoleelever väljer i dag spanska, eftersom det anses lättare och därför ger fördelar vid gymnasievalet, en utveckling som står i omvänt förhållande till den ökande betydelse som Tyskland fått inom EU. Tyska staten har en rad organ som arbetar för att stärka tyska språket och kulturen i världen: Deutscher Akademischer Austauschdienst, Deutsche Welle – och Goethe-Institut, som är en viktig förmedlare av tysk-svenskt kulturutbyte genom sin programverksamhet och sina översättningsbidrag. Utan dem skulle tysk litteratur i Sverige vara ännu mer eftersatt.

I Nederländerna, som i mycket liknar Sverige, är tyskakunskaperna betydligt mer utbredda. Enligt en EU-rapport från 2005 uppgår andelen engelsktalande i Nederländerna till 87 procent, andelen tysktalande till 66 procent. I Sverige talar 85 procent engelska, men bara 28 procent tyska ("Europeans and Languages", Special Eurobarometer 237). Visar sig detta i bokutgivningen? Frågan måste besvaras med ett entydigt ja. Index Translationum, Unescos på internet sökbara, kumulativa databank över översättningslitteraturen i världen, visar att drygt 63 000 engelska titlar översattes till holländska och knappt 11 000 från tyska under åren 1979–2012. I Sverige är relationen mellan engelskt och tyskt långt mer ojämlig: närmare 49 000 engelska översättnings-titlar mot 3675 tyska.

Små förlag tar över

Svenska Förläggareföreningens statistik över de stora och medelstora medlemsförlagen visar sjunkande försäljningssiffror alla år från och med 2008, med ett katastrofalt resultat 2012. I första hand får lyrik och essäer stryka på foten, men översättningslitteraturen hamnar också på undantag, speciellt den tyska som betraktas som smalare än den engelska. För det stora förlaget spelar det mindre roll att tyska böcker, också stora succéer, är billiga. Finns det två

likvärdiga böcker i den lättviktiga genren väljer förläggaren den engelska, inte den tyska.

Osäkerheten i branschen har emellertid öppnat en nisch för de mindre förlagen. Små och medelstora förlag har tagit över delar av den tyskspråkiga översättningslitteraturen från de stora. Utan inbördes rangordning och kanske med något förlag glömt vill jag nämna Bakhåll, Ellerströms, Modernista och Tranor men också Ersatz, Råmus, Thorén & Lindskog och Weyler. Det är framför allt de sistnämnda som aktivt letar tysk samtidslit-

teratur. Svante Weyler satsar på etablerade yngre berättare som han också följer efter introduktionen: Juli Zeh, Silke Scheuermann och Ingo Schulze. Ersatz är mindre nischat och tycks vilja leva upp till den gamla förläggardevisen om att man tjänar in på gungorna vad man förlorar på karusellen. Klassiker av vitt skilda slag – Hölderlin, Rilke, Else Lasker-Schüler, Stefan Zweig, Nelly Sachs – samsas med insiders som dadaisten Walter Serner men också med de nya, som Dürs Grünbein och storsäljande berättarna Wladimir Kaminer och Christian Kracht. Och Ersatz har givit ut den hyllade kriminalförfattaren Andrea Maria Schenkel,

på tvärs mot den dominerande utgivningstrenden. Råmus har en jämförelsevis koncentrerad samtidsutgivning: utöver flera, ändå relativt säkra titlar av ovannämnda Felicitas Hoppe ger man ut smalare, som två böcker av den av vissa tokhyllade men svårtillgängliga lyrikern Anja Utler. Den vid bokmässan i Frankfurt nyligen prisbelönta Terézia Mora finns också i förlagskatalogen med en titel.

Thorén & Lindskog ger uteslutande ut tyskspråkig litteratur i översättning. "Målet är att ge ut tyskspråkig litteratur i översätt-

förlagen som vågar satsa på oprövd tysk litteratur en ekonomisk risk. Dessutom saknar de de stora förlagens marknadsföringsresurser och slipade säljorganisationer som ser till att deras böcker köps in av de stora återförsäljarna och diskuteras i Babel och morgonprogrammets tv-soffor. Johan Thorén uppger att knappt 70 procent av förlagets titlar har fått efterhands- och distributionsstöd från Kulturrådet och att man också förlitar sig till översättningsstöd från Goethe-Institut och dess schweiziska och österrikiska motsvarighet. Utan dessa stöd skulle verksamheten upphöra. Det gäller förmodligen också för de andra mindre förlagen.

"Svenska förläggare under senare år har sällan haft modet eller kunskapen att gå utanför den svåra litteraturen och därmed har man missat en massa som både är kvalitativt och publiktyvänt, och på så sätt har man ytterligare förstärkt den här bilden av tysk litteratur", säger Johan Thorén. Endast en målmedveten och långsiktig satsning på ny tysk litteratur förändrar gradvis gamla tankemönster, och en bredare utgivning kan bli möjlig.

I dag är det småförlagen som står för risktagandet. Men för alla dem som i litteraturen söker andra verkligheter än de som återfinns i den så dominerande anglosaxiska litteraturen är det önskvärt att de stora förlagen åter börjar ge ut tysk litteratur. De stora förlagen skänker nämligen prestige och erkännande åt böckerna och en större spridning. Det är heller inte svårt att hitta intressant litteratur med kommersiell potential; den återfinns bland annat på de korta och långa listorna till nomineringen av det 2005 av de tyska bokhandlarna instiftade tyska bokpriset (Deutscher Buchpreis), som varje år delas ut på bokmässan i Frankfurt. Ett jippo, javisst, precis som Augustpriset i Sverige, men ändå något som sätter fart på försäljningen. ■

► **Fredrik Agell är fil. dr i litteraturvetenskap och fil. mag i förlagskunskap.**

► Johan Thorén från Thorén & Lindskog, det enda svenska förlag som uteslutande ger ut översatt tysk litteratur.

ning som kan nå många läsare utan att för den skull rucka på kvaliteten", säger Johan Thorén, och det ger en god bild av inriktningen. Sedan starten 2008 har man givit ut ett tjugotal prosatitlar. Några beprövade äldre berättare, som Uwe Timm och en ännu verksam gigant från förr, Siegfried Lenz, med rötter i Gruppe 47, är representerade med flera titlar (*Upptäckten av currywurst* av Timm blev en mindre succé i Sverige), men förlaget vågar sig också på att nästan utan fördröjning ge ut ett antal nyare, förvisso hyllade författarskap, som här får sin svenska introduktion.

Naturligtvis tar de mindre

Analys

Inte bara DDR – i Västtyskland var dopingen utbredd sedan 50-talet

Jens Ljunggren

En ny studie om doping i Västtyskland har väckt stor uppmärksamhet eftersom den **visar att doping inom elitidrott alltmer framstår som ett normaltillstånd**. Den västtyska staten ville liksom DDR nå anseende genom idrottsprestationer och medierna har följt samma logik som staten och snabbt låtit skandalerna sjunka undan.

I början av augusti detta år publicerades en brisant studie om doping i forna Västtyskland, *Doping in Deutschland*. Bakom den står två forskarlag baserade i Berlin respektive Münster. Finansiering har varit Bundesinstitut für Sportwissenschaft (BSI), ett regeringsorgan, knutet till inrikesministeriet (BMI), med syfte att främja tysk sportforskning. Studien väckte stor uppmärksamhet när den publicerades. Den inte bara breddade och tidigarelade förekomsten av doping i Västtyskland till 1949, den visade också att det förekommit statligt finansierad dopingforskning. Även om denna till sin karaktär på många sätt fungerade annorlunda än motsvarande i DDR, är det ofrånkomligt så att när det gäller ländernas dopinghistoria ter sig skillnaden mellan Öst- och Västtyskland inte längre glasklar.

Det är inte ovanligt att man, när historikers resultat plötsligt slås upp i medierna och skapar upprördhet, glömmer att det funnits viktiga föregångare och att alla rön kanske inte är riktigt så nya som det verkar. Så även i detta fall och därför bör man nämna Andreas Singlers och Gerhard

Treutleins bok *Doping im Spitzensport: sportwissenschaftliche Analysen zur nationalen und internationalen Leistungsentwicklung* från 2006.

Dopingkulturen sägs ibland vara präglad av en maffiamentalitet där *omertà* råder – doping är inget man pratar om. Men hur kan man då forska om dopingens historia? Vilka källor kan man använda? Går det att komma åt ett fenomen som är omgärdat av så mycket hemlighetsmakeri? Studien *Doping in Deutschland* har utnyttjat i stort sett alla till buds stående källmaterialstyper. Här har analyserats och nagelfarits protokoll, korrespondenser och tidskrifter. Dagspressen har fått en egen delstudie. Givande har också varit både publicerade och opublicerade vetenskapliga rapporter, vilka ibland ogenerat belägger hur dopingpreparat testades och diskuterades vetenskapligt. Materialet hämtas från tunga forskningscentra, landets sportförbund och organisationer samt från centrala politiska instanser så som BMI och riksdagens Sportutskott. Mest intressant när det gäller källmaterialet är att forskarna har fått ut så mycket av intervjumateria-

let, mycket mer än de från början trodde. Även idrotten har sina *pentiti* beredda att prata, vilket bådär gott för vidare forskning.

På ett utmärkt sätt löser studien uppgiften på teoretisk och metodologisk nivå. Viktigt är att dopingpraktiken och antidopingpolitiken analyseras tillsammans som två kommunicerande kärl. Genom att förstå hur antidopingpolitiken bedrevs, eller inte bedrevs, blir det begripligt varför dopingen breddade ut sig. Forskarna läser källmaterialet noggrant och ställer frågor kring hur, var och när de inblandade aktörerna agerade eller lät bli att agera, liksom hur man talade om dopingen, samt vilken typ av beteenden som tolererades respektive bestraffades. Det är mycket avslöjande när bestraffning och sanktioner uteblir, när kritiker exkluderas eller när anabola steroider diskuteras enbart som en medicinsk fråga och inte som en etisk eller juridisk.

Doping inom elitidrott framstår alltmer som ett normaltillstånd, inte som en avvikelse. Redan på 1950-talet var dopingen i Västtyskland en väl förankrad social praxis. Förvisso fördömdes den av moraliska skäl, men det

dröjde innan ett utarbetat regelsystem för att komma tillrätta med företeelsen var på plats. Ett genomgående tema i studien är att antidopingpolitiken måste förklaras transnationellt. Först efter det att internationella sportorganisationer krävt skärpning utvecklade Deutscher Sportbund (DSB) regler och planer för hur doping skulle bekämpas. Påfallande var också att det rådde ett ihärdigt motstånd mot att införa dopingkontroller under träning. Först vid 1980-talets slut infördes sådana, men det skedde efter påtryckningar från Europeiska sportministerkonferensen, Europarådet samt Världskonferensen mot Doping i Ottawa.

Doping och antidopingpolitiken utvecklades parallellt och läkarvetenskapen spelade en central roll för båda. Å ena sidan uppträdde läkare som moraliska entreprenörer och satte antidopingpolitiken på agendan. I enlighet med läkaretiken skulle deras roll vara att först och främst värna människors hälsa. Å andra sidan försköts värdebaser från hälsa till prestation. Sportmedicinen närmade sig alltmer de krav som elitidrotten ställde och

därmed hela dopingkomplexet. Kring elitidrottarna byggdes det upp en stab av experter där läkarna spelade en avgörande roll. Elitidrotten hade blivit ett lukrativt fält för medicinvetenskapen.

När DSB grundades 1950 gällde att sporten skulle vara autonom och att staten inte skulle lägga sig i. Men sporten klarade sig inte utan statligt stöd. Under kalla kriget spreds uppfattningen att stater skulle låta sig representeras av sportsliga framgångar. År 1968 tilldelades München OS 1972 och som en följd av detta tilltog västtyska statens sportpolitiska ambitioner. Det som inträffade var en strukturomvandling i riktning mot att staten offensivt började stödja elitidrotten. Från slutet av 1960 steg statens stöd raskt och det sått på vilket idrotten finansierades främjade doping, eftersom medel tilldelades idrottare, tränare och förbund utifrån prestationer och framgångsförväntningar.

Efter OS i Montreal 1976 hamnade sporten i en legitimitetskrisis. Bland annat det märkliga "luftlavemanget" gav upphov till livlig diskussion. För att uppnå bättre flytläge hade västtyska simmares lungor fyllts med luft och för detta hade BSI betalat en anseelig summa. Åtgärden var inte förbjuden, men moraliskt anstötlig. Stor uppmärksamhet väckte också "Koelbe-sprutan". Roddaren Peter-Michael Kolbe hade av sin läkare ordinerats en vitaminspruta, vilken dock sänkte prestationsförmågan. En tredje faktor var att vid dessa spel testades för första gången bruket av anabola, vilket visade sig vara utbrett. Debatten som följde blev omfattande och ledde till att DSB och Nationella olympiska kommittén (NOK) tillsatte den så kallade Drierkommissionen för att utreda frågan om prestationshöjande medicinering inom idrotten. I sin "Grundsatz-erklärning" kom kommissionen fram till att dopingproblematiken framför allt berodde på att elitidrottarna inte tagits om hand på ett riktigt sätt. Resultatet blev därför inte att DSB på något sätt skulle bestraffas för klavertrampen, utan att ännu mer pengar

skulle pumpas in i elitidrotten.

Inför OS i München 1972 beslutade IOC att intensifiera dopingkontrollerna och bland annat därför inrättades ett tyskt dopingkontrolllaboratorium. Uppdraget gick till Deutsche Sporthochschule i Köln under ledning av Manfred Donike. Efter Drierkommissionens slutförklaring uppstod en maktkamp mellan dopinganalytiker och

► Manfred Donike med roddaren Koelbe.

sportläkare. Detta var en strid om forskningsmedel mellan forskningscentra i Köln och Freiburg och på det personliga planet mellan Donike och Joseph Keul. Keul och idrottsläkarna menade, som Drierkommissionen, att dopingkontroller var otillräckliga och att man måste ta ett helhetsgrepp om idrottarnas arbetssituation. 1985 beviljades de medel till den stora "Regenerationsstudien", ett omfattande forskningsprojekt om anabola steroiders verkningar och biverkningar. Ordet "regeneration" signalerade att man inte skulle forska i prestationshöjande syfte, men den tunna gränslinjen mellan antidoping- och dopingforskning överskreds. Forskargruppen i Münster formulerar sig försiktigt och menar att man i regenerationsprojektet troligvis bedrev dopingforskning. Forskarlaget i Berlin, som ännu

mer detaljerat granskat Keuls förehavanden, formulerar sig med större säkerhet: under re-generationsstudien täckmantel bedrevs aktivitetsnära dopingforskning.

Doping in Deutschland ger i bästa mening en mångbott-nad bild av vad som främjade doping i Västtyskland. Studien stöder inte den vanliga kommersialiseringsten, som inte heller

när det skar sig drog prestationsnormen längst strået. 2) *Maktkamp på medicinforskningsfältet*. Läkare och forskares maktkamp om prestige, forskningsmedel, positioner och verksamhetsområden främjade både doping och antidopingpolitik. 3) *Sportens autonomi*. Som en i rapporten okommenterad, men ändå möjlig, förklaring kan man peka på överenskommelsen om att sporten skulle sköta sig själv utan statlig inblandning. Supportorganisationernas autonomi resulterade i en tafatt och inkonsekvent dopingkontrollverksamhet. Västtyska regeringen drev stundom på för att skärpa tillsynen, men förbunden var skeptiska och genomförde inspektionerna utan vare sig konsekvens eller engagemang. 4) *Sportjournalistiken*. Studiens receptionsanalytiska del visar att medierna inte alls, vilket ibland påståtts, undvikit att dryfta strukturella förklaringar, däremot att sportjournalistiken när det gäller doping knappast bedrivit någon kritisk granskning av betydelse. I samband med skandaler har känslororden haglat och upprördheten flödat, men intresset och uppmärksamheten har snart tynat. Sportjournalistiken har inte följt upp med kritiska granskningar av vare sig dopingens utbredning eller sportorganisationernas sätt att hantera problematiken, och därmed inte heller satt press på organisationerna. Medierna har följt samma logik som staten. Till sjuende och sist har det varit tyska framgångar som räknats. ■

► Jens Ljunggren är professor i idrottshistoria vid Stockholms universitet.

"Doping in Deutschland von 1950 bis heute aus historisch-soziologischer Sicht im Kontext ethischer Legitimation". Gefördert mit Forschungsmitteln des Bundesinstituts für Sportwissenschaft aufgrund eines Beschlusses des Deutschen Bundestags. FKZ: 2509Bh1904 Humboldt-Universität zu Berlin/Westfälische Wilhelms-Universität Münster 17.04.2013

TEMA

DEN UPPFINNINGSRIKA STATEN

En dominerande uppfattning i dag är att det är privata innovatörer, ofta uppbackade av riskkapital, som står för innovationerna, medan staten är en trög koloss, som saknar förmåga att se framåt och identifiera potentiella vinnare. Det är litet förvånande att en sådan uppfattning fått ett så starkt genomslag, eftersom det är uppenbart att till exempel militär forskning stått för många av de grundläggande innovationer som senare fått kommersiella tillämpningar.

Apple lyfts ofta fram som sinnebilden för det innovativa företaget, men tekniken som används i iPhone bygger nästan uteslutande på försvarsforskning. I synnerhet USA har talat med kluven tunga på denna punkt: **retoriken har varit kritisk till statlig inblandning i ekonomin, praktiken har handlat om massivt stöd till forskning och start av nya företag.**

I detta tema introducerar Björn Elmbrant två nya böcker som lyfter fram statens betydelse för innovationer i USA, och ekonomhistorikern Lars Magnusson tar sig an frågan om liknande mönster också finns i Sverige.

— Av Björn Elmbrant —

STATEN SÅR OCH KAPITALET SKÖRDAR

DEN DOMINERANDE UPPFATTNINGEN tycks vara att staten är klumpig och byråkratisk och att det är marknadskrafterna som står för innovationerna. Nya böcker ifrågasätter denna uppfattning och pekar på att staten finansierar stora genombrott som näringslivet sedan kommercialiserar. Många av IT-revolutionens pusselbitar, som internet, mikrochips, GPS, röstaktivering och litiumbatterier kommer från försvarsforskning och samma mönster finns inom andra områden. Riskkapitalet dyker upp först när staten tagit de avgörande riskerna och privatiserar vinsterna från satsningar som finansierats med kollektiva medel. Genom att undandra sig skatt, som till exempel Apple har blivit kända för, sågar företagen ner det träd som de själva är grenar på.

BIG GOVERNMENT ÄR ett skällsord i delar av USA. De republikanska försöken i kongressen nyligen att skjuta den amerikanska budgeten i sank, en aktion som drevs fram av en liten grupp anhängare till Tea Party-rörelsen, kom visserligen av sig, men dramatiken dyker säkert upp igen.

Där och runt omkring i Europa finns starka krafter som vill att statens roll ska minska, nästan oberoende av vad det handlar om för utgifter. Offentliga tjänster läggs ut på entreprenad. Regeringar slår oavbrutet in nya sparpaket, ibland för att plus och minus behöver gå ihop i statens budget, men inte sällan sker det utifrån tanken att staten bör maka på sig.

För staten är klumpig och byråkratisk, eller hur? Marknaden däremot sägs rymma ett myller av uppfinningsrika entreprenörer. Lämna man bara fritt spelrum för dem får vi mer dynamik, fler tekniska innovationer och ökat välbefinnande. Finansskrisen och andra marknadsmisslyckanden på sistone har dock fått en del av oss att fundera på om det verkligen ser ut så här.

En som definitivt anser att det mesta av detta är myter är Mariana Mazzucato, ekonomiprofessor vid universitetet i Sussex. Hon har skrivit boken *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths*, som rejält skakar om våra föreställningar kring hur innovationer skapas. Hennes tes är att utan de forskningsinsatser som staten tidigt gjort skulle till exempel Apple aldrig ha kunnat lansera sin smarta iPhone.

Apples grundare, den numera bortgångne Steve Jobs, hyllas i artiklar och biografier som den store innovatören. Men det är nog inte det han ska hedras för, utan för att han varit en ovanlig nytänkare på att paketera om på ett konsumentvänligt

sätt sådant som det amerikanska försvaret redan forskat fram. De flesta iPhoneägare älskar sin telefon för att de kan förflytta sig på displayen med fingret. Men de flesta är okunniga om att det inte är Steve Jobs eller Apples uppfinning, utan att det är det amerikanska försvaret som kommit på finessen.

Många av den digitala revolutionens pusselbitar som internet, mikrochips, GPS, röstaktivering och litiumbatterier har ursprungligen kommit ur försvarsforskning. Men Mazzucato kan också i sin bok visa

inriktning. Det anmärkningsvärda är att dessa storsatsningar kom att strida mot den med tiden allt starkare marknadsliberala politiska retoriken i USA. Ironiskt nog var en höjdpunkt 1980, samma år som Ronald Reagan vann presidentvalet, och slagordet "regeringar är problemet, inte lösningen" slog igenom. Just då gick USA in i ett mycket expansivt skede i forskningspolitiken, där just staten var lösningen.

Man kan anta att kapplöpningen mellan amerikaner och ryssar spelade en roll när Sovjet ekonomiskt sedan knäckte sig och

”Det var Sovjets uppskjutning 1957 av Sputnik som väckte USA och blev startskottet till en amerikansk upp-
rustning av den tekniska forskningen med militär inriktning.”

systematiken i det hela: där företagsamheten tvekar, handlar staten. Ett slående exempel är just mobiltelefonerna. Pentagon behövde ett telefonsystem vid sidan av det ordinarie via kabel och tråd, så att det gick att ringa varandra även om USA drabbats av ett kärnvapenfall. Försvaret kontaktade IBM och AT&T om att utveckla ett sådant system, men företagen avböjde, eftersom nya telefoner skulle konkurrera med de gamla systemen som de tillverkade. Så Pentagon själv fick ta fram de första mobiltelefonerna.

DET VAR SOVJETS uppskjutning 1957 av Sputnik som väckte USA och blev startskottet till en amerikansk upp-
rustning av den tekniska forskningen med militär

föll sönder. En bidragande orsak kan vara att försvarsforskningen i USA hade öppna dörrar till att landvinningarna kommersiellt kunde utnyttjas, något som inte var fallet i det slutna Sovjet.

”Att lämna krig och rustningar utanför den amerikanska industrihistorien är som att försöka sätta upp Hamlet utan prinsen”. Det menar ekonomen och sociologen Fred Block från University of California i *State of Innovation. The U.S. Government's Role in Technology Development*, som han redigerat tillsammans med professor Matthew R. Keller. I denna faktsäckade bok berättar de om DARPA, det amerikanska försvarets enhet för avancerad forskning, som tar fram nya vapen, men också strävat efter att en del av deras anslag ska gå till fritt

tänkande ”i det blå”, som inte behöver resultera i någonting produktivt förrän om kanske 10–20 år.

När Bill Clinton tog över i Vita Huset ville han satsa på en civil motsvarighet till DARPA, eftersom kalla kriget tagit slut, och politikerna ville minska anslagen till försvaret. Det blev ATP, Advanced Technology Program. Men efter 1994 var det inte Clinton utan oppositionen som styrde i kongressen. Block & Keller beskriver hur republikanerna med hjälp av tankesmedjor som Cato Institute och Heritage Foundation drev en kampanj mot att ATP sysslade med ”industripolitik”, en förkastlig sammanblandning av marknadsekonomi och politik. Anslagen ströps och programmet lades slutligen ner 2007.

Bortsett från striden om ATP har annars det mesta av innovationspolitiken i USA legat ”under radarn” i den offentliga debatten. Kanske beror det på politiska tillfälligheter eller att patriotiska känslor gör att anslag till försvaret och försvarsforskningen är mer fridlysta än andra.

När ”kriget mot terrorismen” proklamerats efter angreppen mot New York och Washington 2001 ansåg USA:s underrättelse- och säkerhetstjänster att de saknade kompetens, framförallt på IT-området. Ironiskt nog behövde alltså staten nu akut hjälp från den industri, som knappast skulle ha existerat utan jättelika statliga forskningsinsatser i det förflutna. I dag är mer än 1900 privata amerikanska företag kontrakterade för spionage och kontraspionage åt regeringen.

Emellertid vittnade en före detta CIA-officer för några år sedan om att ”outsourcingen är utom all kontroll”. Med det menade han att det är de inhyrda privata bolagen – inte försvaret – som många gånger styr verksamheten på fältet. Alltså en helt annan sorts ”sammanblandningsökonomi” än vad kritikerna av det tidigare nämnda forskningsprogrammet ATP ondgjorde sig över.

HELT UTAN STATENS medverkan är det svårt att tänka sig en innovativ kapitalism. De flesta rätttroga brukar anse att staten kan vara bra att ha som en hjälpare hand om processen kärvar, men att ansvaret för nysatser bör ligga på de uppfinningsrika företagen själva. Att staten direkt skulle peka ut de produkter som bör skapas, föreslå marknadslösningar av det som upptäckts i laboratorier, det strider däremot mot rådande föreställningar om fri företagsamhet. Men vad Mariana Mazzucato visar är att det ofta varit så och att det alltmer blir så. Staten är en nyckelfaktor i innovationsprocessen, just eftersom man är beredd att ta risker som det privata kapitalet inte vill ta.

Det är det som just nu sker på medicinområdet. De ledande företagen minskar sin forskning och utveckling (FoU), samtidigt som staten spenderar mer. Ett medicinskt projekt kan ta 17 år från upptäckt till färdig produkt, och åtskilliga idéer faller förstås ifrån under resans gång. På det mest innovativa nya området, molekylärmedicin, är det därför staten som forskar, för det kostar för mycket för bolagen. Dessa vill i stället koncentrera sig på tillämpad forskning. Pillerindustrin brukar försvara sina höga priser med att FoU är dyrt, och det är dyrt. Samtidigt saknas det inte pengar. Medicinbolagen ger ut miljoner till aktieägarna i form av återköp.

Men riskkapitalet har väl pengar att satsa i ett tidigt skede? Knappast. Inom bioteknik, nanoteknik och internet dök det privata riskkapitalet upp först 15–20 år efter att den offentliga sektorns forskningsfonder gjort jobbet. Nyligen, i samband med att president Obama var på snabbvisit på Tekniska högskolan i Stockholm, uppmärksammades det svaga intresset härhemma för att satsa på svenska miljöteknikbolag. Investeringarna i sådana sjönk från 1,3 miljarder 2009 till 390 miljoner förra året.

Flera sådana bolag, som för fem år sedan såg ut att ha en framtid för sig, står i dag och stampar utan pengar till fullskalig produktion. Och det är samma sak ute i världen: det är framför allt staten som satsar på förnyelsebar energi, inte riskkapitalisterna.

Ett problem med riskkapitalbolagen är att de inte vill ta särskilt stora risker, i varje fall inte i Sverige. I vårt land skaffar sig dessa investerare i stället kassaskåpssäkra intäkter från skattefinansierad skola, vård och omsorg. Det är dock satsningar som hamnat i vanrykte efter missförhållanden inom vårdjätten Carema, och sedan kollegan Attendo nyligen tog ut en miljard ur sina företag och skolkoncernen JB gick i konkurs. Riskkapitalbolagens vd:ar söks av Skatteverket för upptaxeringar bland annat av skyhöga ersättningar.

Bolagen har blivit kända för att belåna företagen över taknockarna för att slippa betala skatt. Sedan drar de vidare efter 3–5 år. Den här modellen passar inte riktigt sköra forskningsföretag, som kan behöva tio år för att få fram en kommersiell produkt. ”Riskkapitalet bygger landet” var den eggande parollen när Timbro nyligen lanserade en skrift i ämnet. Men kortsiktigheten gör att man kan undra hur mycket den här sortens investerare verkligen bygger för framtiden.

KORTSIKTIGHETEN ÄR SAMTIDIGT ett generellt problem. Sedan finanskrisen bröt ut 2007–2008 har de 20 största börsföretagen

i Sverige markant ökat sin likviditet, sin betalningsförmåga. Man samlar pengar på hög, helt enkelt. 2007 var likviditeten i dessa 20 svenska bolag 115 miljarder, i dag är den 192 miljarder. Det är samma sak ute i världen. I USA har börsföretagens vinster nått en all time high, medan investeringarna stagnerar, i strid med vad man kan förvänta sig.

En förklaring är att finanskrisen gjort företagen mer försiktiga och att det dröjer ett tag innan man behöver ny kapacitet. Men en annan tung hypotes är att börsföretagens fokus sedan länge ligger på besparingar och utdelningar till aktieägarna, inte på långsiktiga investeringar. Tanken styrks av en färsk studie om några unga forskare på Harvard och New York University gjort. De har synat ett antal fullt jämförbara företag utanför börsen med deras börsnoterade motsvarigheter, och fann att de utanför börsen investerade två gånger så mycket som de som fanns innanför. (Se John Asker, Joan Farre-Mensa och Alexander Ljungqvist: *Corporate Investment and Stock Market Listing: A Puzzle?*)

Bilden bekräftas av Block & Kellers granskning av vilka som genom åren fått den ansedda *R&D Magazines* årliga pris för bästa innovationer. År 2006 gick 77 av 88 priser i tävlingen till statliga universitetslaboratorier och institutioner eller spin-offs därifrån i form av firmor som finansieras av statliga medel. General Electric, General Motors och 3M som dominerade bland pristagarna på 70-talet, får knappast några priser alls i dag. Nedgången spårar de amerikanska författarna till företagsledningarnas prioriteringar; de har de senaste årtiondena alltmer pressats att prestera kvartalsresultat, det som kallas share-holder-value. Och de har därför skurit ned på forskningen eller koncentrerat den till produktutveckling.

POLITIKERNA ÄR VILLRÄDIGA. Vad göra när arbetslösheten är hög och företagen tvekar inför att investera? Ska man skattesubventionera nya patent? Mazzucato varnar för att pengarna i så fall slängs i sjön. De flesta patent kan inte bli innovationer och är därför värdelösa, anser hon. Politikerna omhuldar också skatte- och avgiftslättnader för småföretag. Och det är sant att innovativa företag ibland är små, men alla små företag är inte innovativa, påminner Mazzucato om.

Nyligen föreslog näringsminister Annie Lööf tio procents lägre arbetsgivaravgifter för dem i företagen som arbetar med FoU. Det låter bra, bortsett från att FoU inte är detsamma som innovationer. Lägre lönekostnader är heller ingen garanti för att det blir investeringar. Tyskland har sänkt de lägsta lönerna och har i dag den största

andelen låginkomsttagare i Västeuropa i förhållande till BNP. Men investeringarna i Tyskland, också i förhållande till BNP, har sakta fallit sedan 1991. Dagens desperata politiska försök att via skattesubventioner få upp farten i ekonomin och uppmuntra företag att investera, trots att de många gånger flödar av pengar, döljer att teknikhistorien rymmer många alternativ. USA är inte ensamt om att staten pekat ut behov, som man velat att företagen skulle hjälpa dem att utveckla lösningar på.

Det var genom att svenska staten beställde en utbyggnad av telefonnätet som L.M. Ericsson blev storföretaget Ericsson, för att bara nämna ett exempel. Det var kanske inte marknadsekonomi i renlärig mening, som EU-kommissionen i dag skulle godkännt, men vi fick bra telefoner och ett starkt svensk exportföretag. Det är heller ingen tillfällighet att Stefan Löfven, en av de svenska politiker som är intresserade av innovationsprocesser, nyligen besökte Japan och Sydkorea. Staten som beställare och pådrivare låg ju bakom Japans industriella come-back efter kriget, och samma strategi ser vi i dag i full sving i Sydkorea och Kina. Dessa länders framgångar, skriver Mazzucato, kommer sig också av att man prestigelöst velat byta kunskaper över demarkationslinjen mellan stat och marknad.

VARKEN MARIANA MAZZUCATOS *The Entrepreneurial State* eller Fred Blocks & Matthew R. Kellers *State of Innovation* är helt politiskt neutrala. De ogillar att vad de anser vara marknadsfundamentalism tynger ner en vettig debatt om statens roll för att det blir innovationer. En och annan släng mot de rättrogna kunde man undvara. Men den kraftfulla ansamlingen av fakta som de tillsammans åstadkommit ger ändå entydigt samma bild. Det är knappast någon osynlig hand som skapat efterkrigstidens stora innovationer, det är ofta staten.

Ett betydande problem, som de bara nuddar vid, är att de självreglerande marknadskrafternas fiasko under den stora finanskrisen inte betytt något verkligt omslag i den offentliga debatten, till förmån för mer av blandekonomisk pragmatism.

Varken den brittiska författaren eller hennes amerikanska kollegor döljer att det också har funnits gigantiska misslyckanden när staten pekar ut vad man vill ha, som överljudsplanet Concorde. Samtidigt, hur ser framtiden ut, om håglösa företag, kortsiktiga riskkapitalister och skuldtyngda banker ska styra om vi får några innovationer alls? Staten kan alltså behövas, men både Mazzucato och Block & Keller menar att den rollen är hotad av att så få känner till hur viktigt man har varit och är i entreprenörsrollen.

Båda böckernas författare är också upprörda över att staten får ut så lite egen vinst av företagets framgångar. Den amerikanska boken berättar om en medicin för en sällsynt sjukdom som ger en miljon i intäkter per år åt det privata bolaget Genzyme, men som har utvecklats av statliga National Institute of Health. Företaget har satt priset för en årlig dos till 350 000 dollar. Kostnaderna för att utveckla medicinen har alltså socialiserats, medan vinsterna privatiserats. De skattebetalare, som ytterst finansierat framtagningen av medicinen, har inte råd att köpa den. Att forskarna är irriterade över detta beror förstås också på känslan av att de samhällseliga skatteintäkterna på sikt sinar och att

gångsrika diskussioner om att täppa igen några av de kryphål som Apple använder sig av, men skattejuristerna brukar hitta nya smitvägar.

The Entrepreneurial State diskuterar om statliga garantier och lån till forskning ska kunna ges med villkor om en framtida återbetalning, ungefär som en studielån. Eller om staten, på samma sätt som riskkapitalisterna, kan få aktieposter i de bolag de satsar på, och därmed en möjlig intäkt på sikt. Men Mazzucato befarar att den senare idén i USA, Storbritannien och andra liberalt dominerade länder riskerar att avfärdas som nästintill kommunism. De drastiska förslagen röjer att mycket står på spel. De senaste prognoserna från den amerikanska kongressens budgetkontor visar att underskotten tycks vara mer hanterbara än man tidigare trott, men att forskningen riskerar att ta stryk i nästa vända av budgetkriget mellan republikanerna och demokrater.

Mazzucato gissar att det skulle vara lättare för president Obama att försvara sin omstridda sjukförsäkringsreform, om medborgarna bara visste om hur mycket pengar som satsas och hur mycket långsiktigt ansvar som Big Government tar för att utveckla nya, viktiga mediciner. Men både hon och Block & Keller är ense om att statens viktiga entreprenörsroll dolts, just för att inte få en motreaktion från de ultrakonservativa i USA.

DET ÄR LÄTT att se att fler innovationer är nödvändiga för att vända USA:s och det krisande Europas svaga bytesbalanser och stora upplåningsbehov. Innovationer är också helt nödvändiga för att klimatfrågan ska komma ett par steg närmare en lösning, och för att skapa inhemska tillväxtkrafter, när jobb som kan produceras billigare i andra länder flyttar ut.

EU talar mycket om vikten av "strukturella reformer", som ska lyfta Europa ur stagnationen. Men den utdragna besparingsvägen i Europa är nu inne och naggar på utbildning, fortbildning, forskning och ny teknologi. Det finns säkert en del att spara på i Spaniens budget, men drar man ner 40 procent av forskningen i budgeten, hur ska landet någonsin bli en innovativ nation?

Som Martin Wolf i *Financial Times* skrev i sin recension av Mazzucatos bok: "Misslyckandet att erkänna regeringarnas roll för att driva fram innovationer kan mycket väl vara det största hotet mot välståndet." ■

► Björn Elmbrant är journalist och författare.

många storföretag inte är några mönstergilla skattebetalare. De flesta stora bolag i USA betalar nästan ingen skatt på sina inkomster.

Mazzucatos favoritexempel är Apple, eftersom hon menar att företaget förkroppsligar myten om den fria entreprenören, trots att man varit så beroende av offentlig forskning. Hon menar rentav att Apple har ett "parasitärt förhållande" till staten. Företaget har utnyttjat årtionden av teknologiska landvinningar inom den offentliga sektorn, och har sedan 1996 tagit emot 412 miljoner dollar i direkt stöd till sin forskning, men har självt en relativt obetydlig FoU-budget.

Däremot har Apple 98 miljarder dollar i kassan som man inte tycks behöva och i stället delar ut till aktieägarna i form av återköp. Samtidigt är företaget ökänt för sin avancerade skatteplanering, bland annat via dotterbolag i Nederländerna och på Irland. Netto betalar man bara 30 procent av sina inkomster i skatt. Just nu pågår omfattande globala och relativt fram-

— Av *Lars Magnusson* —

SAMVERKAN MELLAN STAT OCH NÄRINGSLIV HAR DRIVIT EKONOMISK UTVECKLING I SVERIGE

I VILKEN UTSTRÄCKNING låter sig Sverige fogas in i ett resonemang som det Mariana Mazzucato för i *The Entrepreneurial State*? Hur statsomhuldande vi än är, anses de enskilda entreprenörerna och privata innovatörerna ha spelat en helt avgörande roll. Man talar om snilleindustrierna som uppstod kring sekelskiftet 1900 och som skapade förutsättningar för det svenska välståndet. När det gäller dessa var det emellertid bara ett fåtal som byggde på svenska uppfinningar. I de flesta fall handlade det om kopiering eller tillämpningar av redan känd teknik. Under denna tid var staten knappast den riskvilliga entreprenör som Mazzucato talar om, men enskilda offentliga insatser har varit av stor betydelse för svensk industriell utveckling, till exempel satsningar på atomkraft, det militärindustriella komplexet, universitetens satsningar på läkemedelsforskning och biokemi.

EN AV DE mest envisa och mest vilseledande myterna är att det finns en skarp skiljelinje mellan stat och marknad. Tvärtom är det så att verkliga marknader – inte den abstrakta marknadsplats som omnämns i de nationalekonomiska grundkurserna – har tillkommit i samarbete mellan privata och offentliga aktörer. Stat och offentlighet har spelat en viktig roll för ekonomisk tillväxt och utveckling. Om inte den synliga handens viktiga roll erkänns av teorin – så mycket värre för teorin!

Vad är det staten och det offentliga gör i ekonomin? Det brukar heta att dess primära funktion är att skapa spelregler för marknader och företag. Genom att reglera och inrätta lämpliga institutioner kan entreprenörer stimuleras till innovationer och kapitalister att investera och marknader blomstra. Vidare brukar det hävdas att en primär funktion för det offentliga är att korrigera marknadsmisslyckanden av olika slag. Det kan gälla när en monopol-situation uppstår på en marknad eller när efterfrågan är för liten för att en marknad skall kunna uppstå, till exempel för att förse en glesbygd med erforderliga transportmedel. Staten är städgumman som fejar och putsar för att marknadsekonomin skall fungera väl.

Men sedan ett antal seklar tillbaka har staten för det mesta spelat en mycket större roll än så i den ekonomiska historien. Den har intervenerat ofta och inte

sällan kraftfullt. Den har via offentliga investeringar i infrastruktur (järnväg, vägar, elnät, kraftförsörjning med mera) skapat en grund för ekonomisk tillväxt och utveckling. Genom att direkt understödja utvecklingen av ny teknik och ny industri har den i högsta grad hjälpt till att lägga grunden för den massproduktion och välfärd som vi i dag tar för given. Investeringar i det så kallade humankapitalet genom grundläggande och högre utbildning har spelat en avgörande roll, liksom de offentliga satsningarna på forskning. Det är ingen slump att de länder som via budgeten under de senaste åren satsat mest på forskning och utveckling i dag framstår som de ekonomiskt mest kraftfulla och välmående. Slutligen har också staten via penning- och finanspolitiken (en keynesiansk sådan) skaffat sig instrument för att upprätthålla efterfrågan och undvika alltför smärtsamma kriser.

Men listan av viktiga funktioner kan ytterligare utvidgas. I boken *The Entrepreneurial State* – som presenteras här intill – påpekar Mariana Mazzucato att staten ofta också fått spela rollen som riskvillig entreprenör. Den är ofta villig att ta större risker än en enskild finansiär, kanske för att den opererar med andras pengar (skattebetalarnas!). Genom detta har det offentliga ibland slösat bort pengar på dåliga projekt och vilda idéer – den svenska statens Vattenfall med sina piruetter på den europeiska elförsörjningsmarknaden

kan anföras som ett aktuellt exempel. Men inte sällan har man hittat rätt och satsat på sådant som senare visat sig vara oerhört viktigt för tillväxten. Mazzucato nämner i synnerhet kärnkraften och satsningar på ny teknologi såsom nanoteknologi och annat. Dessa är exempel på satsningar och projekt som ingen enskild entreprenör hade vågat ge sig i kast med. Därför framstår staten ofta som en mera riskvillig entreprenör och innovatör än det privata intresset. För det senare innebär risk ett incitament för att skapa privat förmögenhet. För staten och politikerna är incitamenten också starka: genom att göra det rätta kan man vinna val och få omfattande publik uppskattning.

I VILKEN UTSTRÄCKNING kan Sverige fogas in i det resonemang Mazzucato för? Hur statsomhuldande vi än anses vara är grundberättelsen kring hur Sverige blev rikt en annan. För den ekonomiska tillväxten och utvecklingen i Sverige under de senaste etthundra femtio åren anses allmänt de enskilda entreprenörerna och de privata innovatörerna ha spelat en helt avgörande roll. Det har till och med skapats ett begrepp för att sammanfatta detta: snilleindustrierna. Dessa industrier, som uppstår strax före sekelskiftet 1900, skapar förutsättning för den tillväxt och välfärd som blommar ut under de senaste hundra åren och som gjort oss till dem vi är i dag. Det gäller företag som Ericsson,

Alfa Laval, Atlas, SKF, ABB (ASEA) och sedermera Volvo, Scania och många fler.

Det är sant att Sverige i förhållande till sin storlek har ovanligt många och lyckosamma storföretag. Men samtidigt måste bilden av "snilleindustrin" och dess beroende av några enskilda entreprenörer och innovatörer modifieras. Det är förmodligen relativt okontroversiellt att hävda att Sveriges storföretagsamhet efter andra världskrigets slut och under perioden av ovanligt hög tillväxt under de följande decennierna – de så kallade "gyllene åren" mellan 1945 och 1970 – i hög grad understöddes av en aktiv statsmakt. Starkt stöd i forskningen har också påståendet att staten spelade en mycket viktig roll via offentliga investeringar och satsningar på forskning och utveckling för att upprätthålla en hög innovationsförmåga i svensk ekonomi ända fram till nu. Enskilda offentliga insatser som varit av oerhörd betydelse för svensk ekonomi och industriell utveckling under senare decennier har varit satsningarna på atomkraft, det militär-industriella komplexet i allmänhet och flygvapnet i synnerhet, universitetens satsningar på läkemedelsforskning och biokemi, symbios mellan svenska ämbetsverk och storföretagsamhet (Televerket-Ericsson, Vattenfall-ASEA) med mera.

Men låt oss gå tillbaka till frågan om snilleindustrierna kring sekelskiftet 1900. Fram till dess var Sverige i första hand ett land vars ekonomi baserades på det jord-

bruket kunde ge i avkastning. Inte förrän mot slutet av 1800-talet övertog industrin huvudrollen mätt i bruttonationalprodukt och först under 1920-talet även när det gällde andelen sysselsatta. Men liksom på

”Men han gjorde sig snabbt av med de Laval som ägare och direktör. Denne ansågs som en besvärlig person som slösade bort sina pengar på allehanda nya experiment och uppfinningar.”

andra håll var det sena 1800-talet en omvälvande period. Sverige genomgick en industriell revolution. Bland historiker och ekonomer har det diskuterats intensivt under det senaste halvsekle kring drivkrafterna bakom denna process, om de utgjordes av inhemska eller utländska faktorer. En tidigare historieskrivning gjorde gärna gällande att Sveriges industrialisering skedde som en direkt respons på en ökad efterfrågan från ett Europa (och Nordamerika) som var i snabb industriell

omvandling. Den första starka impulsen kom på så sätt under 1850-talet genom en ökad efterfrågan på svenska trävaror och järn som fått ett extra lyft genom en samtida liberalisering av den internationella handeln. En andra våg träffade Sverige på 1870-talet genom industrialismens tillväxt överallt, samt en tredje under 1890-talet. Det var denna tredje våg som på allvar placerade Sverige bland de industriella länderna.

DE UTAN TVIVEL omfattande förändringarna i regelverk, till exempel skråväsendets upphörande 1846 och näringsfrihetens införande 1846 och 1864, innebar knappast upprättandet av en helt fri marknad. Snarare än en helt avreglerad nattväktarstat ser vi en omreglering som ingalunda utestänger samhällets inflytande, men som skapar nya förutsättningar för att utöva ett sådant. I stället kommer samhällets reglerande hand in på andra sätt. Det går till och med att hävda att statens styrande hand blir ännu viktigare under omregleringens tid under 1800-talet än den varit tidigare. Mycket av det regelverk som både privata och offentliga aktörer har haft att hålla sig till tillkom under 1800-talets senare del. Till skillnad från tidigare blev även staten allt bättre på att implementera de lagar och förordningar som man stiftat. Det gäller tillståndet för aktiebolag från 1848 samt införandet av det franska systemet för skyddandet av varumärken och

mönster 1885. Redan året före hade för övrigt en särskild Patentbyrå inrättats.

Till detta kommer mycket mera, inklusive statliga insatser för infrastrukturen. Uppbyggnaden av det svenska järnvägsnätet är ett bra exempel på vilken roll staten spelade för den industriella utvecklingen. Samarbetet mellan privat och offentligt i detta fall skulle utgöra förebild en lång tid framåt även när det gällde andra områden. Det har ibland hävdats att det var brist på privat kapital som lade grunden för det svenska stambanesystemet. År 1854 fastställde riksdagen att staten skulle stå för byggandet och finansieringen av stambanorna genom Sverige, medan bibanor fick byggas och drivas på privat initiativ. Men viktigare var förmodligen att en majoritet ansåg att det allmänna skulle ha ett stort inflytande över det svenska järnvägsnätet.

Flera argument framfördes i debatten medan andra var mer underförstådda. Järnvägarna var en fråga om prestige och statlig auktoritet. Hur banorna drogs i det svenska landskapet var en allmän fråga

och de privata och offentliga insatserna. Särskilt Gustaf de Lavalns separatorer har kommit att framstå som själva sinnebilderna för snilleindustriernas framgångar. De Laval hade doktorerat i kemi i Uppsala 1872 på en avhandling med titeln "Om volfram och dess klorföreningar". Det nätverk av kemister, teknologer och andra entusiaster som delade hans vurm för att "i fosterlandets tjänst" främja den svenska jordbruksnäringen skulle visa sig vara helt avgörande för att utveckla den idé som han kommit på när han arbetade som ingenjör vid Klosters järnbruk i Dalarna år 1877. Samarbetet med finansmannen Oscar Lamm, verksam vid André Oscar Wallenbergs sida i Stockholms Enskilda Bank, blev oerhört viktigt för den fortsatta utvecklingen av företaget. Lamm sköt under högljudda klagorop till det nödiga kapitalet för att starta en tillverkning på basis av Lavalns uppfinning för att separera grädden från mjölken. Men han gjorde sig snabbt av med de Laval som ägare och direktör. Denne ansågs som en besvärlig person

Ett annat viktigt företag som bars fram under 1890-talet var Atlas Copco. Företaget kan räkna sin start till 1873 och den huvudsakliga verksamheten under den första tiden var att bygga godsvagnar och annat för en snabbt växande järnväg. Redan tidigt kom familjen Wallenberg in som ägare och Atlas Copco utgjorde den tidigaste byggstenen i dess fortsatta omfattande industriella engagemang. Företaget växte ut till ett världsföretag först efter det att man gått över från järnvägsvagnarna till tillverkningen av olika tryckluft produkter i början av 1900-talet. Men för Atlas Copco liksom för Kockums i Malmö och Keilers i Göteborg var Statens järnvägar en helt avgörande kund under de första decennierna.

Företaget ASEA, numera en integrerad del av den europeiska jätten Asea Brown Boveri, grundades av en grosshandlare från Stockholm, Ludvig Fredholm. Vid en resa till Tyskland och England insåg han den framtida betydelsen av starkströmstekniken. Efter att Fredholm år 1881 inlett kompanjonskap med bröderna Göran och Jonas Wenström, den förre civilingenjör och den andre student i Uppsala samt ingenjör, kom ett företag igång som till en början kallades Elektriska Aktiebolaget (från och med 1890 ASEA). Året därefter tog Jonas patent på en dynamomaskin som var en vidareutveckling av en engelsk förlaga. Den första kunden av elektriskt ljus för stadsmiljö blev Västerås – kanske orsaken till lokaliseringen hit av det nya företaget.

Under 1890-talet blev företaget efter ett eget patent gällande trefastekniken en leverantör av elektrisk överföring till den tunga industrin, bland annat Grängesbergs gruvor och Hofors järnbruk. Redan tidigt insåg företaget en stor potential i exporten och man upprättade agenturer i de skandinaviska huvudstäderna, samt i Sankt Petersburg och London. Efter en kris reorganiserades bolaget med hjälp av Wallenbergarna och utvecklingen tog fart, särskilt efter det att en ny dynamisk ledning tillsatts med Sigfrid Edström i spetsen år 1903. Han hade erfarenheter från sin tid i USA där han arbetat både vid Westinghouse och General Electric. År 1900 hade han nyss hemkommen blivit vd för Göteborgs spårvägar som samma år tagits över av Göteborgs stad som enda ägare. Något av det första Edström gjorde när han kom till Västerås var att starta tillverkning av elektriska spårvagnar som skulle bli en viktig del i företagets produktion. Steget var sedan inte långt till att börja tillverka elektriska lokomotiv. Utländska dotterbolag startades runt 1910 för att på allvar komma in på den europeiska marknaden. Särskilt Ryssland, Norge och Finland

”Stockholm var redan under 1880-talet den mest telefontäta staden i världen och fram till 1914 låg Sverige i täten när det gällde antalet telefoner per tusen innevånare.”

eftersom de skulle kunna bidra till provinsernas ekonomiska uppryckning. Här fanns också ett starkt militärt intresse och en skepsis mot ett utländskt inflytande. Även den ideologiskt liberalt markerade finansministern J.A. Gripenstedt drev kraftfullt frågan om järnvägarna som ett publikt intresse där staten skulle stå som huvudman. Järnvägarna var som sagt inte något undantag. I hög grad kom samarbetet mellan stat och privat näringsliv att karakterisera andra delar av infrastrukturuppbyggnaden i Sverige, inklusive telegraf, post och med tiden även telefonin.

Särskilt från mitten av 1890-talet sköt industrialiseringen fart i Sverige. Genombrottet skedde på bred front. Både hemmamarknaden och exporten växte snabbt. Exportsektorns expansion berodde inte bara på en kraftigt ökad utländsk efterfrågan på svensk järnmalm och pappersmassa. Mer än något annat innebar 1890-talet genombrottet för en alltmer exportinriktad verkstadsindustri.

NU KAN VI återvända till snilleindustrierna

som slösade bort sina pengar på allehanda nya experiment och uppfinningar. När han dog 1914 var han i stort sett bankrutt.

Ett annat viktigt tidigt snilleföretag var AGA (Aktiebolaget Gasackumulator). Det hade startats i liten skala och växte först efter att civilingenjör Nils Gustaf Dalén knutits till företaget 1906, inledningsvis som utvecklingsingenjör och sedan som vd 1909. Dalén förde bara på några år fram AGA till en världsledande position när det gällde tillverkningen av fyrar. Genombrottet för den så kallade Agafyren kom när företaget i samband med byggandet av Panamakanalen erhöll en stor order därifrån. Dalén hade blivit civilingenjör vid Chalmers tekniska institut 1896 och sedan studerat i Zürich. Han gjorde en rad uppfinningar – bland annat klippljusapparaten, solventilen, glödnätsbytare, linspendeln och i synnerhet AGA-massan för säker hantering av acetylen – och erhöll år 1912 Nobelpriset i fysik. Den huvudsaklige köparen av hans fyrutrustning var den svenska staten genom Kungliga lotsstyrelsen liksom dess motsvarigheter utomlands.

blev viktiga exportmarknader för ASEA strax före 1914. Den fabrik man byggde i Jaroslav i Ryssland 1916 nationaliserades visserligen efter revolutionen 1917, men ASEA fick tillbaka anläggningen tio år senare på koncession.

Till sist bör även L.M. Ericsson, eller Ericsson som det heter i dag, omnämnas. Att det skulle komma att bli ett av världens ledande företag inom telefoni eller Sverige det kanske mobiltelefonitåstaste landet i världen, var ingen tillfällighet. Stockholm var redan under 1880-talet den mest telefonföretagstaden i världen och fram till 1914 låg Sverige i täten när det gällde antalet telefoner per tusen innevånare. Framför allt två förklaringar till detta bör framhållas. För det första var det viktigt att det svenska statliga Telegrafverket tidigt insåg potentialen i den nya tekniken. Man var även beredd att med skattemedel se till att olika lokala nät kunde byggas samman till ett riksnät, "Rikstelefonen". En ökad tillgänglighet ökade viljan att skaffa sig en telefon. Den andra huvudsaken var att det blev allt billigare att använda nätet. Det blev särskilt fallet när det privata Stockholms Allmänna Telefonaktiebolag (SAT) och Telegrafverket började bygga ut sina nät och konkurrerade ut den tidigare monopolisten, det amerikanska Graham Bells-bolaget som hade namn efter uppfinnaren Bell.

Det var i detta skede som bondsonen Lars Magnus Ericsson från Värmland kom in i bilden. Efter en studieresa i Tyskland och Schweiz öppnade han sin egen mekaniska verkstad i Stockholm 1876. Han ville helst bygga telefoner, men Bells företag tillverkade sina egna och ville inte ha några konkurrenter. Det var först när SAT tillkommit med Ericsson kunde börja tillverka telefoner på allvar. Ett samarbete startades som ledde till att L.M. Ericsson växte till ett storföretag under 1890-talet. Exporten satte fart före första världskriget och växte åter under mellankrigsåren. Kunder var stora telefontätsföretag i Europa men också på andra håll i världen, oftast offentligt ägda. Den huvudsakliga kunden i Sverige förblev till att börja med SAT och Telegrafstyrelsen. Efter första världskriget fick Telegrafstyrelsen ett de facto monopol på telefoni i Sverige. Det var både en myndighet och ett affärsdrivande verk. Fram till och med sen tid hyrde man ut telefonutrustningen till abonnenterna – vilken levererades från L.M. Ericssons fabrik på Telefonplan i Stockholm.

MAN KAN DRA flera slutsatser av det föregående. När det gäller begreppet "snilleindustri" kan man konstatera att det bara var ett fåtal tillverkningar som byggde på svenska uppfinningar – det gällde främst

Laval och Dahlén. För de flesta andra handlade det om särskilda tillämpningar av redan känd teknik, som till exempel ASEAs starkström. I ytterligare fall handlade det om kopiering och utveckling av befintlig teknik hämtad från utlandet. Förutom L.M. Ericsson gällde det till exempel SKF med sina kullager (tyska Schweinfurt var hemvisten för de första kullagertillverkarna i större skala).

Viktigare i detta sammanhang är dock att vi i nästan samtliga fall ser hur dessa sekelskiftets snilleindustrier etablerades och växte fram i ett samarbete mellan det privata och offentliga. De första grundläggarna var sällan några enskilda uppfinnarjockar som suttit hemma på kamraren och klurat ut uppfinningar utan oftast ingenjörer med en god offentlig utbildning – i några fall doktorer och kvalificerade vetenskapsmän. De flesta hade omfattande nätverk som sträckte sig från vetenskap och förvaltning till affärsvärlden. Staten och det offentliga bistod bara i mindre utsträckning med det riskvilliga kapitalet för att starta företagen eller hålla dem igång.

Under denna tid var därför staten eller andra offentliga organ knappast de risktagande entreprenörer som Mariana Mazzucato talar om. I stället har vi att göra med ett slags bodelning som leder djupt ned i 1800-talet. Enligt denna skulle det privata stå för finansieringen inom industri och affärsliv. Staten skulle etablera de nödvändiga regelverken samt bistå – det gällde särskilt finanssektorn – om det uppstod kriser. Detta var i själva verket grundstommen i det så kallade gripensstedtska systemet som skapades i Sverige från och med mitten av 1850-talet. Detta omfattade även att staten skulle gå in – som när det gällde järnvägen – om annars inte "allmännyttiga" verksamheter skulle kunna komma till stånd. Staten skulle också ta ansvar om viktiga nationella intressen hotades. Det gällde till exempel när malmfälten i norr hotades av utländska uppköp i början av 1900-talet. Då intervenerade staten tillsammans med Louis Fraenckel i Handelsbanken och lade grunden för det senare helt statliga LKAB.

En annan viktig sida av samarbetet mellan det offentliga och privata utgjordes redan från 1800-talet och framåt av samarbetet mellan statliga myndigheter och verk å ena sidan och den privata industrin å den andra. Vi har sett hur aktörer såsom Telegrafstyrelsen, Statens Järnvägar och Lotsverket spelade en utomordentligt viktig roll som beställare. Det gällde även Kungliga Vattenfallstyrelsen (ASEA), militärväsendet (Bofors, SAAB, Kockums) och mycket annat. Här finns förbindelser fram till i dag förutom vilka en rad svenska stor-

företag inte skulle kunna ha den roll som de fortfarande har i många fall, till exempel för ABB (atomkraft), SAAB (flygvapnet), Bofors (i dag i högsta grad ett exporterande företag som dock utan statens aktiva stöd skulle stå sig slätt).

PASSAR DÅ MERA specifikt Maria Mazzucatos resonemang in även på Sverige? Sverige har knappast stått för så många grundläggande innovationer som till stor del forskats fram med statliga pengar på det sätt som hon nämner. Sveriges insatser har varit mera blygsamma. Dessutom var, vilket inte minst diskussionen kring "snilleindustrierna" ovan visat, framtagandet av helt nya innovationer i Sverige mer undantag än regel. Däremot har vi varit skickliga på att vidareutveckla innovationer och förbättra dem på finurligt sätt. I allmänhet gäller dock att staten och det offentliga har med ett finger i spelet i flertalet fall. Detta gäller kanske i ännu högre grad om vi studerar utvecklingen från andra världskriget fram till i dag. Vi nämnde tidigare satsningar på energi-, atom- och stridsflygsområdet.

Ett annat viktigt drag i den svenska utvecklingen har varit det samarbete som tagit form mellan olika aktörer – något som förefaller mera utvecklat än i USA. I detta samarbete har inte enbart staten och industrin deltagit. Här ingår även andra parter, intresseorganisationer, fack och arbetsgivareorganisationer, samt inte minst lokala offentliga aktörer (kommuner och län). Det är kanske naturligt för ett litet land att utveckla en typ av samarbetskultur. Men efter andra världskriget har detta även med svensk forskningspolitik att göra. Som framgår av Mazzucatos bok – och som även visats av den amerikanske forskaren Fred Block i hans forskning – har en stor del av de offentliga forskningsmedlen i USA lagts i särskilda statliga institut. I Sverige har vi haft få exempel på sådana institut; medlen har huvudsakligen slussats till universiteten eller via statliga myndigheter (särskilt det nuvarande Tillväxtverket med föregångare som STU och Nutek), som i sin tur stått i nära kontakt med olika aktörer och forskare. Det finns alltså viktiga skillnader mellan USA och Sverige. Men gemensamt är att inte heller här har privata aktörer stått ensamma när det gällt att våga satsa på ny teknologi, utveckla nya innovationer och skapa förutsättning för ekonomisk tillväxt. ■

► Lars Magnusson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

WINSTON CHURCHILL ÄR en av 1900-talets politiska centralgestalter. Den officiella biografien, påbörjad av sonen Randolph och fullföljd av Martin Gilbert, omfattar åtta tjocka band. Churchill fick dessutom 1953 Nobelpriset i litteratur, en på sin tid omstridd men nog ändå inte orättvis belöning. Få historiker eller memoarförfattare har nått upp till hans stilistiska nivå.

Frågan kan kännas aningen gnetig, men man måste, just med tanke på att Churchill redan avporträtterats i så många sammanhang, undra varför tre svenska förlag satsar på Winston Churchill just 2013 utan att något jubileum föreligger. Det måste förstås bero på att de tror att böcker om honom kan nå en publik utanför specialisternas skrå. Som recensent måste man ställa frågan om dessa böcker tillför bilden av den store britten några nya insikter om hans person, statsmannagärning, eller hans talekonst och författarskap. Det korta svaret är att det gör de knappast. Men det var kanske, med tanke på allt som skrivits om honom, inte heller att vänta. Man kan samtidigt med tillfredsställelse konstatera att böckerna vardera innehåller endast några få sakfel.

Låt oss se vad de tre böckerna säger om dessa tre aspekter av Churchill. *Människan* Churchill spelar självfallet en stor roll i alla tre böckerna, kanske mindre i Nordins stort anlagda bok än i Liljegrens och Adlers mera lättlästa volymer. Den senares boktitel är aningen missvisande, eftersom författaren egentligen, med insprängda personliga kommentarer, försöker ge en bredare bild av Churchill snarare än bara en analys av retorikern.

Elias Canetti beskriver i *Människans provins* (1979) två människotyper: de som ser problemen och kan presentera dem begripligt och de som sedan skall verkställa dessa insikter. Churchill trodde sig vara bådadera, men tillhörde främst den första typen. En typisk "ordningsman" i det krigstida London var däremot generalstabschefen (1941–1945) Sir Alan Brooke

(sedermera Lord Alanbrooke), vars dagböcker vittnar om Churchills ständiga nya uppslag och benägenhet att lägga sig i detaljer av krigföringen. Churchill var den besvärligaste människa han arbetat med och begrep sig enligt Alanbrooke inte alls på strategi!

Att hans ovanliga receptivitet högt upp i åren förenades med en outtömlig energi,

mot sina medarbetare, därtill mån om service vid alla tider på dygnet. Han var dock snar att be om ursäkt, vilket säkert bidrog till att hans medarbetare ändå tyckte om honom. Även Alanbrooke säger sig ändå vara glad att ha arbetat med honom och beundrar som alla hans förmåga att hålla moralen uppe (se *War Diaries 1939-1945*, 2002.)

HISTORIA

Peter Adler

Churchill i talarstolen – Ett retoriskt porträtt

CARLSSON | 380 S. | ISBN 9789173315104

Bengt Liljegren

Winston Churchill – Del 1, 1874–1939

HISTORISKA MEDIA | 336 S. | ISBN 9789185873821

Svante Nordin

Winston Churchill och den brittiska världsordningens slut

ATLANTIS | 543 S. | ISBN 9789173536462

CHURCHILL FORTSÄTTER ATT FASCINERA

Recensent *Mats Bergquist*

ATT DET I år utan något jubileum kommer ut tre böcker om Winston Churchill av svenska författare visar hur stort intresset för honom är. De tre böckerna är väsentligen sakligt korrekta men tillför knappast några nya insikter om hans person, statsmannagärning eller stilistiska förmåga.

trots hans föga asketiska livsföring med sena vanor, flitigt bruk av alkohol och cigarrer, gjorde ju inte livet lättare för hans medarbetare. John Colville, som var en av hans privatsekreterare både under kriget och när han var premiärminister andra gången 1951–1955, vittnar i *The Fringes of Power – Downing Street Diaries* (1985, 1987) om att han var en mycket krävande chef, som ofta ändrade sig, kunde brusa upp

mot sina medarbetare, därtill mån om service vid alla tider på dygnet. Han var dock snar att be om ursäkt, vilket säkert bidrog till att hans medarbetare ändå tyckte om honom. Även Alanbrooke säger sig ändå vara glad att ha arbetat med honom och beundrar som alla hans förmåga att hålla moralen uppe (se *War Diaries 1939-1945*, 2002.)

Åtskilligt har skrivits om Churchills sjukdomar, inte minst av hans livläkare, Lord Moran. Att han överlevde minst en hjärtattack och två slaganfall, det andra vid 79 års ålder, och sedan kunde fortsätta sin verksamhet vittnar om hans enastående fysik. Att han emellanåt drabbades av vad han själv kallade "black dogs" har ibland tolkats som att han hade bipolära drag, men dessa attacker skall nog, som Bengt Liljegren skriver, mera ses som naturliga reaktioner på de många motgångar, politiska och personliga, han råkade ut för. Peter Adler däremot för, med stöd av några av dem som studerat Churchills symptom, ett knappast övertygande resonemang som snarast landar i att han led av någon form av bipolär sjukdom, typ II, det vill säga godartad. Arbetsnarkomanin och spritkonsumtionen skulle ha varit ett sätt att hålla de svarta hundarna på avstånd. Men skulle Churchill verkligen kunnat hämta sig snabbt från hundarnas visiter om han verkligen varit kliniskt bipolär? Han stimulerades av motgångar.

Winston Churchill levde, trots skilsmässor och spritmissbruk bland de fem barnen (en flicka dog dessutom som liten), uppenbarligen i ett harmoniskt äktenskap med sin Clemmie. Han hade, som särskilt Liljegren uppehåller sig vid, mycken glädje av sina hobbies, att måla landskap, mura och umgås. Han hade nog sällan tråkigt, en nyckel till hans till synes outtömliga energi.

Churchills personlighet påverkades säkerligen också av att han tidigt var fixerad vid tanken att fullfölja den politiska karriär som hade börjat så lovande för fadern Randolphs del, men som avbröts av hans

tidiga död. Sannolikt blev Churchill (om inte förr) på 1930-talet, när han skrev en stor biografi om sin anfader hertigen av Marlborough och hans insatser i spanska tronföljdskriget 1700-1713, påverkad av dennes framträdande ställning i det dåtida Europa och i det brittiska samhället.

MEN DET ÄR *statsmannarollen* som upptar det mesta av Svante Nordins biografi. När Liljegrens volym slutar 1939 har Churchill ännu inte axlat denna mantel. Nordin följer här bland annat David Cannadines linje att Churchill som ledande politiker framför allt var upptagen av att söka hejda effekterna av den tydliga politiska och ekonomiska tillbakagång som drabbade imperiet, särskilt efter segern i första världskriget. Den röda tråden i Nordins bok är att Churchill motvilligt presiderade över den brittiska världsordningens, Pax Britannicas, fall. Men hans slutsats är ändå att denna anglosaxiska ordning, nu under amerikansk ledning, hittills besekrat sina fiender. Nordin förefaller här nästan snudda vid Francis Fukuyamas berömda tes om historiens slut.

Frågan är om inte Nordin under arbetet med sin bok blivit aningen för angliciserad. Han är dessutom inte helt tydlig med hur han vill definiera denna brittiska världsordning. Begreppet Pax Britannica skall naturligtvis ses som en parallell till Pax Romana. Men Storbritannien har knapast någonsin haft en ställning liknande Romarriket. Den dåvarande brittiske utrikesministern Castlereagh hade under och efter Wienkongressen 1814-1815 spelat en stor roll i tillkomsten av den internatio-

nella ordning som i stora drag kom att vara till första världskriget. Men det brittiska inflytandet på kontinenten avtog snabbt efter Castlereaghs död 1822. Snarare var det, som visades inte minst under Berlinkongressen 1878, mera korrekt att tala om 1800-talet som en stormaktskonsert snarare än en Pax Britannica, vilket Nordin själv är inne på när han korrekt beskriver det sena 1800-talets dominerande brittiske politiker, Lord Salisbury som tongivande i denna konsert. Längre fram talar han om

”Arbetsnarkomanin och spritkonsumtionen skulle ha varit ett sätt att hålla de svarta hundarna på avstånd.”

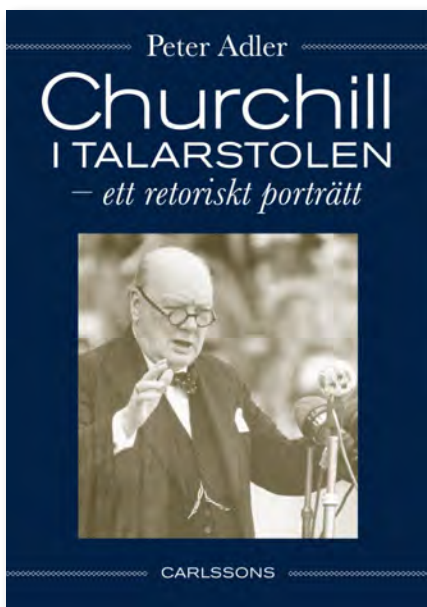
Pax Britannica som en av stöttepelarna, och inte den minst viktiga, för 1800-talets civilisation och som en del av en global maktbalans. Detta blir en terminologisk omöjlighet. Antingen rådde det en brittisk världsordning eller ett maktbalanssystem.

SANT ÄR ATT det brittiska imperiet länge hade en flotta som var större än de två-tre närmaste rivalernas och givetvis hade stor betydelse för världshandels utveckling, samt att dess industriproduktion länge var

mycket dominerande. Men försvarsutgifterna var förhållandevis låga och armén liten. Den behövdes liksom flottan för att hålla kontrollen över och kontakten med kolonierna. Det brittiska inflytandet i Europa, världspolitikens centrum, var mindre än Tysklands, Frankrikes eller Rysslands.

Churchill var i detta perspektiv en romantiker. Han menade att framtiden låg i en brittisk-amerikansk allians, och försökte när han 1940 fått makten att få med USA i kriget så snart som möjligt. Storbritannien kunde inte ensamt vinna kriget, möjligen undvika att förlora det. Därför var han ibland, tyckte en del av hans rådgivare såväl som sentida kritiker som John Charmley, väl eftergiven mot Roosevelt. Detta var kanske förstäligt också med tanke på att hans äventyrliga moder, som efter faderns tidiga död gifte om sig med allt yngre män, var amerikanska och Churchill själv ibland kallades halvamerikan.

David Cannadine drar i *In Churchill's Shadow* (2003) en tänkvärd parallell till två andra konservativa politiker som också vände sig mot tendenser till landets nedgång, nämligen Joseph Chamberlain (far till Churchills företrädare som premiärminister, Neville Chamberlain) under 1800-talets sista decennier och Margaret Thatcher. Alla tre sökte hejda eller vända den utveckling de tyckte sig se, Chamberlain genom vakthållande kring imperiet och protektionism, Churchill genom en allians mellan imperiet och USA, och Thatcher genom en återgång till grundläggande sociala värden och en monetaristisk ekonomisk politik.

OM DE STORA strategiska linjerna är Nordins styrka, tycks han, något mindre intresserad av politikern Churchill. Han var i över 60 år medlem av underhuset, med avbrott för åren 1922–1924, och innehade en lång rad olika ministerposter, alltifrån rollen som juniorminister för kolonierna redan 1905, sedan handelsminister, vid unga år inrikesminister (en av de fyra tunga posterna i en brittisk regering), marinminister, rustningsminister, arméminister, kolonialminister, finansminister, premiärminister i nio år och därtill ett tag också tillförordnad utrikesminister. Han gick in med liv och lust för varje ministerpost, men det var utrikes- och försvarspolitikerna som lockade.

Var Churchills motiv för en politisk karriär maktvilja och att revanschera fadern? Något slags politisk kompass måste han ha haft. Han valdes först in 1900 som konservativ, gick över till liberalerna 1904 för att återgå till de konservativa 1925. Labourpolitikern Herbert Morrison, ett ledande namn i Churchills koalitionsregering och sedan i Attlees labourregering 1945–1951, karaktäriserade Churchill som ”den gamle, godmodige lantjunkaren som gör allt han kan för folk, förutsatt att de är snälla och lydiga och lojalt inser hans position och sin egen”. Denna briljanta karaktäristik kan kompletteras med labour- och den sedermera liberala politikern Roy Jenkins utsaga (i hans bok om Stanley Baldwin) att Churchill hade det självförtroende som kommer av övertygelsen att vad han tror på i ett visst givet ögonblick är sant.

Innebär detta att han måste karaktäriseras som opportunist? John Colville ser honom som en märklig blandning av radikal och traditionalist men inte som övertygad anhängare av det konservativa partiet. Det förklarar hans två partibytten, men det är intressant att partiets portalnamn under perioden 1925–1965, vid sidan av Stanley Baldwin och Neville Chamberlain, främst tycks ha haft en social och inte ideologisk relation till sitt parti. Peter Adler betonar att Churchill inte kunde passas in i ett partimönster. Hans politiska isolering var ofta ett resultat av hans personlighet, men ändå fick han i alla fall fram till 1929 ständigt nya ministerposter och gjorde dessutom efter valnederlaget 1945 ett slags ny karriär som oppositionsledare och sedermera igen premiärminister. Det är ju inte ovanligt att framgångsrika politiska ledare håller ett visst avstånd till sitt parti. Men då är det oftast frågan om att vederbörande legat till vänster eller höger om partiet. Var hittar vi Churchill, bara ovanför?

De båda historikerna David Cannadine och Corelli Barnett (*The Collapse of British Power*, 1972) ägnar mycket utrymme åt den mentalitet som under mellankrigstiden

genomsyrade alla de tre stora partierna, men som Churchill inte delade. Svante Nordin berör också detta tema. Barnett kallar till och med stämningen för ett slags ”rejection of power” till förmån för ett inåtvänt romantiserande av den brittiska livsstilen ute i de pittoreska byarna, och i utrikesfrågor en illusorisk förhoppning om att man kunde överlämna de stora frågorna till Nationernas Förbund.

När Churchill då är efter år upprepade tesen om Hitlers onda avsikter och behovet av upprustning lyssnade underhuset, men stödde honom inte, som en partikamrat anmärkte. Hans framställning avvek så markant från gällande konsensus att det inte gick fram; i praktiken blev han en politisk vilde. Han fronderade mot sitt eget parti och motsatte sig allt tal om självstyre för Indien; han fruktade att detta skulle inverka negativt på imperiets sammanhållning, precis som en abdikation av Ed-

”Under 1930-talet levde han främst på sin penna och kunde under ett par år efter det han lämnat finansministerposten 1929 sälja över 100 artiklar.”

ward VIII, vilken Churchills partikamrat premiärminister Baldwin, insåg var enda lösningen. Baldwin var helt enkelt en bättre politiker än Churchill, som ogillade kompromisser. Men Baldwin var ingen statsman.

Baldwin representerade i hög grad den romantiserade bilden av både det egna landet och omvärlden. Under 1936 gick han med på att tillsätta en minister för samordning av försvaret – man hade länge armé- och marinministrar men ingen försvarsminister – men det var aldrig tal om att Churchill skulle få denna befattning. Detta hade med tanke på hans erfarenheter och ståndpunkter varit naturligt när man nu började tänka på att försiktigt upprusta. Churchill fick vänta tre år på återinträde i regeringen. Men till sist var Cassandrarollen, som Nordin med träffande formulering skriver, en naturlig förutsättning för ledarskapet. Nordin pekar på det ironiska i att det var det misslyckade försöket att landsätta trupp i det tyskockuperade Norge, som Churchill som marinminister

sedan september 1939 faktiskt hade ansvaret för, som fällde Chamberlain och förde honom själv till 10 Downing Street. Premiärministern var ju ansvarig för den politik man fört till krigsutbrottet.

SVANTE NORDIN BETECKNAR litet förvånande Churchills år som oppositionsledare 1945–1951 och hans andra premiärministerskap 1951–1955 som framgångar. Detta är nog omstritt. Churchill var ointresserad av inrikespolitiken och ägnade nästan all tid åt storpolitiken och det kalla kriget. Det vardagliga fick fackministrarna sköta under en period då ekonomin bara långsamt hämtade sig.

Talaren Churchill är huvudpersonen i Peter Adlers bok, men spelar förstas en stor roll också hos Nordin och Liljegren. Det är ju som talare man i dag nästan mest kommer ihåg honom. Diplomaten med mera Harold Nicolson, som ett kort tag satt med i Churchills ministär, frågade en gång Churchill om han ansåg sig vara en naturlig talare. Denne svarade nej, det hela var frukten av hårt arbete. Han lade ner en enorm möda på sina framträdanden, som riktade sig både till underhuset, det brittiska folket och omvärlden. Hans framställningskonst kunde ofta vara litet monotont. Det var pauseringen och språket som fångslade, denna blandning av retorisk flykt, ibland arkaiserande stil och utnyttjande av det engelska språkets ordrikedom, med plötsliga neddykningar i vanlig konversationston.

Författaren Churchill producerade inte bara ett stort antal tjocka böcker, utan också en kolossal mängd artiklar i alla upptänkliga ämnen. Under 1930-talet levde han främst på sin penna och kunde under ett par år efter det han lämnat finansministerposten 1929 sälja över 100 artiklar. Han var, menar Liljegren, sin tids kanske bäst betalde journalist. Hans livsstil nödvändiggjorde stora inkomster.

HUR MAN ÄN vänder på saken framstår Churchill som en formidabel personlighet som kom att spela en helt avgörande roll under det han kallade briterernas ”finest hour”. Svante Nordin främst, men också Bengt Liljegren och Peter Adler, gör på olika sätt honom rättvisa; ingen av dem har frestats sälla sig till den lilla skara, främst den synnerligen kontroversielle David Irving, James Rhodes James eller John Charmley, som utan någon egentlig framgång, sökt nedvärdera Winston Churchills gärning.

► Mats Bergquist är docent i statskunskap och före detta ambassadör.

Marcus Rediker

Amistad

(*The Amistad Rebellion – An Atlantic
Odyssey of Slavery and Freedom*)

ÖVERS. LARS OHLSSON

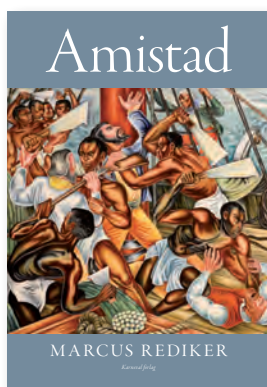
KARNEVAL | 312 S. | ISBN 9780670025046

UPPRORET SETT UR SLAVARNAS PERSPEKTIV

Recensent *Dick Harrison*

HISTORIEN OM NÄR slavarna kapade det spanska skeppet Amistad har tidigare berättats ur de vita amerikanska slave-
rimotståndarnas perspektiv. Nu låter Marcus Rediker oss se förloppet ur slavarnas eget perspektiv och han har använt sig av ett rikhaltigt källmaterial.

HISTORIA

TILL DEN ALLTFÖR lilla samling böcker om internationell historia som årligen översätts till svenska kan vi 2013 räkna Marcus Redikers bok *Amistad*, som publicerades på engelska som *The Amistad Rebellion* år 2012. Rediker, som är professor i historia vid University of Pittsburgh, har specialiserat sig på sjöfartshistoria, med en förkärlek för de grupper som drabbades allra värst av den globala ekonomiska utvecklingen mellan 1600-talet och 1800-talet, däribland slavar och pirater. Den här gången har han valt

att fördjupa sig i historien kring skeppet La Amistad och de afrikaner som på ett närmast mirakulöst sätt räddades från ofriheten och kunde återvända från USA till sitt hemland i mitten av 1800-talet.

Historien kan i korthet berättas som följer. La Amistad var ett spanskt slavskepp som kapades av de ombordvarande slaverna utanför den kubanska kusten den 2 juli 1839. Slaverna tillhörde olika folk i nuvarande Sierra Leone, framför allt mende-folket, och de hade inte känt varandra före förslavandet. De hade trängts ihop i slavlägret i Lomboko vid Gallinasfoden, varefter de forslades över Atlanten och hamnade i ett slavläger i Havanna. De köptes av två kubaner och lastades ombord på La Amistad, som skulle forsla dem från Havanna till Puerto Principe.

Under ledning av Cinqué befriade sig slavarna och gick till angrepp mot sina plågoandar. De dödade skeppskocken och kaptenen, men skonade ett par vita i förhoppningen att de skulle hjälpa dem att segla tillbaka till Afrika. Kubanerna låtsades göra dem till viljes, men i själva verket navigerade de norrut nattetid. La Amistad upptäcktes utanför Long Island, där amerikanska trupper bemäktigade sig farkosten och förde den till Connecticut. Slaverna placerades i fängsligt förvar och utsattes för en utdragen serie rättegångar, vid vilka abolitionister – nordstatare som avskydde slaveriet – aktivt deltog på slavernas sida, samtidigt som USA:s regering gjorde vad den kunde för att få slaverna utlämnade till Kuba. Sjömän från Västafrika tolkade å abolitionisternas vägnar, och efter några stappande försök lyckades slaverna göra sig väl förstådda.

Slutligen hamnade Amistad-fallet i USA:s Högsta domstol, där den förre presidenten John Quincy Adams höll ett historiskt anförande. Den 9 mars 1841 befanns slaverna vara fria män eftersom de olovligen kidnappats i Afrika. De fick rätt att återvända till Sierra Leone, vilket de överlevande också gjorde påföljande år. Vid den tiden hade Amistad-historien blivit en cause célèbre som engagerade mängder av människor, och Cinqué hade fått status som abolitionistisk hjälte.

En förenklad och dramatiserad version av rättegångarna filmatiserades 1997 av Steven Spielberg, men där – liksom i flertalet moderna beskrivningar av händelseutvecklingen – ligger tonvikten vid de amerikanska abolitionisternas verksamhet och vid själva rättegångsväsendet. Den främste

hjälten i filmen är John Quincy Adams, spelad av Anthony Hopkins. Filmen är en episk hyllning till USA:s frihetsideal och det amerikanska juridiska system som, när det verkligen provas till det yttersta, visar sig vara en garant för de principer om liv, frihet och strävan efter lycka som slås fast i oavhängighetsdeklarationen från 1776. Det innebär inte att filmen är dålig. Tvärtom. Men den visar historien ur de amerikanska abolitionisternas ögon, inte ur slavernas.

► Samtida oljemålning av skeppet Amistad, 26 augusti 1839.

JUST DETTA – vår ovilja att låta de verkliga huvudpersonerna hamna i centrum av historien – har föranlett Marcus Rediker att skriva sin bok. Redikers utgångspunkt är den uppsjö av källor som producerades i USA under rättegången. Cinqué och de andra slaverna blev föremål för djupgående intervjuer som ger oss mängder av information om Västafrika, livet ombord på slavskeppen, situationen i lägret i Havanna, kampen mot tyrannerna och slavernas syn på livet i allmänhet. Om vi vänder oss till dessa källor är det inte svårt att berätta historien som Rediker menar att den bör berättas, underifrån.

Några av nyckelpersonerna i Redikers skildring är de tolkar som fanns tillhands i USA, fria västafrikaner som var verk-samma som sjömän och som villigt ställde sina tjänster till förfogande. Här fanns exempelvis James Ferry, som tillhörde kis-sifolket. När Cinqué insåg att han faktiskt kunde prata med Ferry förvandlades främ-lingskapet mellan slavar och amerikaner snart till hjärtlig förtrolighet. Efter kort tid började man skaka hand, brista ut i skratt och berätta livshistorier. Ju fler och bättre tolkar man lyckades hitta, desto lättare blev samarbetet. I och med det formade sig rättegången och försvarsförberedelserna inte bara till juridisk planering utan till ett väldokumenterat kulturmöte. Slavernas redogörelser utgör ett titthål rakt in i en värld som ytterst sällan har funnit vägen till våra historieböcker.

Ta bara en sådan sak som att den transat-

lantiska slavhandeln formellt sett var förbjuden vid tiden för Amistad-rättegången. Det minst sagt usla sätt på vilket förbudet efterlevdes framgår av att den nuvarande republiken Sierra Leone – som till råga på allt rymde en brittisk fristad för före detta slavar – på 1830-talet sönderslets av krig som i stor utsträckning vilade på kungars och hövdingars jakt på slavar som skulle slussas vidare till europeiska och amerikanska köpmän. I de uppteckningar som gjordes under Amistad-rättegången kommer vi nära det västafrikanska bysamhället under slavkrigens tidevarv, krig som de allra flesta av oss aldrig har hört talas om.

Ett annat exempel på vad Marcus Rediker avslöjar och redogör för, och som slaverna själva nog helst sett att han hållit tyst om, är det hemliga poro-sällskapets betydelse för slavernas motståndskraft och förmåga till sammanhållning i skepp och fängelse. Poro var inget man berättade om för utomstående, men sällskapets betydelse var så stor att Rediker lätt kan dyrka upp dess relevans med hjälp av de källor som står honom till buds. I avsaknad av större stater i Sierra Leone fungerade poro som en källa till social stabilitet. Sällskapet – som bara var öppet för män och som var synnerligen hemligt – skänkte medlemmarna hierarkiska relationer, politiska nätverk och religiösa kulturer. Det var genom diskussioner i poro-grupper som beslut fattades om krig och fred. Många slavar på La Amistad hade en bakgrund som poro-medlemmar, vilket var dem till ovärderlig hjälp när det gällde att bygga upp en fungerande enhet gentemot den hotande omvärlden i Amerika.

ALLT SOM ALLT är Marcus Redikers bok ett gott stycke historia *from below*, en djupdykning i ett fascinerande material som lär oss mycket om 1800-talets atlantiska historia. Boken är dessutom läsvänlig och lättillgänglig, även för icke-specialisten. Här är vi förvisso fjärran från historieteoretiska utläggningar och utförliga skildringar av forskningslägen, men i gengäld möter vi människor av kött och blod som den akademiska forskningen har ringaktat i mer än ett och ett halvt århundrade.

Boken är försedd med en omfattande notförteckning med välbehövligen referenser. Till dess få negativa sidor hör den obehövriga frånvaron av register.

► Dick Harrison är professor i historia vid Lunds universitet.

Christer Ericsson
*Bandybaronen i folkhemmet
– Familjen De Geer, bruket
och folket*

CARLSSON | 266 S. | ISBN 9789173315593

FASCINERANDE HISTORIA OM BRUK OCH BANDY MEN ILLA BERÄTTAD

Recensent *Gunnar Wetterberg*

I GRUND OCH botten har Christer Ericsson skrivit en krönika om Lesjöfors bruk och dess relation till samhället och bandyn. Han vill emellertid också beskriva något mer allmänt men övertygar inte om sina teser och som läsare vet man ofta varken ut eller in.

HISTORIA

SIN NYA BOK *Bandybaronen* berättar Christer Ericsson en fascinerande historia. I början av 1920-talet var Lesjöfors bruk i allvarlig gungning. Det fanns långt gångna planer på att skilja av skogen och lägga ned metallhanteringen. Baron Gerard De Geer kom först som anställd disponent, men tog sedan över ägandet. Gamle baron, som han så småningom kallas i boken, var en levande och aktiv kraft i brukets och samhällets liv ända till sin död vid över 90 års ålder 1980. Han deltog i arbetsfredskonferenser och

inspirerades av mellankrigstidens mon-dism, han lät bruket gå långt in i samhällets välfärd. Inte minst engagerade han sig för traktens bandylag – Lesjöfors höll sig bland de främsta lagen i landet, med återkommande sejourer i högsta serien. Sonen Lars tog så småningom över som disponent, innan han blev försvarsminister i (fp)-regeringen 1978–79, trots att han själv varit kritisk mot faderns tidsslukande engagemang som liberal riksdagsman.

Hur ska man karakterisera boken? I grund och botten är det en krönika. Ericsson har intervjuat Gerard De Geer jr, bläddrat i tidningsläggen och läst mängder av protokoll. Med detta som grund berättar han i kronologisk följd historien om brukets utveckling, från den första krisen, återhämtningen, de goda åren efter andra världskriget, in i 1970- och 1980-talets strukturuomvandling, med bandyn och de stora brukskalasen som återkommande krydda och underhållning. Längre är bristen på arbetskraft och bostäder största problemen, men sedan kroniken strypt det mesta av verksamheten har Lesjöfors blivit avfolkningsbygd. Det är väl skrivet, trevligt och ställvis rätt underhållande.

Problemet är att författaren inte nöjer sig med det. Av och till gör han anspråk på att generalisera och beskriva något mer allmänt, men överlag räcker framställningen inte till. I epilogen talar Christer Ericsson om Lesjöfors som "ett bland många industriella mönstersamhällen som byggdes under en expansiv epok i svensk historia", men kruxet är att boken inte riktigt lyckas övertyga läsaren om detta. Visserligen betonar Ericsson här och var hur typiskt Lesjöfors var, men det är ont om beläggen. Samtidigt förvirrar han läsaren genom att trycka på hur speciell inte minst Gerard De Geer var, men inte heller i det fallet styrker han det med genomarbetade och systematiska jämförelser.

Det kan ha med materialvalet att göra. Det är en bok som skummar på ytan, som gör en syntes av ett antal berättelser och andra synteser, men som inte riktigt förmår övertyga om sina teser, trots närmare 900 fotnoter. Klipp, protokoll och PM dominerar, men det saknas räkenskapsmaterial som belyser brukets ekonomi och kommunalt material som gör det begripligt hur baronernas offentliga motpart resonerat och agerat. Det saknas också material som belyser hur resten av Sverige och liknande orter utvecklats. Här och var finns det en referens till någon enstaka uppgift i ett översiktsverk eller någon annan monografi, men det räcker inte för att placera in Lesjöfors i ett sammanhang över tiden.

Kanske är det den vindlande berättelsen som ställer till det. Det är kronologin som

gäller, men det är inte alltid så lätt att förstå varför han växlar mellan olika teman. När samma fråga återkommer är det inte alltid så lätt att få utsagorna att stämma. Tidigt låter Ericsson gamle baron slå fast att Lesjöfors inte värvat spelare, utan håller sig till brukets egna, men sedan börjar beskedet glida, ända därefter att sonsonen konstaterar att jodå, nog värvade man, med jobb som lockbete och ibland pengar därtill. På sidan 41 donerade gamle baron pengar för att köpa ett semesterhem, men intresset svalnade, köpet blev inte av och omvandlades till "Gerard De Geers donationsfond 1961", men på sidan 55 ledde samma belopp i gåva till köp av ålderdomshemmet Gåsborn för "att anlägga ett semesterhem, ett projekt som kunde realiseras 1961". Läsaren vet varken ut eller in, och undrar hur det egentligen förhåller sig med andra uppgifter i boken.

”Det är en bok som skummar på ytan, som gör en syntes av ett antal berättelser och andra synteser, men som inte riktigt förmår övertyga om sina teser, trots närmare 900 fotnoter.”

DET ÄR SYND, därför att det finns åtskilliga iakttagelser och uppslag som hade varit värda att föras vidare. I olika sammanhang går bruket in, genomför och betalar projekt, helt eller delvis, från bostäder till idrottsplaner, simhall, musikliv och yrkesskola, som kommunerna normalt stod för på andra håll. Hur vanligt var detta i bruks-samhällena? Hur resonerade kommunen? Kommunens agerande behandlas mycket styvmoderligt, trots att det verkar ha funnits en del starka politiker – i förbifarten noterar Ericsson att det kommit både riksdags- och landstingsmän från orten.

Gerard De Geers ekonomi verkar ha varit ganska äventyrlig. Tidigt i historien drog hans svärfar, bankiren Richard Hägglöf, örönet åt sig och ville inte finansiera mågen. I slutet av livet har De Geer borgat för olika ömmande projekt och blir satt under förmyndare, när han har 2,5 miljoner i personliga skulder. Men varken baronens eller brukets ekonomiska förhållanden blir någonsin ordentligt utredda, fast

de rimligtvis borde kunna kasta ljus över många av de förhållanden som behandlas.

Vad bruket tillverkade vid olika tidpunkter blir bara glimtvis belyst. Ibland säljer man några tusen hektar skog, så småningom tillverkar man olika slags fjädrar åt bilindustrin, det finns tydligen också ett sågverk och man säljer tidvis något slags trävaror – men hur utvecklades produktionen över tid, och hur förhöll sig Lesjöfors i olika skeden till marknaden och konkurrenterna? Ibland nämns det, men man anar att det bara blir av när Ericsson hittat någon förbiflygande uppgitt att exciperar ur tidningar eller promemorior.

Vilken roll spelade facket? Metalls avdelning 65 hotade med strejk 1924, men blåste av den när De Geer tog över. Facket sätter sig i en bostadsnämnd tillsammans med företaget för att fördela brukets bostäder, man accepterar löneavdrag och söndagsarbete för att stödja bandylaget, de anställda tecknar företagets förlagslån när det är svårt att få finansiering på annat håll, och till 50-årsjubileet ber man baron skriva inledning i minnesskriften. Men så småningom kärvar det. Avdelningsordföranden angrips som illojal 1970

när han är skeptisk till ledningens planer – en skepsis som kanske inte var obefogad, när det sedan gick som det gick, men trots att Ericsson anger avdelningens protokoll som källa har han inte grävt djupare i fackets bevekelsegrunder och agerande.

Ett av bokens bäst genomförda teman är kvinnornas ställning, från arbetarkommunens skepsis mot kvinnoklubbisternas önskemål att få vara med i politiken, över frågan om kvinnornas plats på bruket, till kvinnorna i sporten.

DETTA ÄR EN bok som nog vill vara mer än en vanlig bygdebok och också skulle ha kunnat bli det. Haken är att Christer Ericsson inte riktigt kunna bestämma sig för vad. Den kommer nog närmast en biografi över Gerard De Geer sr, men blir inte riktigt det heller – ibland närmar den sig en brukshistoria, ibland en bok om idrottens roll som identitetsskapare. Det är nöjsam läsning, men det kunde ha blivit mer.

► Gunnar Wetterberg är författare, senast till boken *Wallenberg – Ett familjeimperium*.

► Några av Bandybaronerna.

Lotten Gustafsson Reinius,
Ylva Habel & Solveig Jülich

*Bussen är budskapet
– Perspektiv på mobilitet,
materialitet och modernitet*

KUNGLIGA BIBLIOTEKET | 223 S.

ISBN 9789188468284

BUSSEN TAR OSS TILL MODERNITETENS PERIFERI

Recensent *Anna Jörngården*

TÅG, SPÅRVAGN OCH bil är
intimt förknippade med
moderniteten, men vilken roll
har bussen spelat?

En ny och väl sammanhållen
antologi tar oss ut till
modernitetens marginaler.

HISTORIA

DEN STORA BERÄTTELSEN om moderniteten har järnvägen en alldeles särskild plats. Det under 1800-talet expanderande järnvägsnätet gjorde det inte bara möjligt att resa på ett helt nytt sätt, utan var också delaktigt i att i grunden förändra upplevelsen av tid och rum. Såväl geografiska som temporala avstånd pressades samman och skapade nya idéer om hastighet, acceleration och samtidighet – tidsupplevelser som blivit specifikt sammankopplade med ett modernt

medvetande. Tåget som en pustande och väsende svart orm som plöjer genom landskapet tar plats som motiv i både litteratur och konst, och vittnar om en fascinerande men ibland också skrämmande upplevelse av rusande rörelse mot framtiden.

Kanske ännu mer förknippad med en modernitetschock är spårvagnen, som ju dessutom tillhör det urbana rummet. De framåtilande, vilt pinglande spårvagnarna blev sinnebilderna för det uppvarvade livet i storstaden under det sena 1800-talet. I selskiftets illustrerade press ägnades stort utrymme åt de faror som den nya, het-siga storstadstrafiken innebar, de dödliga olyckor som plötsligt kunde drabba den som rörde sig ute på gatorna, men också den psykiska stress som alla snabba, intensiva intryck ledde till. När huvudpersonen i Oscar Levertins roman *Lifvets fiender* (1891) inte längre kan hantera den brusande nya tid han lever i utan går mot sin slutgiltiga undergång möter han symboliskt nog döden just i en spårvagnsolycka.

Längre fram i hastighetens teknikhistoria blir bilen en modern ikon. Bilen både möjliggör och antar värden av fri rörlighet – en metallinkapslad och förkromad individualitet som blir maskulint kodad och särskilt förknippad med en amerikansk livsstil. Utvecklingen av olika färdmedel är alltså i högsta grad involverad i modernitetens historia, både genom att rent konkret skapa ett samhälle av mobilitet, men också genom de bilder och berättelser vi gjort oss om vad modernitet är och vad ett modernt liv innebär.

Men bussen då? Detta transportmedel, som får sitt genombrott efter första världskriget, byggs ut under 1930-talet för att gå mot sin storhetsperiod under 1950-talet, borde rimligen vara del av samma berättelse. Men något verkar vara annorlunda med bussens motoriserade mobilitet. När jag nämnt för personer i min närhet att jag ska recensera en bok om bussar har jag gång på gång mötts av ett undrande fniss, som knappast väckts om jag i stället nämnt järnvägsresans eller bilismens kulturhistoria. Antologin *Bussen är budskapet* verkar alltså ha hittat en annan, förbisedd historia att berätta.

Hur kan vi då förstå bussens budskap, eller för att ta det från början, titelns utsaga att bussen är budskapet? Som läsanvisning kan vi utgå från undertitelns tre "m" – mobilitet, modernitet och materialitet – kompletterat med ett fjärde, minst lika centralt: medialitet. Ordalydelsen "bussen är budskapet" är vald för att rikta uppmärksamheten mot Marshall McLuhans tes "mediet är budskapet" från boken *Understanding Media* (1964). I McLuhans anda utgår antologiförfattarna från ett vidgat mediebegrepp, som inkluderar även bus-

sens kommunikationsformer. Dessutom understryker man att medier skapar mening snarare än att bara stumt förmedla den, en process som hänger odelbart samman med deras materialitet. Detta innebär att uppmärksamheten måste riktas mot bussarna som ting – hur de inte bara representerar och symboliserar mening utan hur de också får betydelse genom sin utformning och sin konkreta användning.

BUSSENS SPECIFIKA MEDIEMATERIALITET

och dess moderna motoriserade mobilitet är alltså fokus för antologins åtta bidrag, men inom denna ram berättas vitt skilda historier. I den första av de två huvudsektioner som boken är indelad i undersöks bussens historia som tätt förbunden med 1900-talets svenska välfärds- och folkhemsbygge. I en träffande formulering tagen från den både intresseväckande och pedagogiskt upplagda inledningen – skriven av redaktörerna Lotten Gustafsson Reinius, Ylva Habel och Solveig Jülich – beskrivs bussarna som ett slags "modernitetsskyttlar", satta i rörelse för att tjäna olika framstegsprojekt.

Lotten Gustafsson Reinius text undersöker den så kallade Kongobussens turnerande missionsverksamhet. Vandringsutställningen skapade en direktkontakt med det främmande genom konkreta ting, något som gjordes med religiösa avsikter och måste förstås som exotiserande, men som också bar på ett modernt globaliseringsbudskap, där överbryggandet av avstånd gavs en utopisk ton. I Ylva Habels och Ulrika Torells därpå följande bidrag uppmärksammas projekt som ville påverka människors konsumtionsmönster av livsmedel. Habel visar fram hur ambulerande mjölkbarer ingick i ett flermedialt propagandaprojekt för att övertyga om denna drycks nyttighet, något hon förstår utifrån Foucaults teorier om styrningsrationalitet. Torell studerar de moderniserande idealen hos 1930-talets livsmedelsbussar, rullande matvaruaffärer som gav sig ut i glesbygden för att nå de kunder som bodde på långt avstånd från en butik. Den bussburna moderniseringen syftade alltså till att påverka människors liv ända in på huden, eller till och med under den, vilket blir än mer påtagligt i de två nästföljande texterna. Solveig Jülich undersöker de statliga skärmbildsbussarnas arbete för att spåra lungtuberkulos, medan blodgivningsbussar är ämnet för Boel Berners text.

Därefter tar antologins andra del vid, vilket innebär ett rejält kliv framåt i tiden till 2000-talet, och ett skifte i perspektiv. I de tre bidrag som utgör denna sektion undersöks olika former av bussturism. Kyrre Kverndock skildrar norska skolungdomars ritualiserade möte med koncent-

rationslägrens favorit genom de resor som arrangeras av organisationen Vita bussar till Auschwitz. Lars Kaijser intresserar sig för de guidade Beatles-bussturerna i Liverpool, medan Amanda Lagerkvist undersöker hur stadsrundturerna i Shanghai deltar i att forma upplevelsen av detta rum som präglad av mångfald och temporal överlappning.

UPPLÄGGET MED DE två sektionerna gör att en linje dras från utopi till nostalgi. Bussarna i del 1, med tyngdpunkt i mitten av 1900-talet, står i framstegets och framtidstrons tjänst, medan de senmoderna bussarna i del 2 är involverade i tillbakablickande projekt. Redaktörerna påpekar själva att antologin hade varit mer enhetlig om man enbart studerat de äldre bussarna, men framhåller fördelarna med det längre perspektivets möjlighet att visa på såväl kontinuerliga som föränderliga drag. Det är dock inte det tidsmässiga hoppet som ger den starkaste känslan av glapp och en möjlig förenklad berättelse om uppgång och fall, utan de radikalt olika former av mobilitet som dominerar antologins två sektioner – i del 1 alltså mobila samhällsfunktioner och i del 2 bussturism.

Förutom att turism är en mycket specifik form av modern mobilitet, som gärna hade kunnat teoretiseras och kontextualiseras tydligare i antologins inledning, hade en högre grad av utväxling mellan de två inte bara tidsmässigt utan också ämnesmässigt så skilda sektionerna kunnat ge en mer komplex och nyanserad bild av bussens mediematerialitet. Det hade varit intressant om också bussturismen hade fått en historisk belysning och inte bara behandlats som ett nutidsfenomen, liksom att få se exempel på vilken roll bussar i samhällsprojektens tjänst spelar i vår tid. Bokbussen som nämns i inledningen är till exempel på inget vis del av en svunnen tid, utan fortfarande ett viktigt inslag i livet på landsbygden, där den fyller en rad både mediala och sociala funktioner, något jag ser med egna ögon i det lilla bysamhälle jag själv kommer ifrån.

Man bör dock inte ställa samma krav på enhetlighet på en antologi som på en monografi, och trots dessa mindre invändningar vill jag framhålla det genomarbetade intryck *Bussen är budskapet* ger. Det är uppenbart att boken är resultatet inte bara av ett gediget redaktörsarbete, utan också av en fruktbar tvärvetenskaplig dialog. Det fascinerande bildmaterialet förtjänar också att lyftas fram. Fotografierna på badbussar, filmbussar och tandvårdsbussar ger en både breddad och fördjupad bild av bussens roll i 1900-talets historia, och de infällda tidningsreportagen ger läsaren möjlighet att själv komma närmare materialet

och ta del bland annat av den tidstypiskt hurtiga tonen i artikeln "Buss på tbc!" från 1947, och läsa om hur bokbussens intåg i lilla Lerhamn år 1951 beskrivs skapa en närmast karnevalisk stämning.

SÅ - BERÄTTAS då en annan historia om man tänker på modernitet genom bussens speciella form av mobil mediematerialitet? Om vi lämnar de olika bidragens specifika bussar därhän och i stället försöker se en större, gemensam bild blir svaret tveklöst ja. Mest slående är hur bussen tecknar periferins modernitet. Till skillnad från järnvägsnätets sammanlänkande av olika centra är bussen glesbygdens kommunikationsmedel. I KF:s tidning *Konsumentbladet* från 1933, citerad i Ulrika Torells essä, ges en precis beskrivning av betydelsen av "dessa smidiga och bekväma tingestar, som stanna varsomhelst, taga upp passagerare och sätta av dem vid varje litet vägskaal. Bussarna hitta till de avlägsnaste byarna, de omspanna hela landet som ett spindelnät".

Glesbygden ses generellt som mindre intressant än den urbana erfarenheten då man vill teckna betydelsen av den inbrytande "nya tiden", och den skramlande landsvägsbussen saknar den svischande modernitetschocken hos mer glamorösa fordon. Antologin gör därmed en viktig insats i en pågående korrigering av den stora modernitetsberättelsen. Bussens modernitet innefattar både konkreta och symboliska utmarker, något som kommer till uttryck i den omvända rörelse mellan centrum och periferi som huvudparten av essäerna tecknar. I stället för den klassiska moderna resan från land till stad visas hur bussarnas medierande länkar medvetet använts för att föra ut modernitet till landsbygden. Det uppsökande draget, som vi inte kan se hos vare sig tåget eller bilen, går igen i en mängd av texterna och pekar på något bus-specifikt.

De olika mikrohistoriska ingångarna ger också konkreta exempel på det moderna projektets djupgående ambivalens, där den rationella utvecklingen i syfte att förbättra människors livsvillkor så ofta för med sig en skuggsida av repression, kontroll och förlust. Mest slående åskådligt blir detta i Torells text om livsmedelsbussarna, som också är min rekommendation om man bara har tänkt läsa en text om bussar i år, för att använda en recensensionskliché. Att diverse samhällsfunktioner gjorde sig bussarna och rullade ut

olika former av tjänster till glesbygdensborna kan vid en första anblick inte verka vara annat än välkommet. Torell visar dock på en mer djupgående ideologisk laddning hos varubussarna, som är svår att se som entydigt positiv. De rullande butikerna motiverades inte enbart av att erbjuda landsbygdensborna en välbehörlig service, utan också av en strävan att få dem att ge upp de ineffektiva självhushållen och bli konsumenter. "Att vara modern betydde att vara köpinriktad", skriver Torell, och beskriver hur en kommersialisering av landsbygden framhölls som ett egenvärde i samtidens diskussion om butiksbusser. Att odla och bereda sin egen mat beskrevs som bakåtsträvande och rentav modernitetsfientligt, medan "konservöppnaren

► Husmödrar på kö på den skånska landsbygden.

hör nog framtiden till", som i en formulering från en artikel från 1934.

Vi kunde inte komma längre från de matideal som styr vår egen tid, och Torell visar på hur detta avspeglas i varubussarna, som nu börjat rulla i omvänd riktning jämfört med 1930-talet. I stället för att föra ut urbana konsumtionsvanor till landsbygden rullar nu små ekobussar med småskaligt producerad mat från noga namngivna gårdar till välbeställda och miljömedvetna stadshushåll. Den moderna mobiliteten har gått varvet runt. Bussen fortsätter att göra modernitetshistoria, och *Bussen är budskapet* visar övertygande hur den humanvetenskapliga blicken på till synes vardagliga fenomen såväl som ting, gör det möjligt att förstå både vår historia och samtid på nytt.

► Anna Jörngården är fil. dr i litteraturvetenskap och disputerade 2012 vid Stockholms universitet på avhandlingen *Tidens tröskel: Uppbrott och nostalgi i skandinavisk litteratur kring sekelskiftet 1900*.

Jan-Gunnar Rosenblad
& Gundel Söderholm
*Boerna – Hjältarna som
blev skurkar*

CARLSSON | 452 S. | ISBN 9789173315784

HUR BOERNA FICK OCH FÖRLORADE HJÄLTEGLORIAN

Recensent *Lars Ericson Wolke*

DETTA ÄR EN både välskriven och läsvärd bok, vars berättelse förs framåt av belysande citat från samtida betraktare. Tyvärr går detta ut över analysen och bara i undantagsfall tas modern forskning till hjälp för att förstå förloppet.

HISTORIA

VAD ÄR DET som gör en grupp, ibland ett helt folk, som utträtt något spektakulärt, till hjältar i andras ögon? Att de uppfattas som hjältar behöver förvisso inte betyda att de är det i någon, svärgripbar, verklighet. Man kan också fråga sig hur en självbild hos ett folk eller en nation skapas – av dem själva, men i vilken utsträckning sker det i kommunikation med omvärlden? Båda dessa frågeställningar leder över till processer som handlar om kollektiva minnen, mediebilder och historiebrik.

Denna typ av problemställningar aktualiseras av Jan-Gunnar Rosenblads och Gundel Söderholms bok om hur boerna fick och förlorade omvärldens hjältegloria, och om hur deras egen självbild som hjältemodiga offer för en brutal och orättvis omvärld växte fram. Författarna är statsrespektive litteraturvetare, både med erfarenhet av press- och mediefrågor kring 1800-talets senare hälft och sekelskiftet 1900. Jan-Gunnar Rosenblad studerade i sin avhandling (1992) den svenska nationalismen kring sekelskiftet 1900, sådan den avspeglade sig i samtida svensk pressdebatt kring Sydafrika.

Boken är i princip kronologiskt upplagd, med början i boernas ankomst till Kap på 1650-talet, deras växande motsättningar med briterna 150 år senare och den stora folkvandringen – trekken – norrut, från Kap mot det inre och östra delarna av dagens Sydafrika. Här möter vi de våldsamma motsättningarna med landets invånare i form av matabele och zuluer. Bokens tyngdpunkt ligger på den växande konflikten mellan briterna och de två boerrepublikerna Transvaal och Oranjestaten, med kulmen i form av boerkriget 1899–1902. Därefter slutar berättelsen litet abrupt med konsekvenserna av boernas införlivande i den nya sydafrikanska republiken år 1910.

Det är en både välskriven och läsvärd bok. Berättelsen förs framåt av belysande och väl valda citat ur samtida tidningar, brev och böcker, varav en del, men långt ifrån allt, utkom på svenska. En del skrifter härrör från boerna, andra från omvärlden; en del av författarna besökte själva södra Afrika, andra betraktade det hela på tryggt avstånd. Det är mycket intressant, men samtidigt är det någonstans här som problemen börjar. Det är nämligen svårt att veta exakt vad författarna egentligen har velat åstadkomma. Är det en berättelse om boernas historia i södra Afrika, speglad i brev, tidningar och samtida böcker man har velat skriva, eller är det framväxten av omvärldens bild av boersamhället och dess utveckling som har intresserat? Eller är det utvecklingen av boernas egen självbild som ett offer för omvärlden, främst briternas svek och övervåld som har stått i fokus?

Riktigt klart blir det aldrig, alla tre spåren beträds och följs, om än under ett visst vacklande under vägen framåt. Detta går självfallet ut över analysen, som i mångt och mycket lyser med sin frånvaro. Resultatet blir en bok med en rad belysande citat som ger viktiga bidrag till svaren på alla de tre ovan ställda frågorna, men ingen analytisk slutsats dras och därmed sitter läsaren där lätt frustrerad med en aning om vad som hade gått att göra om författarna

hade strukturerat boken utifrån klara frågeställningar och sedan försökt analysera sitt material utifrån dem.

NU KAN MAN alltid säga att det ändå är en läsvärd bok med en mängd citat som belyser de ovan anförda tre problemen. Men den hade kunnat bli något mer, och dessutom används citatmängden på ett delvis problematiskt sätt. Många skeenden i boernas historia belyses av citaten, men tyvärr stannar författarna just vid detta, så det är samtida citat som får stå också för den historiska faktaskildringen. Bara i undantagsfall tas modern forskning, då främst Thomas Pakenhams klassiker om boerkriget (en bra bok, men den representerar faktiskt ett drygt 30 år gammalt forskningsläge) till hjälp för att beskriva verkligheten bakom tidningsrapporter och dagboksnoteringar. Inte sällan får samtida som boerledaren Krüger själv, författaren Rider H. Haggards (1856–1925) böcker från tiden eller Harald Hjärnes inlägg i samtidsdebatten för ett drygt sekel sedan, formulera inte bara vad författaren då ansåg om olika förhållanden, utan också om vad som enligt aktuellt forskningsläge de facto hände. I bokens litteraturförteckning blandas också all tryckt litteratur, oavsett om det rör sig om samtida skrifter eller senare vetenskapliga analyser. Det är synd, för det understryker de ovan anförda problemen.

Detta problem blir tydligt i behandlingen av den skandinaviska kåren, de drygt 100 frivilliga som sökte sig till Sydafrika för att slåss på boersidan. Visserligen har författarna också använt sig av Alan Winquists bok från 1978 om skandinaverna och Sydafrika, men annars är det H. E. Uddgrens föga problematiserande hjälteskildring från 1924 och, framför allt, mängder av samtida tidningsartiklar, som får utgöra grund för berättelsen om den skandinaviska kårens och den skandinaviska ambulansens insatser, inte minst i slaget vid Magersfontein i december 1899.

Allt nog, boernas kamp väckte stor sympati i Sverige; att boerna liknades vid "Afrikas dalkarlar" säger en hel del om vilka svenska nationalromantiska strömningar som mobiliserades. Men det fanns faktiskt svenskar som stödde briterna, eller som historikern Harald Hjärne (flitigt citerad i boken) underströk att boernas livsföring grundade sig på en slavliknande existens för den svarta befolkningsmajoriteten i södra Afrika, en behandling som delvis bekämpades av briterna. Även under boerkriget slogs svenska frivilliga för briterna, främst Jämtlandsofficeren Erland Mossberg. Från samma regemente kom regementsläkaren Josef Hammar, som deltog i den skandinaviska ambulansen som

stödde boerna. De som stödde britterna var förvisso inte många, men de fanns och komplicerar bilden av en svensk opinion för boerna.

BOERKRIGET KUNDE UPPVISA mycket grymhet. Så införde britterna begreppet koncentrationsläger, där tusentals civila boer internerades för att dränera boertrupperna på civilbefolkningens stöd. Resultatet blev att många tusen civila, ofta kvinnor och barn, dukade under för vedermödorna i lägren. Boerna å sin sida var inte mindre brutala, även om antalet offer var färre, när man utvisade kanske 15 000 "uitlanders", vita som var ickeboer, från boerstaterna till Lorenzo Marques i den portugisiska kolonin Mocambique, för att de inte skulle kunna bilda en femtekolonn. Män, kvinnor och barn lastades i öppna kreaturs- eller kolvagnar inför 36 timmars resa i ömsom brännande hetta, hållande regn och nattlig isblåst. Att sedan alla inblandade behandlade afrikanerna med den yttersta hårdhet bara kompletterar bilden av en konflikt där föga av medmänsklig hänsyn fick någon plats.

Efter krigsslutet 1902 slutar också boken ganska snabbt, även om inre spänningar inom boersamhället liksom de våldsamma gruvarbetarstrejkerna bland

boer eller afrikander år 1922 också behandlas. Hos de strejkande blandades socialistiska ideal med hat mot de svarta som höll på att ta över de afrikandiska gruvarbetarnas arbeten, till betydligt sämre löner och arbetsvillkor. Fyra gruvarbetare hängdes i en konflikt som blandade vitt skilda tankeelement på ett för dagens svenskar obegripligt sätt. Men situationen hade gått att problematisera ytterligare. Vid samma tid, 1920, belönade den sydafrikanska legationen i Stockholm 15 svenska deltagare i den skandinaviska frivilligkåren och den svenska ambulansen under boerkriget med en medalj. Inom det 1910 skapade Sydafrika gjordes försök att sy ihop såren efter kriget, även om gruvarbetarstrejken 1922 visade att det förvisso inte var lätt.

Rosenblads och Söderholms bok slutar med nationalistpartiets maktövertagande i Sydafrika år 1948, och som förebådar boernas revansch i och med apartheidsintroduktion. Men det finns naturligtvis mera att säga efter det, i synnerhet efter apartheids avskaffande: omdöpanDET av städer och samhällen från boernamn och brittiska namn, till afrikanska namn och reaktionen på detta är en sådan viktig symbolfråga, en annan är det stora Voortrekkermonumentet utanför Pretoria, till vilket grundstenarna lades redan 1938,

men som besöktes av Nelson Mandela i en symbolladdad försoningsgest år 2002.

ATT FRÅGAN OM boernas historiska plats i dagens Sydafrika fortfarande kan skakas om av ett aktivt historiebruk visar en sydafrikansk countrysång som Bok van Blerk för några år sedan, drygt 100 år efter boerkrigets slut, sjöng och som hyllade boergeneralen "Lejonet" Koos De la Rey från västra Transvaal. De la Rey var vid krigsutbrottet 1914 en av dem som uppmanade till förnyad boerkamp mot britterna på Tysklands sida, varefter han sköts ihjäl av polisen vid en konfrontation samma år. I van Blerks sång återkallades De la Rey från de döda för att återkomma och hjälpa en hotad afrikander- eller boernation. Att en sådan sång i början av 2000-talet blev våldsamt populär bland främst yngre afrikander säger en hel del om betydelsen av forskning kring historiebruk, liksom av värdet av Rosenblad och Söderholms, mina invändningar till trots, mycket väl-skrivna och läsvärda bok.

► Lars Ericson Wolke är professor i historia, särskilt militärhistoria vid Försvarshögskolan i Stockholm och docent vid Åbo Akademi.

► Maj 1900, ett brittiskt koncentrationsläger för boer.

Henrik Ågren

Erik den helige

– Landsfader eller beläte?

SEKEL | 498 S. | ISBN9789185767960

SVÅRT JÄMFÖRA REFORMATIONEN MED MODERNA REVOLUTIONER

Recensent *Bo Lindberg*

HENRIK ÅGREN UNDERSÖKER hur Erik den helige har behandlats i historieskrivningen. Hans resonemang bygger på en parallell mellan reformationen och moderna revolutioner. Enligt den borde reformationens historieskrivare vara negativa till katoliken Erik. Men som Ågren själv visar är det först med upplysningen som inställningen blir kritisk.

HISTORIA

DEN MILDE KUNG Erik Jedvardsson stiftade på 1100-talet rättvisa lagar, gynnade kyrkan, utvidgade riket genom att kristna finnarna och var god mot de fattiga. Han dräptes av svenska avundsmän i förbund med en dansk prins efter att ha underlåtit att avbryta mässan för att försvara sig. Hans död följdes av mirakler, folket dyrkade honom som helgon, och han kom att kallas den helige. Henrik Ågren har företagit sig att

undersöka hur hans minne har hanterats i svensk historieskrivning. I dag är Erik nästan glömd, som Ågren konstaterat genom en enkät bland studerande ungdomar. Men undersökningen gäller inte den moderna tiden utan den tidigmoderna, det vill säga århundradena efter reformationen. Närmare bestämt är Ågren intresserad av hur den lutherska svenska nationalstaten i vardande handskades med denna centralfigur i det forna katolska Sverige, med vilket det skett en så radikal brytning genom reformationen. Ågren har läst praktiskt taget allt som skrivits om kung Erik i bevarade texter – alltså inte bara kända historieskrivare som Olaus Petri, Johannes Magnus, Johannes Messenius, Samuel Puffendorf, Olof Dalin och Sven Lagerbring, utan en lång rad tämligen okända historieskribenter, både tryckta och otryckta, som Jacob Gislonis, Fabian Törner och Nils Erik Lundström, och därtill en mängd texter som inte formellt är historieskrivning. Ågrens förteckning över handskrivet material upptar åtta sidor i bibliografin. Om inte annat är denna bok en imponerande inventering av tidigmodern svensk historiografi; den ger en föreställning om hur omfattande den litteraturen är och hur viktig historieskrivningen var.

Det stora materialet möjliggör en grundlig behandling av ämnet, alltför grundlig skulle jag vilja säga. Ågren analyserar uttågarna om Erik under sex olika teman: Erik som världslig kung, som kyrkans välgörare, människa, helgon, tronpretendent och rikssymbol. Detta uppdelas på i praktiken fyra tidsperioder från reformationen till gustavianska tidens slut avgränsade av betydelsefulla historiska arbeten: Olaus Petris *En Svensk crönika* (cirka 1540) som inleder reformationstiden, *Messenius Scondia illustrata* (skriven cirka 1620) som markerar början av stormaktstiden, Claes Örnhielms *Historia Sueonum Gothorumque ecclesiastica* 1689, ett viktigt arbete som enligt Ågren innebär ett mer kritiskt förhållningssätt till källorna och därför får inleda perioden "sen stormaktstid och tidig frihetstid" och så Dalins *Swea rikets historia* 1747 som blir upptakten till "sen frihetstid och gustaviansk tid". Det blir rätt mastigt, eftersom alla sex temata upprepas i alla fyra perioderna. Referaten är i och för sig vettiga och ofta skarpsynta, men upplägget kan inte undgå att bli tradigt. Författarens generaliseringar borde ha kunnat göras utan en så omständlig redovisning av materialet.

EN UTGÅNGSPUNKT FÖR arbetet har varit jämförelsen mellan reformationen och moderna revolutioner. Sådana innebär i början ikonoklastisk radering av det förflutnas bruk och symboler men efter-

hand som den nya ordningen stabiliseras, etableras en försiktig omskrivning av element i det gamla så att en viss kontinuitet uppstår. I Sverige skulle det enligt den analogin således omedelbart efter reformationen ha skett en uppgörelse med Erik den helige och det han förknippas med och sedan så småningom en mer överseende bedömning. Det svenska fallet visar sig dock inte följa mallen. Reformationstidens mest inflytelserike historieskrivare, Johannes Magnus, var ju katolik och därmed ingen bildstormare, och inte heller Olaus Petri bryter staven över Erik. Under 1600-talet skildras han överlag i positiva ordalag som ett dygdeexempel; han kallas ofta också Sankt Erik utan särskilda kommentarer.

Den reformatoriska omvärderingen inskränker sig till ett förtigande av det katolska sammanhang han förekom i. Viktigt är att han inte längre beskrivs som fäderneslandets fader eller rikets skyddspatron såsom hade förekommit under medeltiden; den titeln övergår i stället till Gustav Vasa. Representativ för inställningen vid stormaktstidens slut är en dissertation under Fabian Törner från 1712, där Erik får beröm för sina goda egenskaper men det framhålls samtidigt att människorna numera, när den romerska kyrkans mörker skingrats och lutheranismen införts, bara firar honom på Eriksdagen den 18 maj då det är marknad.

Kritiken av Erik den helige, inte så mycket hans person som hans katolska kontext, kom i stället senare under 1700-talet. Då ironiserade Dalin, Botin och Lagerbring över prästvælde, vidskepelse, späkningar och mirakeltro. Kritiken hade sin grund i upplysningens negativa attityd till det förflutna och en tilltagande metodisk medvetenhet, men den lät sig också utan svårighet förenas med luthersk ovilja mot påviska bruk i religionen. Inställningen till medeltiden och Erik den helige var alltså mycket mer negativ under 1700-talet än under stormaktstiden då landet låg i krig med katolikerna och Sverige iklädde sig rollen av evangelisk skyddsmakt.

DET ÄR ETT resultat som strider mot den antagna logiken i det postrevolutionära historiebruket, och det är väl därför som Ågren släpper det temat i bokens andra del. Det gör att man undrar över temats relevans för undersökningen. Jämförelsen mellan reformationen i Sverige och de moderna revolutionerna ter sig litet långsökt; den stackars Erik den helige får förekomma på samma sidor som både Hitler och Lenin. Jag tycker mig ana att Ågren haft litet för stora förhoppningar på likheten mellan postreformatoriskt och postrevolutionärt historiebruk som inte infriats. Möj-

ligen hade en mer konkret och begränsad jämförelse givit mer resultat, till exempel av hur Sovjet-Ryssland hanterade Peter den store och DDR Fredrik den store.

PARADOXEN ATT DET upplysta 1700-talet var strängare mot medeltiden än det mi-

► Erik den Helige halshuggs utanför Uppsala domkyrka.

litant luthersk-ortodoxa 1600-talet är ändå ett intressant resultat. Ågrens förklaring att det berodde på "de lärdomshistoriska orsakerna", alltså upplysningen och den begynnande historiska kritiken, är riktig, men den kan kompletteras med en lärdomshistorisk faktor också för stormaktstidens del, nämligen att det historiska intresset då i så hög grad inriktades på konstruktionen av ett stolt götiskt-svenskt förflutet i världens första tid. Ågren nämner göticismen bara i förbigående, den avser ju en tid som föregår Erik och medeltiden. Men den har sin relevans i förhållande till en intressant iakttagelse som Ågren gör rörande patriotismen i svensk historieskrivning. Fientligheten mot Danmark är inte så utbredd bland historieskrivarna som man vanligen föreställer sig. Att Erik dräptes av en dansk prins görs inte så stort nummer av, och skildringarna av Eriks förtjänster framhåller honom inte som svensk i första hand utan som allmänt dygdemönster i enlighet med historieskrivningens uppdrag att vara moraliskt belärande. Ågren antyder att denna återhållsamhet i det patriotiska inte bara gäller Erik utan historiografin över huvud taget; bilden av den svenska historieskrivningen som ensidigt patriotisk bör nyanseras, menar han.

Det kan ligga något i detta, åtminstone såtillvida att medeltiden inte så väl kunde exploateras för patriotiska syften, inte bara därför att den var katolsk utan också för att Sverige då var så inflätat i den nordiska historien att riket ännu inte riktigt

fanns. Å andra sidan har vi ju under 1500- och 1600-talet den florerande göticismen, den mest fantastiska av patriotismer som engagerade rikets största snillen alltifrån Johannes Magnus till Olof Rudbeck i försöken att skapa ett ursprung åt Sverige genom berättelserna om Magog och sky-

terna, om det götiska Skandien och det hyperboreiska Atlantis där folken hade sitt urhem och kulturen sin vagg. Och detta avsåg väl att märka tiden efter syndafloden, alltså en förkristen epok, bortom både katolicism och reformation.

Detta var den stora patriotiska idén under stormaktstiden, torgförd som stimulans åt landets elit, men framför allt för att imponera på Europa – språket i dessa texter var oftast latin. Det var en demonstrativ patriotism, odlad i en representativ kultur där det gällde att

visa upp sig i omvärldens ögon. Den götiska historieskrivningen kan inte negligeras om man talar om patriotism. På 1700-talet moderniserades den. Luften gick ur det götiska, men i stället kom en patriotism på svenska riktad till den egna befolkningen. I den gavs en mer rikhaltig beskrivning inte bara av Sveriges förflutna utan också av dess samtida tillstånd och verksamheter. Det gav en starkare identifiering med landet än den storvulna göticismens hyperboler hade gjort men tillät också att man använde medeltidshistorien som argument i samtida ideologiska och politiska konflikter. Lanseringen av odalmannen som motinstans till adelsmannen i frihetstidens privilegiestrider illustrerar detta, och även kritiken av munk- och prästvælde kan sättas in i det sammanhanget. Sätillvida var 1700-talets svenska självförståelse mer svensk, mer nationell och igenkännbar för nutiden, än under de föregående århundradena.

ÅGRENS BOK VILAR på ett väldigt källmaterial, kompetent hanterat men otympligt redovisat. Ansatsen att jämföra reformation och revolution med hjälp av det svenska exemplet falsifieras av författarens egna resultat, vilket får betraktas som ett kreativt misslyckande.

► Bo Lindberg är professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet.

Kent Andersson
*I skuggan av Rom –
Romersk kulturpåverkan i Norden*

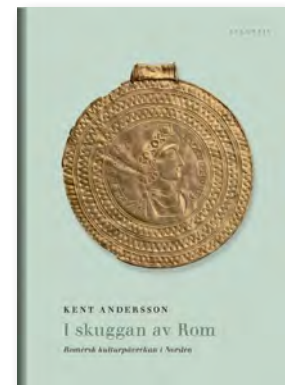
ATLANTIS | 172 S. | ISBN 9789173536370

ARKEOLOGISKA FYND VISAR ROMS PÅVERKAN PÅ NORDEN

Recensent *Eva-Carin Gerö*

ARKEOLOGISKA FYND VISAR att Rom påverkade Norden redan under järnåldern. Det var inte bara föremål som nådde hit. Från romarna kom även hunden och katten som husdjur. Om detta har arkeologen Kent Andersson skrivit en mycket läsvärd bok.

HISTORIA

DET TALAS OFTA om hur mycket Europa har att tacka Grekland för, såväl i kulturellt som "idémässigt" (det vill säga i konceptuellt) hänseende, med sådana materiella vinningar som detta i förlängningen också kan ha medfört. Bara för att nämna några exempel: Simon Goldhill, professor i klassiska studier i Cambridge, hävdar i sin mycket läsvärda bok *Love, Sex, & Tragedy – How the Ancient World Shapes our Lives* (2004) att vi i Västerlandet har en så stark präglning i vårt sätt att tänka och värdera kring samtida

och vardagliga fenomen av i synnerhet det antika Grekland att den bara inte går att välja bort, inte ens om vi skulle vilja det. Och såväl grecisten, tillika akademiledamoten, Jesper Svenbro som journalisten och författaren Alexandra Pascalidou, den förre i en provokativ dikt nyligen i *Svenska Dagbladet* ("Valnötsflickorna"), den andra, åtminstone mellan raderna, i sin nyutkomna bok *Kaos – ett grekiskt krislexikon* (Atlas), menar att Europa, inte minst då Tyskland, är Grekland så mycket skyldigt att i den samtida kristiden Grekland borde ses som "fordringsägare" och inte tvärtom.

Mindre ofta talas det om romarrikets påverkan på Västerlandet och om "arvet efter Rom" förutom inom juridik, militär taktik och, i viss mån, litteratur. I boken *I skuggan av Rom*, författad av Kent Andersson, docent i arkeologi, får vi dock veta mycket om just Roms påverkan inom ett flertal områden, närmare bestämt i Norden. Dock inte i vårt moderna Norden utan i ett förgånget, som fanns för mellan tusen och tvåtusen år sedan, under den så kallade järnåldern. Det finns nämligen ett omfattande och spännande källmaterial som berättar om denna tid. Många arkeologiska fynd och undersökningar har gjorts, och sammantaget yppar de många intressanta saker. Dessutom finns olika skriftliga källor som i viss mån redogör för förhållandena i Norden under tidsperioden i fråga. Mycket vittnar, menar författaren, om påverkan från just Rom – ofta olika typer

av "återbruk" och "idélån" – till följd av nordiska kontakter med romarriket. Av central betydelse för Anderssons framställning och urval av material är just föremål jämte själva det tankegodts som importerades från romarna som "något främmande" och sedan omsmältes i Norden "i ett högst egensinnigt syfte". Men det handlar också som sådan påverkan som skett mera av en tillfällighet.

Främst är det arkeologiska fynd som diskuteras – i sanning en fascinerande läsning, trots att man som läsare inte sällan frustreras av hur litet vi egentligen vet om betydelse och användning av föremålen i fråga i deras samtida järnålderskontext. I ett avsnitt om "allt från packmaterial till nya husdjur" berättar Andersson om intressanta "importvaror", avsiktliga eller oavsiktliga, som torde ha kommit från främmande regioner, inte minst Rom. Bland de varor som tagits hem till Norden har det nämligen funnits ofrivilliga fripassagerare som transporterats över stora områden och oförmodat återfinns långt från sin ursprungliga hemvist (jämför till exempel med spindlar vid export från exotiska länder). På Öland sägs det exempelvis förekomma grässorter som har ett ursprung i området kring Svarta havet. Gräset torde ha använts som packmaterial för sköra glaskärl som importerades därför. Från romarna förmedlades till Norden både katten och hunden som husdjur. Huskatten, med ursprung i Egypten, och i

Rom sedermera ett populärt sällskapsdjur, följde romarna under deras expansion och nådde Sverige under slutet av första århundradet e.Kr. Att katten kom att ingå i förnäma svenska dåtida hushåll har bekräftats genom gravfynd. I en påkostad kvinnograv i Överbo i Västergötland ingick en vuxen katt och en kattunge. Hundar – såsom vinthundar och italienska färhundar – torde ha varit exklusiva gåvor till nordiska stormän.

MÅNGA SPÅR EFTER Nordens kontakter med Rom via handel, resor och militära kontakter finns i form av föremål som arkeologiska utgrävningar eller ibland rena tillfälligheter, såsom grävningar och projekteringar i ett jordbruks- eller anläggningssammanhang, lagt i dagen. Föremålen, som i Anderssons bok presenteras i såväl textbeskrivningar med åtföljande tolkningsförslag som i bildform, är fascinerande i sin gåtfullhet och i sin möjliga (och enligt Andersson troliga) utsagokraft när det gäller kontakter med och påverkan från romarna. Även själva "fyndhistoriken" bjuder för vissa av föremålen på ett spännande anekdotmaterial som säger mycket om "det evigt mänskliga". Till exempel hittade en lantbrukare 1901 i ett grustag vid Lilla Harg i Vikingstads socken i Östergötland en så kallad sköldbuckla (ett ornament som prytt framsidan av en träsköld) som han hemlighöll fram till strax före sin död 1909, då han skänkte föremålet till en annan lantbrukare som i sin tur överlät det till sin son. Denne förevisade fyndet vid bjudningar och lät till och med den lokala prästfrun föreläsa om det. Så småningom spred sig ryktet om fornfyndet, och en uppköpare kunde för Historiska museets räkning förvärva föremålet.

Bland de intressantare föremålen märks många i guld, dels mynt, dels smycken, och inte minst mynt som smycken. Guldföremålen har som oftast upphittats i gravar men, i fråga om mynt, även som skatter omfattande allt från en större mängd till några enstaka guldmynt. Själva gravskicket är här av stort intresse, till exempel att under vissa tider en, men endast en, man i varje generation av en

► Fyra örringar tillverkade i något västhellenistiskt område, helt unika för Norden, och hittade på Gotland.

stormansfamilj begravdes obränd i en båt medan de andra kremerades – men även det enklare och vardagligare liv som ibland blickar fram, till exempel just i form av en nedgrävd ”skatt” bestående av två mynt. Smyckena tycks ha varit starka statusmarkörer i ett samhälle där lokala stormän och deras familjer gärna och kanske av nödvändighet legitimerade sina maktanspråk med yttre prakt, inte minst sådan som visade på kontakter med det mäktiga romarriket. Många runda, ensidigt präglade amulettguldhängen, så kallade brakteater, uppvisar likhet med romerska mynt och deras idealiserade och med härsarsymbolik välförsedda härskarporträtt. På brakteaterna är dock ”porträtten” avsevärt enklare i sitt utförande och pendlar till sin referens mellan den mänskliga och den gudomliga sfären: kanske är det Oden, järnålderselitens gud par excellence, som avbildas, kanske en nordisk lokal härskare eller varför inte en härskare som identifierar sig med Oden.

Flera av guldföremålen uppvisar en mycket hög hantverksmässig kvalitet samt detaljer som kan kopplas till medelhavsregionen. Ett exempel på detta är tre världsunika ornamentala halskragar i guld från folkvandringstiden (”den nordiska guldåldern”) som upphittats i Västergötland och på Öland. Tekniken, framhåller Andersson, är så svår, ja nästintill omöjlig, att den egentligen inte borde finnas. Man kan anta att dessa smyckens tillkomst bär vittnesbörd om import till Norden av såväl hantverksteknik som kanske även hantverkare – vilka ofta var slavar – från Rom och kanske även från Grekland, i det senare fallet möjligen via Rom. Även vissa influenser inom det nordiska, i övrigt lokalt präglade, modet – utöver smycken, bland annat användandet av pärldekorationer, detaljer i klädedräkten samt möjligen i kvinnors frisyrier – tycks ha mottagits från romarna. Således användes metallspännen i järnåldersdräkten som kan ha varit ett resultat av romersk påverkan eller ibland av import eller gåvoinförsel. I boken avbildas till exempel ett par originella parspännen med dekor i emalj i form av skuttande harar funna i en brandgrav på Gotland. Även detaljer i form av textilers färg vittnar om romersk påverkan, såsom purpurfärg. I alla dessa fall får man åter tänka sig att det romerska inslaget i den lokala klädstilen och personliga utsmyckningen varit en del av elitens sätt att genom yttre markörer skapa identitet och en aura av makt och prestige omkring sin egen person, familj och klass.

MYCKET AV DET Andersson skriver om, och det bildmaterial som presenteras i boken, får ovillkorligen läsaren att börja fundera

och fantisera kring de människor som införskaffade, ägde, prydde sig med och ofta slutligen begravdes med dessa dryckesserviser, guldbrakteater, hårnålar och för dåtiden exotiska djur. Vi vet till exempel att fria män under järnålder bar långt hår, och arkeologiska fynd ger vid handen att nordiska stormän huserade i gedigna borgar, där rika gästbud gavs – troligen inte sällan efter romersk förebild när det gäller seder och bruk. (Exempelvis har man – med ett vardagligt exempel – kunnat påvisa att stormännen bjöd på bröd bakat på mjöl som malts på ett romerskt sätt). I ett radioprogram nyligen om ett så kallat båtgravsfynd från början av 700-talet fick en intervjuad expert frågan om vi kan föreställa oss de döda(de) stormän som fanns i båtgravarna som något i stil med Tolkiens folk från Rohan, och svaret blev ja: medlemmar av en elit med en borgkultur, vilka bar sitt hår långt (kammar fyndades tillsammans med de döda), var troligen iförda kostbara kläder och statusmarkerande ornament samt ägnade sig åt fashionabel jakt med hundar och dresserade rovfåglar.

Runskriftens roll i de diskuterade fynden är inte minst intressant. Exempelvis finns runor på brakteater som verkar imitera romersk skrift på mynt. Andersson omtalar runornas sedan 1500-talet omdiskuterade härkomst – uppkom de vid mitten av 100-talet e.Kr. utanför Norden ur tidigare utdöda alfabet eller var de ett inhemskt försök att skapa en lokal skrift efter romersk förebild? Fantasieggande är tanken att runorna, vilka ofta pryder amuletthängen men även dräktspännen, har tillskrivits en betydelse som går utöver den rent ”bokstavliga” och som kan kopplas till religion och möjligen magi. (Exempelvis kopplades runtecknet T till krigsguden Tyr, och man tycks ha ”kommunicerat” via runor på ett språkligt osammanhängande sätt, ”eftersom de var avsedda för gudar eller andeväsen och inte för människor”). Dräktspännen med runskrift – ofta ett mansnamn, kanske hantverkarens, påpekar Anders-

son – bars till yttermera visso olika av män och kvinnor, vilket möjligen säger något om deras betydelse: män fäste sin klädnad med spännets skrift vänd utåt och därmed synlig, medan kvinnorna hade skriften vänd in mot kroppen och osynlig utåt.

SOM ALLTID NÄR det gäller äldre historiskt material inställer sig dock många frågor som har att göra med den marginalisering

► Bronsstaty från Alböke som av allt att döma föreställer en romersk soldat med belöningsmedaljer för tapperhet.

som märks i källmaterialet. Till exempel var en mycket stor grupp i järnålderssamhället de ofria, om vilka vi vet mycket litet, eftersom de är svåra att spåra i det arkeologiska materialet, trots att deras arbetskraft haft avgörande betydelse för den dåtida nästan fullständigt dominerande jordbruksekonomin.

Ett tips till alla med intresse för äldre historia, inte minst ”föremålshistoria” och idéhistoria, Norden och Rom samt med en nyfikenhet på äldretidshistoriens många gåtor och öppningar mot olika tolkningar: läs denna bok!

► Eva-Carin Gerö är professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

NÄRMARE FYRTIO ÅR har Svetlana Aleksijevitj samlat material om människors upplevelser i ett land där de stora idéerna härskar. Hon har rest runt och intervjuat människor i några av de länder som en gång var en del av Sovjetunionen, främst Ryssland, Kazakstan, Ukraina, Belarus och Baltikum, för att sedan nedteckna alla de berättelser som aldrig fick komma till tals i den totalitära, sovjetiska historieskrivningen: barnens och de kvinnliga soldaternas upplevelser från andra världskriget, mödrarna och hustrurna till soldaterna som stupat i Afghanistankriget, Tjernobylnkatastrofens offer, och nu, i *Tiden second hand – Slutet för den röda människan*, har Aleksijevitj gjort sig till språkrör för hela Sovjetepoken och de drygt tjuugo år som har förflutit sedan dess slutliga fall 1991.

Aleksijevitjs böcker finns inte utgivna i hennes hemland Belarus, och i början av 90-talet gick hon igenom en två år lång rättsprocess i Minsk, stämd för att i sin bok *Zinkpojarna* ha förtalat soldaterna som stred i Afghanistankriget. Hon publiceras däremot i grannländerna Ryssland och Ukraina och i ryska och ukrainska medier ger hon ofta långa intervjuer och man publicerar gärna utdrag ur hennes kommande eller nyss utgivna böcker. Den typ av vittnesskildring som Aleksijevitj förmedlar i sina böcker är sedan perestrojkan och Sovjetunionens fall en oerhört populär form av litteratur för ett folk som vill minnas sin historia för att förstå sig själva i dag, och hennes första bok *Kriget har inget kvinnligt ansikte* blev en bästsäljare redan 1985 när den kom ut i Ryssland. Den dokumentär-litterära tradition hon skriver i sträcker sig tillbaka till 1960- och 70-talet, då Stalinterrorn, lägervistelser, andra världskriget och senare Afghanistankriget började skildras via individens erfarenheter, ofta traumatiska sådana, vilket ansågs utmanande för den sovjetiska, heroiska historieskrivningen.

Tiden second hand är den femte och sista boken i Aleksijevitjs intervjujcykel *Utopins röster*. Därmed är ett livsverk fullbordat,

vilket säkert var en bidragande orsak till att hon i år hamnade i skaran av högst rankade Nobelpriskandidater. Det är inte ofta en översättning publiceras före originalet, men Kajsa Öberg Lindstens träffsäkra och inkännande översättning kom ut några veckor innan boken nådde ryska läsare.

Vad som framför allt skiljer denna bok från de övriga i *Utopins röster* är materialet.

betsläger och andra traumatiserande sammanhang, både från tiden före och efter Sovjetunionens fall. Det gör att boken blir något mindre kärnfull än de föregående, men inte mycket. För precis som tidigare är det inte den historiska händelsen som står i fokus, utan alla de existentiella funderingar och känslor som väcks hos människan – bödel som offer – i extrema situationer där frågor kring ondska och godhet ställs på sin spets.

Aleksijevitj har i ryska och ukrainska medier kallats "den röda människans historieskrivare" och hennes dokumentär-litterära texter har en fantastisk förmåga att levandegöra historien. Min läsning av *Tiden second hand* var full av aha-upplevelser, tack vare alla autentiska ögonblicksbilder som har tröskats fram i detta gigantiska material om mer än tusen intervjuer som ligger till grund för bokens femhundra sidor. Ibland är det inte mer än en rad från en intervju, om ens det, som kommer med i den färdiga boken, och det som gör Aleksijevitjs intervjuböcker unika är hennes fantastiska känsla för klang, intonation, paus, tystnad och undertoner i rösterna hon nertecknar. Även om jag redan tidigare kände till den ekonomiska krisen på 80-talet, de marknadsanpassade priserna på 90-talet och det armod detta förde med sig för majoriteten av den sovjetiska befolkningen, så är det en helt annan sak att läsa om ett av dessa öden, till exempel den gamle, trogne sovjetmedborgaren som under sin fattiga livstid lyckats spara ihop en ansevärd summa pengar, vilken efter Sovjetunionens fall förvandlades till en futtig struntsumma, precis som

hans eget liv. Han brände sig till döds i sin odlingssträdgård, och så här berättar hans granne om vad hon minns från den dagen:

Kavajen var sönderbränd, men hans axel var alldeles vit och ren. Femtusen rubel lämnade han efter sig... En gång i tiden var det mycket pengar! Han hade tagit ut dem från sin sparbanksbok och lagt dem på bordet, bredvid sitt meddelande. Hela

POLITIK & SAMHÄLLE

Svetlana Aleksijevitj

Tiden second hand – Slutet för den röda människan

(Konets krasnogo tjeloveka)

ÖVERS. KAJSA ÖBERG LINDSTEN
ERSATZ | 672 S. | ISBN 9789186437398

”DÖDEN HAR ALLTID VARIT VACKRARE ÄN LIVET”

Recensent *Johanna Lindblad*

I **SIN NYA** bok har Svetlana Aleksijevitj velat göra sig till språkrör för hela Sovjetepoken och de tjuugo åren efter kommunismens fall. Boken är den sista i hennes intervjujcykel *Utopins röster*. Hon har en fantastisk förmåga att levandegöra historien och lyfta fram skilda röster.

Med denna bok vill Aleksijevitj försöka förstå sig själv och varför hon inte kan leva sitt liv lika obekymrat som människor i Väst. Hon finner sig vara fostrad till att se den storslagna berättelsen som det enda värdefulla och sakna förmåga att värdesätta sitt eget liv.

Tekniken är densamma. Vi känner igen den polyfona och kollageartade framställningen från hennes tidigare verk, vilken har visat sig vara en synnerligen effektiv metod om man som Aleksijevitj vill upplösa den monolitiska förklaringsmodell som utmärker en totalitär historieskrivning. Men i stället för att boken kretsar kring en enda historisk händelse, skildras här människors öden från en rad krig, ar-

livet hade han sparat. Före perestrojkan hade man kunnat köpa en bil för de pengarna – en Volga. Den dyraste av alla! Men nu? I dag räcker de till ett par nya skor och en krans. Så var det! Han låg där på bären och svartnade... Svartnade inför mina ögon...

Först hoppades man på sovjetmakten, sedan på Gorbatsjov och slutligen på Jeltsin, men i stället för lycka serverades man friheten att ansvara för sitt eget armod, både ekonomiskt och ideologiskt. Allt man ägde var en herrans massa diplom och intyg från kommunisttiden. Men då, till skillnad från nu, var man en del av en berättelse, och en kvinna minns: "Vi trodde att i morgon skulle det bli bättre än i dag, och i övermorgon bättre än i morgon. Vi hade en framtid. Och ett förflutet. Vi hade allt!"

En fråga som jag länge har ställt mig och som en intervju-person i boken också ställer retoriskt till Aleksijevitj lyder: "Ni måste fråga hur det var möjligt: hur kunde vi vara så lyckliga, samtidigt som de kom och hämtade folk om nätterna? Någon försvann, någon snyftade bakom en dörr. Av någon anledning minns jag det inte. Jag minns inte!" Ja, hur lyckades man leva detta dubbelliv, hur kunde man hålla kärleken till kommunismen vid liv, samtidigt som ens make arresterades? Hur lyckades man uppfostra barn så att de var villiga att ange sina egna föräldrar, eller utpeka en granne som folkets fiende? Kanske har det med synen på individens värde att göra? Och övertygelsen att kärleken alltid går hand i hand med döden? Detta är den tolkning av den röda människan som Aleksijevitjs författarskap förmedlat till mig.

KÄRLEKENS NÄRA SLÄKTSKAP med döden är nämligen ett tema som ständigt återkommer i Aleksijevitjs författarskap. Det första vittnet som får komma till tals i Tjernobyloboken är änkan till en av brandmännen som skulle släcka den brinnande reaktorn i Tjernobyilverket, och hennes första ord är: "Jag vet inte vad jag ska berätta... Om döden eller om kärleken? Eller om det är sak samma..." Att kärleken är ett tema som även upptar Aleksijevitjs eget medvetande, märks vid ett par tillfällen i *Tiden second hand* när intervjupersonerna refererar till vad Aleksejev itj tidigare har sagt – "Du frågade om kärleken..." – och i bokens näst sista kapitel skildras

en berättelse där kärlek och självutplåning har blivit en och samma sak. Det handlar om en kvinna som överger en trygg och kärleksfull tillvaro tillsammans med man och tre barn, för att i stället gifta sig med en livstidsfånge. Kvinnans drivkraft är tron på ödet, och kärleken är för henne en romantisk idé som inte kan realiseras i det verkliga livet; den finns bara i idévärlden. När livstidsfånge inifrån fängelset slutligen förbjuder sin nyblivna hustru att träffa sin familj, överger hon livet; men inte för att dö, utan för att gå i kloster.

Man kan vid en första anblick tro att Aleksijevitjs främsta drivkraft med dessa "polyfona bekännelseromaner", som hon

själv kallar sina intervjuböcker, är att förstå andra människors öden. Men i intervjuer i ryska och ukrainska tidningar återkommer hon ofta till ett annat, kanske överskuggande motiv, nämligen viljan att förstå sig själv. I förordet till *Tiden second hand* kan man läsa:

Under drygt sjuttio år framställde man i det marxist-leninistiska laboratoriet en alldeles särskild människotyp: homo sovieticus. Somliga menar att det var en tragisk figur, andra talar nostalgiskt om "sovjetmänniskan". Jag tror mig känna den människan – jag är nära bekant med henne, för vi levde sida vid sida under många år. Hon är jag.

Djupt inne i henne bor en "röd människa", och detta är en person hon vill försöka förstå. Det är någon hon är stolt över, men också känner frustration och maktlöshet inför. Efter en lång vistelse i Sverige och Tyskland, resonerar hon i tidningen *Ros-sijskaja gazeta* kring sin egen "röda" identitet: Varför kan jag inte leva mitt liv lika obekymrat som människor i Västeuropa? Varför kan inte jag bli en lycklig pensionär som gläds över en ny tvättmaskin, eller ett barnbarn som föds? Aleksijevitj tror att det som står i vägen mellan henne och detta "småborgerliga liv" är en fostran som säger att idén och den heroiska, storslagna berättelsen är det enda av värde. Dina

egna, egoistiska känslor och materiella behov är ingenting att ta notis om. Och mycket riktigt, det finns ett tema som återkommer bland de heterogena rösterna i den här mäktiga kören, oavsett om det är sovjetpampen eller dissidenten som berättar. Det är kampen och idén man tillskriver betydelse. Huruvida det är en kamp för eller emot kommunismen spelar mindre roll.

Det är också i detta avseende jag vill försvara Aleksijevitj från den rännil av kritik i svensk medier som trots allt kan skönjas i den annars enhälliga hyllningskören till Aleksijevitjs åra sedan publiceringen av fjolårets svenska nyöversättning av *Kriget har inget kvinnligt ansikte*, och nu senast av *Tiden second hand*. I *Sydsvenska Dagbladet* den 17 augusti 2013 kritiserar Stefan Ingvarsson Aleksijevitj för att hon i sin bok framställer den ryska erfarenheten som exceptionell och pekar på att redan Vasilij Grossman visade att det fanns likheter mellan livet i Sovjetunionen och i Nazityskland.

Givetvis finns det likheter mellan totalitära system, men till Aleksijevitjs försvar vill jag trots allt hävda att det också är en hel del som gör den ryska erfarenheten unik jämfört med till exempel det trauma Tyskland ännu i dag bearbetar. Detta handlar inte bara om arvet efter drygt 70 års kommunism, utan också om det ryska folkets förankring i den ryska ortodoxa traditionen, vars lidandekult, asketism och icke-materialism ständigt återkommer i den ryska konsten och litteraturen. Och faktum är att Grossman, som Ingvarsson nämner (troligtvis med hänsyftning till romanen *Liv och öde*), i sin andra, stora, psykologiska uppgörelse med sovjetssystemet, nämligen essäromanen *Allt flyter*, förklarar den ryska revolutionen och sovjetmän-

► Heroiska ideal. "Petrograd 1918" av Kuzma Petrov-Vodkin.

niskans agerande under terror med hjälp av just den ryska slavmentaliteteten, vars offer- och lidandekult han menar har bidragit till att det ryska folket i alla dessa århundraden har lidit i tystnad och fromt underkastat sig sitt öde.

DEN RÖDA MÄNNISKANS oförmåga att uppskatta värdet av sitt eget liv bildar ett av de främsta ledmotiven i *Tiden second hand*, och i en intervju för tidningen *Ljudi* den 24 augusti 2011 säger Aleksijevitj: "Det faktum att vi ryssar inte värdesätter våra egna liv är inte heroism, det är barbari." Det är också när Aleksijevitj i *Tiden second hand* förmår fånga den kommunistiska krigskulturens direkta påverkan på sovjetmänniskors själsliv som boken blir som starkast. Och parallellt med vittnesskildringar från alla de traumorna som barnen i Stalins arbetsläger utsattes för, berättelser om grymma övergrepp under Tjetjenienkriget och lemlästningar i kriget mellan Azerier och armenier under Nagorno-Karabachkriget, skildras också berättelsen om dem som har berövats livet på grund av sin innerliga tro på kommunismen och idén om det vackra livet. För sent insåg de att deras tro hade fört dem bort från det egentliga livet.

Som när Igor Pogloej, 14 år gammal, oväntat begår självmord och pojken mor klandrar sig själv för att ha uppfostrat sonen i en anda av krigskultur, där döden framstår som bättre än livet:

Vad har vi fått höra hela livet? Att man måste leva för andra... för ett högre

mål... för att hamna under en stridsvagn, eller brinna upp för fosterlandet i ett flygplan. Den mäktigt mullrande revolutionen... hjältedöden... Döden har alltid varit vackrare än livet. Vi växte upp som monster och missfoster.

Vem är det som träder in på scenen när den röda människan inte längre finns? Möjligen söker Aleksijevitj svaret i sin nästa bok, *Den eviga jakten på underbar hjort*. Temat i den är kärleken, och denna intimsfär utforskar Aleksijevitj i vanlig ordning i hundratals intervjuer med kvinnor och män från före detta Sovjetunionen. I regel arbetar Aleksijevitj väldigt länge med en bok, men frågan är om den här inte har tagit särskilt lång tid att färdigställa. I intervjuer har Aleksijevitj också beklagat sig över hur svår boken är att skriva, och om man får spekulera, kan detta ha sin grund i att denna "småborgerliga" intimsfär så länge har avfärdats av den röda människan, eftersom kärleken inom familjen ansågs stå i vägen för kärleken till kommunismen, fosterlandet och farbror Stalin. Men när boken om kärlek väl är klar, ska Aleksijevitj färdigställa sitt nästa påbörjade intervjuprojekt. Naturligtvis handlar den om kärlekens bundsförvant, döden, men inte hjältedöden, utan människors existentiella funderingar kring sin egen och andra människors död.

► Johanna Lindbladh är fil. dr i slaviska språk vid Lunds universitet.

Olof Ruin
Maktens former
– Tretton essäer om politik

HJALMARSON & HÖGBERG | 203 S.
ISBN 9789172241640

FÖRNUFTIGA KOMPROMISSER OCH BEJAKELSE AV MÅNGFALD

Recensent *Jörgen Hermansson*

ESSÄERNA SPRETAR ÅT olika håll men ger ändå en god bild av statsvetaren Olof Ruins syn på politik och samhälle. Grunden är kompromisser grundade i förnuftigt resonering och en känsla för mångfaldens betydelse.

POLITIK & SAMHÄLLE

NÄR JAG SJÄLV i början av 1980-talet påbörjade forskarutbildningen i statskunskap dominerades ämnet av ett fåtal, som man då tyckte, äldre herrar. En av dessa var Olof Ruin, innehavaren av Lars Hiertas professur i Stockholm. En hel del tid ägnades åt att försöka förstå vari deras storhet bestod, vad det var hos dessa fem herrar som gjorde att de hade blivit professorer.

När jag nu ges chansen att läsa en nyutkommen essäsamling av Ruin förväntar jag mig inga överraskningar. Jag tror mig

veta hur han tänker, vad slags statsvetare han är. Och *Maktens former* är mycket ruinsk, ungefär så som jag föreställt mig. Den visar upp en författare som kännetecknas av en imponerande överblick och av en betydande förmåga att mejsla ut nyanserade resonemang. Och precis som förr skulle man ibland önska att Ruin inte var fullt så inlindad och att hans egna synpunkter utvecklades med större kraft. I vissa av essäerna förstärks detta av att det handlar om recensioner av andras böcker.

BOKEN BESTÅR AV tretton texter som har grupperats tematiskt i fyra avdelningar. Den första delen med rubriken "Maktindelning och maktkoncentration" rymmer först en uppsats om hur Platons syn på det ideala styret förändrades från tanken att makten borde koncentreras till de kunniga till idén att det bästa nog ändå var att låta makten vara underställd ett lagverk (ett slags maktindelning). Uppsatsen har karaktären av en nostalgisk tillbakablick på hur Ruin började sin akademiska bana som politisk filosof.

Behållningen av denna del är de parallellställda uppsatserna om hur regeringssättet utvecklades i Sverige och Finland efter rikets delning 1809 fram till demokratins genombrott. Ruin står här på solid grund; detta var en gång den svenska statsvetenskapens paradgren. Uppgiften var att klargöra hur modellen med en kungamakt balanserad av en riksdag som på förslag från kungen stiftar lagar och beskattar undersåtarna, kunde övergå till ett parlamentariskt styre där kungen saknar makt och där regeringsmakten i stället grundar sig på riksdagens förtroende. Uppgiften sågs som än mer angelägen eftersom det parlamentariska genombrottet 1917 ägde rum utan att det svenska grundlagsdokumentet ändrades. I den svenska Regeringsformen stadgades ända fram till 1974 att kungen styr riket. Den svenska statsvetenskapens ambition att klarlägga det levande styrelseskicket, den reellt verksamma konstitutionen, innebar ett slags frigörelse från juriken, statsrättens upptagenhet av vad som föreskrevs i författningen. Forskningsprogrammet saknade inte konflikter och inre spänningar. I Lund härskade Fredrik Lagerroths idé att övergången till parlamentarism och demokrati hade sin grund i svensk historia såsom sockenstämmor och ett politiskt representerad bondestånd. Bruswitz i Uppsala lade större vikt vid utländska influenser.

Som Uppsalastatsvetare störs jag emellertid inte alls av lundensaren Ruins framställning, dels därför att Lagerroths hypotes visat sig ha haft visst fog för sig, dels därför att den mer intressanta frågan handlar om det svenska styrelseskickets

inre utveckling. Det pågick en gradvis institutionell utveckling som rymmer två olika linjer: å ena sidan en förstärkning av statsrådets roll, å andra sidan en förstärkning av riksdagens ställning. I båda fallen innebar det att kungamakten urgröptes. De enskilda statsråden var inledningsvis kungens personliga rådgivare, men med departementsreformen 1840 och inrättandet av en särskild post som statsminister 1875 utvecklades statsråden till ett kollegialt beslutsorgan under ledning av en ordförande. Regeringsmakten kännetecknades i slutet av 1800-talet av ett slags dubbelkommando.

Motsvarande utveckling ägde också rum när det gäller riksdagen. I och med representationsreformen 1866, då ständsriksdagen ersattes av en tvåkammarriksdag, blev riksdagen ett kontinuerligt arbetande parlament. Efter den så kallade tullstriden 1889 växte det dessutom fram allt tydligare partigrupperingar inom riksdagen. I slutet av 1800-talet var det uppenbart att regeringen var tvungen att "lirka" med riksdagen för att försäkra sig om att dess förslag skulle vinna acceptans. Det första världskrigets utveckling – kejsarmakternas kollaps och revolutionära stämningar inte bara i Ryssland – blev den yttre impuls som slutgiltigt fick kungamakten att falla.

”Man kan ana att Ruin härvidlag anser att svensk politik har en del att lära av finsk.”

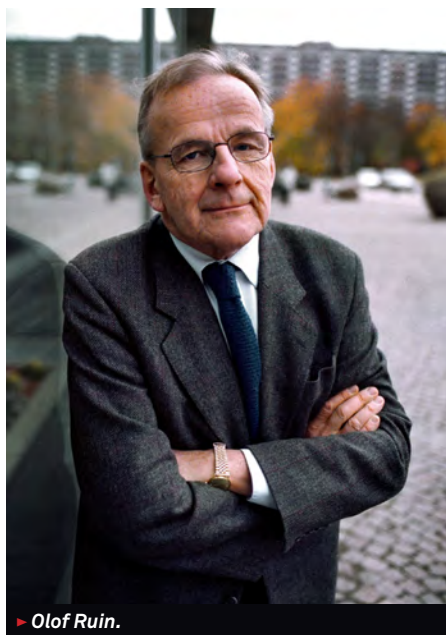
DET ÖVERGRIPANDE MÖNSTRET i den finska utvecklingen stavas kontinuitet. Tsaren behöll det gustavianska systemet från 1700-talet. Skillnaden var att landet nu skulle styras av den ryske kejsaren och inte av den svenska kungen. Det ryska inflytandet kunde ibland vara högst påtagligt, men i realiteten befann sig storfursten under långa perioder långt borta från den finska politiken. Finland styrdes då i praktiken av en grupp finska ämbetsmän i det som benämndes regeringskonseljen. Denna maktodelningsmodell fick gradvis en mer tydlig institutionell reglering i vilken även lantdagens (riksdagens) ställning stärktes.

När Finland fick sin självständighet antog dess nyvalda parlament en ny regeringsform som bevarade det inslag av maktindelning som vuxit fram under tiden som

storfurstendöme. Vänstern förordade likt partivännerna i Sverige ett renodlat parlamentariskt styre, medan högern helst ville ha ett kungadöme av det slag som funnits i Sverige under 1800-talet. Kompromissen som nåddes 1919 blev en ny sorts styrelsemodell, semipresidentialism. Regeringen skulle likt den parlamentariska modellen grunda sig på riksdagens förtroende. Makten skulle emellertid delas med en demokratiskt vald president som framför allt kunde utöva makt inom utrikespolitiken. I mångt och mycket var det en demokratisk version av det regeringssätt som rådde under storfurstedömet era.

I DEN ANDRA delen av *Maktens former* behandlas Sveriges monarker och statsministrar, de två ämbeten som under de senaste århundradena har utgjort den centrala kommandohöjden i svensk politik. Uppsatsen om statsministrarna är en recension av en box med korta biografier över de svenska statsministrarna sedan 1900 fram till våra dagar. Jag vet av egen erfarenhet att uppgiften inte var lätt. Mitt förtroende för Ruins omdöme förstärks av den topplista han avslutningsvis presenterar: de tre stora är enligt Ruin (och mig) Per-Albin Hansson, Tage Erlander och Nils Edén. Uppsatsen delar en brist som även ministerbiografierna är behäftad med. De allra första statsministrarna, från Louis De Geer och fram till sekelskiftet, finns inte med. Därmed går man miste om en skildring av hur makten gradvis försköts från kung till statsminister. I Ruins bok kompenseras det dock av uppsatsen om regeringssättets utveckling i Sverige i bokens första del. Den avslutande uppsatsen om Olof Palme är en översiktlig presentation av en rad olika böcker om Palme. Vi får lära oss att Palme var en sammansatt person, vilket inte alla bokförfattare förmått att göra reda för.

ESSÄSAMLINGENS TREDJE DEL har rubriken "Återkomst". De fyra uppsatserna handlar dels om två olika hägkomster, slaget vid Svensksund 1790 och det svenska rikets "sprängning" 1809, dels om betydelsen av språk och samhällsklass. Ruin var själv delaktig i de båda tvåhundraårsjubileerna och han delar med sig av de stämningar som rådde 1990 respektive 2009. Minnet av den svenska segern i sjöslaget vid Svensksund ger anledning till reflektioner över det gemensamma ansvaret för Östersjön, men uppsatsen ger oss framför allt en inblick i hur de nya baltiska staterna försökte hantera sin relation till Ryssland i modern tid. Texten om minnesåret 2009 ger på motsvarande sätt en inblick i hur det officiella Sverige och Finland valde att komma ihåg sitt gemensamma

► Olof Ruin.

förflutna. För Ruin själv ger det anledning att framhäva betydelsen av fortsatt stark samhörighet mellan de två länderna. Uppsatsen om språk knyter an till detta. Det svenska språkets ställning i Finland och finländskans i Sverige har med tiden blivit mer likartat. Det finns skillnader och tvåspråkigheten rymmer en rad olika problem. Men Ruin väljer att lyfta fram mångkulturalismens positiva sidor och de båda ländernas tvåspråkighet som en grund för samhörighet.

Ruins analys av begreppet samhällsklass har karaktären av en översikt över hur överklass, medelklass och underklass behandlas i samtida svensk litteratur. Texten ger oss en antydning om hur Ruin föreställer sig det goda samhället: det är ett klassamhälle där de olika klasserna lever i harmoni. Överklassen bör vara upplyst, absolut inte uppträda som nyrika uppkomlingar, men också gärna tona ner sin aristokratiska sida. Medelklassen bör hyllas för sin präktighet. Och inget är viktigare än att lyssna till underklassen. Uppsatsen avslutas med en from förhoppning om att den tydliga trenden mot ökade klyftor inte kommer att slita sönder det svenska samhället, att Sverige inte går mot en utveckling liknande den i USA, där den präktiga medelklassen även ger uttryck för misstro mot kulturelit och intellektualism och där underklassen fragmenteras och förlorar sin röst.

I BOKENS FJÄRDE del, "Förändringar", reflekterar Ruin över den sentida omgestalningen av det svenska partilandskapet, utredningsväsendet och universiteten. I uppsatsen om partisamarbete och partikonstellationer återknyter han till sin forskning från 1960-talet presenterad i

boken *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem. Den svenska regeringsfrågan 1945–1960* (1968). Det framgår tydligt att Ruin inte är någon anhängare av dagens blockpolitik. I stället förmedlas en bild av hur parti-politik bör bedrivas på ett förnuftigt och sansat sätt. Partierna möter väljarna med sina respektive program. När väljarnas dom har fallit är det de politiska ledarnas uppgift att resonera sig fram till rimliga kompromisser och en funktionsduglig regering. Man kan ana att Ruin härvidlag anser att svensk politik har en del att lära av finsk.

I uppsatserna om utredningsväsendet och universiteten blandar Ruin egna erfarenheter med mer generella iakttagelser. Han berättar om att han som ung doktorand hade yrkat på att den svenska statskunsken skulle skriva mer artiklar på engelska och ägna mer omsorg om olika teoretiska perspektiv. Ruin drömmer sig inte tillbaka, men anser att utvecklingen har gått alltför långt. Han önskar att svenska statsvetare precis som förr – Ruin exemplifierar med sina företrädare på Lars Hiertas professur, Herbert Tingsten, Elis Håstad och Gunnar Heckscher – kunde åstadkomma välskrivna monografier om politiskt relevanta problem. Uppsatsen om utredningsväsendet är mer uppenbart nostalgisk. Ruin saknar den gamla typen av betänkannden som föregåtts av ett gediget kunskapsinhämtande och långvariga diskussioner och kompromisser inom kommittén.

RUINS TRETTON ESSÄER om politik spretar åt olika håll. Det fordras att man tänjer på begreppen för att ge dem den samlande titeln *Maktens former*. Tagna tillsammans ger de emellertid läsaren en god bild av Ruins egen syn på politik och samhälle. Grundkomponenterna är kompromisser grundade i ett förnuftigt resonerande och en känsla för mångfaldens betydelse. Kanske är det en yrkesskada, men jag får bekänna att jag läser mer förtrött när det handlar om Ruin som person. Jag har störst behållning av de texter där Ruin delar med sig av sina kunskaper som statsvetare. Det ruinska idiomet kommer allra bäst till sin rätt i de två parallella uppsatserna om regeringssättets utveckling i Sverige respektive Finland. Den samtida samhällsvetenskapen är upptagen av siffror och det historiska perspektivet får som mest plats i form av tidsserier. Hos Ruin får man så mycket mer: nyanserade resonemang om utveckling och förändring baserade på överblick och inblick i både källor och litteratur.

► Jörgen Hermansson är professor i statskunskap vid Uppsala universitet.

Olof Petersson
Herbert Tingsten
– Vetenskapsmannen

ATLANTIS | 343 S. | ISBN 9789173536509

INGET KRITISKT PERSPEKTIV PÅ TINGSTEN SOM VETENSKAPSMAN

Recensent Petter Tistedt

OLOF PETERSSON LÅTER Herbert Tingsten själv komma till tals till den grad att han framstår som Tingstens språkrör. Den kritiska undersökning av Tingstens vetenskapliga gärning som utlovas blir inte av och man förvånas över att Petersson inte går i dialog med befintlig forskning.

POLITIK & SAMHÄLLE

HUR ARBETADE STATSVETAREN Herbert Tingsten och vad kom han fram till för resultat? Detta är frågor som Olof Petersson menar har fått för lite uppmärksamhet i den annars så omfattande litteraturen om Tingsten. Denna brist i den svenska bokutgivningen har nu Petersson velat råda bot på. Studieobjektet avgränsas således genom att författaren lämnar debattören, publicisten och privatpersonen Tingsten därhän. I stället är det vetenskapsmannen

som står i centrum, och mer specifikt hans publicerade texter. "Meningen med denna bok", meddelar författaren i förordet, "är att det är Herbert Tingsten som ska tala." En sådan synbarligen programmatisk distanslöshet till studieobjektet kan ju verka oroväckande, men Petersson försäkrar den misstänksamma läsaren att boken även "vill ge ett kritiskt perspektiv på Herbert Tingsten i hans egen anda". "Det storslagna målet", fortsätter han, "är att tillämpa Tingstens metod på honom själv."

Efter förordet följer en biografisk skiss som syftar till att sätta in Tingstens vetenskapliga insats i ett "tidsmässigt sammanhang". Med detta avses främst studieobjektets händelserika och produktiva yrkesliv, vilket framställs på ett koncentrerat vis kryddat med Tingstens egna minnesbilder från 1960-talets memoarer. Resten av boken är tematiskt arrangerad i ett drygt tjugotal empiriskt orienterade kapitel och avslutas med en sammanfattande och i viss mån utblickande betraktelse. De teman som valts för kapiteln är de som Petersson bedömer vara huvudområdena i Tingstens forskning. Således finns här kapitel med titlar som "Fascism", "Ideologiernas död", "England", "Opinionsbildning", "Kvinnor" med mera. Ett tematiskt upplägg är väl valt givet avsikten att inte kronologiskt följa Tingstens liv.

Boken är också väl sammanhållen. Författaren avstår från frestelsen att göra enkla poänger av Tingstens stridbara och provocerande person, utan fokuserar i stort sett konsekvent på hans akademiska produktion. Som Petersson själv framhåller är det dock ofta svårt att göra tydliga skillnader mellan debattören och forskaren. Tingsten var en offentlig intellektuell redan innan han åtog sig chefredaktörskapet på *Dagens Nyheter*. Han skrev populära böcker i aktuella frågor, publicerade kulturartiklar i dagstidningar, höll radioföreläringar och debatterade politik. För den läsare som vill orientera sig i Tingstens mycket omfattande publikationslista är också boken en rimlig utgångspunkt. Närmast torde den kunna användas som uppslagsbok. Den som är nyfiken på vad Tingsten i sin forskning skrivit om exempelvis kommunism eller utrikespolitik kan slå upp kapiteln om detta, där hans viktigaste texter på området finns angivna och omsorgsfullt refererade. Att detta upplägg valts betyder samtidigt att Petersson avstått från att utarbeta en mer självständig och analytiskt motiverad tematisering av materialet.

VILKEN ÄR DÅ "Tingstens metod", som Petersson avsett att tillämpa? Det visar sig faktiskt att Tingsten inte hade en metod utan minst tre, vilka enligt Petersson i sin tur var kopplade till de olika forsknings-

områdena författningspolitik, idékritik och politiskt beteende. Av dessa måste det vara idékritiken som författaren avsett att tillämpa, även om det inte sägs explicit. Denna metod tog enligt Petersson sin utgångspunkt i Tingstens upptäckt att ideologier inte i första hand skulle förstås som en serie värderingar utan som verklighetsomdömen. Därmed kunde idékritikern granska huruvida sakpåståenden hade täckning i verkligheten samt om olika påståenden var sammanhängande. Särskilt tycks Tingsten ha funnit nöje i att visa på motsägelser och andra logiska brister i de ideologier han analyserade.

Någon konsekvent tillämpning av en idékritisk metod på Tingstens egen vetenskapliga produktion är det inte fråga om i Peterssons bok, även om några kritiska passager finns. Som debattör nöjde sig Tingsten ibland med att spekulera i stället för att ta hänsyn till aktuell forskning. Vidare var han tendentiös och överslätande i sin bok om Israel. Någon gång "mellan 1943 och 1964" ändrade han åsikt om kungens möjlighet att förhindra nyval, vilket lyfts fram av Petersson som ett

”Det betyder att han gjort sig till språkrör för Tingsten, och därmed underutnyttjat den egna vetenskapliga kompetensen.”

exempel på att Tingsten "inte alltid var konsekvent". I boken framhålls också att Tingstens arbetsmetod rymde ett mått av godtycke i fråga om hur starkt forskaren betonade olika inslag i en ideologi. Petersson menar att det fanns en möjlighet för forskaren att framhäva de tankar och passager som bekräftade de egna hypoteserna, en kritik som ligger i linje med den som framfördes i en debatt mellan Tingsten och Gunnar Heckscher på 1930-talet.

Om det alltså finns problem med godtycklighet i Tingstens metod kan man fråga sig varför Petersson själv valt att använda den. Valet av metod framstår som svårbegripligt och motiveras aldrig. Har det kanske inte skett någon relevant metodutveckling sen Tingstens tid? Borde det inte vara möjligt att finna tillvägagångssätt och problemställningar som är betydligt intressantare för vår tid och som kan göra Tingsten aktuell igen?

Med tanke på utvecklingen inom exempelvis den vetenskapshistoriska forskningen – där också samhällsvetenskapernas historia alltmer hamnat i fokus – borde det finnas nya sätt att ta sig an det material som vetenskapsmannen Tingsten avsatte, snarare än att upprepa dåtidens frågor och metoder. Petersson refererar själv statsvetaren Ludvig Beckman som framhåller att dagens statsvetare är tämligen ointresserade av Tingstens idékritik, eftersom den är så övervägande negativ. Det är en metod för att påvisa brister i andras argument, men i dag vill statsvetarna snarare på ett mer konstruktivt sätt föra argumentationen framåt. Kanske vill Petersson att statsvetarna åter ska axla rollen som nedbrytande kritiker?

MEN FRÅGAN OM varför det är relevant att använda Tingstens metod i dag blir trots allt aldrig särskilt relevant, eftersom Petersson i så ringa utsträckning bedriver någon idékritik. I stället låter han, som förordet också annonserar, Tingsten själv tala. I praktiken betyder detta långa referat och sammanfattningar utan kritiska kommentarer. Över huvud taget lyser den egna analysen och de klart formulerade frågeställningarna med sin frånvaro. Här finns inga urskiljbara analytiska begrepp som kunnat styra framställningen och skilja viktigt från oviktigt. Framställningen rör sig ofta omärkligt mellan återgivning av Tingstens texter och Peterssons egna reflektioner. Författaren har velat ge en "rättvisande bild" av sitt studieobjekt, vilket resulterat i att han i stor utsträckning gett upp den egna auktoriteten att avgöra och förklara för läsarna vad som är intressant och varför. Detta arbetssätt måste rimligtvis betraktas som oförenligt med det samtidigt uttalade målet att "i kritisk anda" använda Tingstens metod på honom själv. För inte lät väl Tingsten sina studieobjekt själva tala på detta sätt? Om man vill utöva litet idékritik på Peterssons bok så kan man säga att här finns en central motsägelse i det sätt som projektet har formulerats på.

Det är inte rättvist att kritisera en författare för att han inte skrivit en annan bok än den som föreligger. Men man kan begära att författaren argumenterar för sina val. Jag undrar exempelvis varför läsaren får veta så litet om de intellektuella och vetenskapliga sammanhang som Tingstens forskning var en del av. Analyser av sådana sammanhang hade kunnat ge lite perspektiv på studieobjektet och samtidigt skänka boken en bredare relevans. Tingsten framstår som förvånansvärt isolerad, vilket gör det svårt att få syn på vad som är angeläget och historiskt specifikt i hans vetenskapliga produktion. Nästan inget annat

källmaterial än Tingstens egna skrifter används. Vilken var exempelvis betydelsen av hans framställningar av fascismen och nazismen, förstådda inom ramen för 1930-talets demokratiörelse och internationella samhällsforskning? Vad kan Tingstens arbetssätt och slutsatser lära oss om statsvetenskapens historiska utveckling och samhällsroll? Sådana frågor får inga svar utöver korta antydningar.

”Nilsson sägs framstå som en förfalskare och propagandist. Det tar emot att upprepa Peterssons grovheter.”

JAG UNDRAR OCKSÅ varför Petersson valt att inte gå i dialog med den befintliga forskningen om Tingsten. Som författaren påpekar har den tidigare forskningen främst intresserat sig för andra aspekter av Tingsten än hans vetenskapliga gärning, men det betyder väl inte att det inte finns några tolkningar alls som är värda att diskutera? Exempelvis har ju Ola Sigurdson i sin bok *Den lyckliga filosofin* argumenterat för att det finns centrala inre motsägelser i Tingstens tänkande om ideologi och demokrati, vilket rimligtvis borde vara intressant för Petersson att ta ställning till. Vissa av författarens anmärkningar låter också antyda att det faktiskt står tolkningsstrider kring Tingsten. Exempelvis skriver Petersson att "[d]en som lever i föreställningen att Herbert Tingsten bara såg omvärlden i enkelt svart-vitt bör ta del av hans rapport från 1967 års Amerikaresa". Just att Tingsten var nyanserad är ett återkommande påstående, liksom att han visst ibland var nyskapande och inflytelserik. Läsaren anar förstås att detta är argument emot en befintlig motsatt uppfattning om Tingsten som ensidig och ooriginell. Men argumentationen är sällan tillräckligt utförlig för att det ska vara möjligt att bedöma den, eller ens få full klarhet i varför Tingstens eventuella nyansrikedom och originalitet är intressant att tvista om.

Endast i ett fall väljer Petersson att explicit och utförligt ta ställning till tidigare forskning. För den som läst tidningarna under våren kommer det inte som någon överraskning att det gäller historikern Mikael Nilssons artikel om Tingstens relationer till den CIA-finansierade organi-

sationen Congress for Cultural Freedom. Från ett i övrigt ljummet berättande höjs här temperaturen avsevärt. I en omfattande not får vi veta att Nilssons "anklagelser är lika oerhörda som falska", hans "spekulationer [är] helt grundlösa", "[i]ndiciekedjan är löjeväckande svag" och så vidare. Nilsson sägs framstå som en förfalskare och propagandist. Det tar emot att upprepa Peterssons grovheter. Men det jag vill peka på är att här finns uppenbarligen något författaren upplever som oerhört angeläget. Men vad? Tydligt är det Tingstens "författarheder och forskarära" som står på spel, för det är den som Nilsson påstås ha försökt ta ifrån honom. Om det är något viktigare frågan rör – exempelvis hur vi ska förstå några väsentliga politiska skeden under det kalla kriget – så framgår det knappast. (Nilssons utförliga genmäle kan läsas på nätet, sök på "Tingsten och CCF. Ett svar på kritiken".)

DET AVSLUTANDE KAPITLET ägnas i huvudsak åt att lyfta fram Tingstens styrkor som vetenskapsman. Han hade, sammanfattar Petersson, en "sällsynt förmåga att snabbt sätta sig in i en omfattande litteratur", hans förmåga att skilja mellan viktigt och oviktigt var "osviklig", och hans framställningskonst var sådan att den "utvecklade det svenska språkets möjligheter". Tingsten tog upp ovanliga frågeställningar, utnyttjade nya typer av källmaterial och var en av de första i världen att statsvetenskapligt bearbeta den officiella valstatistiken. Petersson imponeras vidare av Tingstens insisterande på att statsvetenskapen ska ta sig an aktuella problem och bidra till den demokratiska samhällsordningen. Någon vetenskaplig skola bildade Tingsten aldrig. Men författaren lyfter fram lärjungen Jörgen Westerståhl som vidareutvecklade forskningen om opinionsbildning och politiskt beteende samt blev Peterssons egen lärare och handledare. För den som vill veta mer om de stora gestalterna i svensk statsvetenskap har Petersson skrivit en bok om Westerståhl också.

I det här fallet har dock författaren formulerat två i praktiken svärförenliga syften, dels att låta Tingsten tala själv, dels att bidra med en kritisk undersökning. Petersson har i hög grad uppfyllt det första syftet, men inte det andra. Det betyder att han gjort sig till språkrör för Tingsten, och därmed underutnyttjat den egna vetenskapliga kompetensen.

► Petter Tistedt är fil. dr i idé- och lärdoms-historia vid Uppsala universitet.

Johan Lundberg
*Ljusets fiender – Västvärldens
självkritik och den svenska
idédebatten*

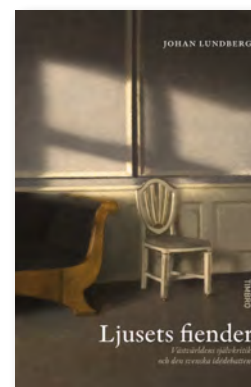
TIMBRO | 460 S. | ISBN 9789175669472

EN VIKTIG DISKUSSION SABOTERAS AV INDIGNATION

Recensent *Torbjörn Gustafsson Chorell*

JOHAN LUNDBERG vill göra en historisk analys av hur vänster-intellektuella lierar sig med totalitära regimer men andra frågor tar överhanden. Han är inte ute i ogjort väder men det indignierande tonfallet gör det lätt att avfärda honom.

POLITIK & SAMHÄLLE

LÅT MIG BÖRJA med att påpeka att jag inte tillhör den vänster som är måltavlan för Lundbergs kritik. Jag har alltså ingenting personligt investerat i saken. Låt mig också säga att en av dem som Lundberg kritiskt granskar har varit anställd vid den institution där jag just nu är prefekt. Jag nämner det eftersom Lundbergs polemik inte låter några gamla oförrätter, snedsteg, ungdomssynder eller misstag glömmas eller försonas. "Jag tror att det är viktigt att vara konsekvent", skriver han.

Det är därför egendomligt att det ska vara så svårt att bli klar över vad Lundberg vill med sin bok. Å ena sidan säger han sig vilja göra en historisk analys av hur det kommer sig att vänsterintellektuella, när de kritiserar västerländska kapitalistiska samhällen, liar sig med regimer och ideologier som förespråkar totalitära tekniker och därmed går emot de värden som Lundberg knyter till upplysningstraditionen. Å andra sidan tar efterhand andra frågor över framställningen. En är på vilket sätt olika ideologier på vänster- och högerkanten (nazism, fascism, kommunism, fundamentalistisk islam) är syskonideologer. Ett annat ämne blir att via utförliga exempel från det senaste årtiondets kulturdebatt argumentera för att vänsterdebattörer använt dubbla måttstockar, varit inkonsekventa och medvetet uttryckt sympati för eller urskuldat individer och organisationer som uttryckt extremistiska åsikter, antisemitism eller islamofobi.

Den historiska ambitionen misslyckas. Det återges exempel på vänsterintellektuellas hyllande av totalitära regimer från trettioalet och framåt, men hur dessa hänger ihop med dagens debatter blir inte ordentligt klarlagt. Resonemangen bygger på analogier, sammanfogningar av spridda exempel, associationer med mera, där syftet är att peka på likheter mellan det ena och det andra. Det pågår ett förfärligt klippande och hoppande i denna bok för att binda samman olika fenomen till en helhet. Ett sådant klippande och klistrande är raka motsatsen till vad som utmärker historiska undersökningar. Där studeras hellre skillnader än likheter. Modern historisk forskning är misstänksam mot försök att låta företeelser betyda samma sak när de är skilda åt av betydande avstånd i tid och rum. Historietänkandet har en inbyggd relativism, som gör att väl genomförda historiseringar kan vara effektiva, kritiska redskap i politiska och moraliska debatter, särskilt mot dem som utifrån en maktposition vill hävda universella värden oberoende av att de formulerats i en viss kultur och försvaras utifrån vissa intressen.

Lundberg ogillar naturligtvis detta eftersom historia i hans fall snarare är traditionsförmedling och upprepning av tankegods som gestaltar och försvarar de värden som måste hävdas som universella. Till dem hör upplysningsidealen och värden med ord som demokrati, liberalism, yttrandefrihet och kritiskt förnuft. Men även de idealen kan naturligtvis vara föremål för historiska undersökningar och för den historiske forskaren betyder värdena inte detsamma i alla situationer i vilka de hävdas eller försvaras.

Sökandet efter likheter och analogier mellan olika storheter gör också att Lund-

berg kan föra samman sådant som många andra forskare sannolikt skulle vilja hålla isär. De ideologier han i första hand vill associera med vänsterintellektuellas vimmel mellan inkonsekventa ståndpunkter – nazism, fundamentalism och så vidare – har väl minst lika många skillnader som likheter? De kan bara föras samman för att de har en gemensam fiende eller kan göra gemensam sak mot något de ogillar, "hatet mot den västerländska liberalismen, demokratin och kapitalismen". Men om fienden och det gemensamma hotet försvinner, faller gruppen isär. Detsamma gäller för övrigt Lundbergs studieobjekt, som oftast betecknas som bara "vänstern" eller ibland "revolutionär vänster" eller "vänstersinnade" personer.

” Han tycks dock ha problem när den kritiken riktas mot de normer och värden han själv inte vill se kritiskt granskade. ”

BOKENS ANDRA DEL, som väl kan sägas handla om politisk islamism och terrorism och sätten att förstå de fenomenen i svensk debatt, innehåller bokens bästa avsnitt. Betraktelsen över Lars Vilks rondellhund och de reaktioner som efterhand uppstod kring den har kvaliteter som tyvärr saknas i många andra avsnitt. Lundberg ansluter sig här till kritikern Dan Jönssons tolkning att Vilks teckning kan ses som konceptkonst som ställer den i konstvärlden omhuldade idén om konstens gränsoverskridande och normprövande på sin spets. Senare kommentatorer undvek ofta att ta upp den aspekten när tonläget blev alltmer uppskruvat och frågor om islam, kränkningar och politik tog överhanden efter dödshoten mot Vilks. Bäst är Lundberg när han tar sig tid att utveckla resonemang utan att förfalla till personlig polemik. Tyvärr är de utvecklade resonemangen och analyserna ganska sällsynta. Det är andra tonfall som tar över.

Bokens tredje del, som behandlar några av de uppmärksammade kulturdebatterna i Sverige under det senaste decenniet men också om vänsterintellektuellas ställning i universitetsvärlden, fylls av anklagelser mot enskilda individer. Lundberg har kraften att namnge dem han kritiserar, men här finns formuleringar som lämnar en besk smak i munnen. Ett särskilt ont öga

kastas på feminister och religionshistoriker som i universitetsvärlden ägnar sig åt att granska hur normsystem skapas, upprätthålls och förmedlas. Men historisering och relativisering av normer kan faktiskt vara en del av bruket av det kritiska förnuft som Lundberg hyllar i bokens inledning. Han tycks dock ha problem när den kritiken riktas mot de normer och värden han själv inte vill se kritiskt granskade. Den starka betoningen av individens ansvar och frånvaron av vilja att se strukturella förtrycksformer blir efterhand väl mekanisk. Visst måste man rimligen kunna se strukturproblem och inte bara knyta frågorna till enskilda individers val och beslut? När Lundberg gång på gång tycker sig se hur vänsterintellektuella har svårt att hålla gränsen mot antisemitism klar när de tar islam i försvar, är det väl en struktur han låter oss ana, mer än bara enskilda skribenters moraliska glidningar?

HUR VILL DÅ Lundberg förklara vänsterintellektuellas problem att upprätthålla gränsen mot ideologier av nämnda slag? En "grundtanke" i boken, skriver han, är att "upplevelsen av västerlandets skuld framstår som en uppgraderad version av den kristna arvsynen". Vänsterns uppdrivna känsla av den egna kulturens och samhällets skuld för världens oförrätter och olyckor skulle vara basen för de intellektuellas ställningstaganden. Vänstern skulle då vara en religiös rörelse som under ett sekulariserat århundrade, där vetenskaperna och det kritiska förnuftet gjort det omöjligt att hävda absoluta värden, söker en alternativ frälsning från synden. Det sker i den återkommande avslutningen till ideologier av extremistiskt slag som kan utlova ett rike bortom dödens värld. Men tanken om ett politiskt engagemang som ett upprätthållande av och försök att försona en kollektiv skuld fullföljs inte. Det verkar inte ligga i Lundbergs intresse att argumentera för och utveckla den typen av hypoteser. De planteras men ges inte den omsorg de skulle behöva för att resultera i något. Det är synd.

Ett annat sådant exempel har att göra med värdefrågans ställning inom akademisk forskning. Den politiska aktivism som Lundberg förknippar med delar av universitetsvärlden är värd att granska. Att personer medvetet eller omedvetet gör sig till redskap i politiska processer de inte skulle vilja bli förknippade med är en sak, men frågan, som Lundberg gång på gång exemplifierar med sina särskilt utvalda individer, är hur gränsen mellan den akademiska och den politiska verksamheten upprätthålls. Här finns en viktig principfråga som aldrig ställs som just sådan. Lundberg använder snarare exemplen för

att ifrågasätta att skattemedel används till en viss typ av forskning – eller, lika ofta, ges till, för honom, misshagliga individer. "Terroristdömda svenskar har möjlighet att fördjupa sitt utomparlamentariska engagemang via statligt finansierade tjänster på svenska universitet." En gång dömd, alltid dömd. "Jag har här bara kunnat ge några exempel på hur forskare genom sina universitetsanställningar får möjlighet att mot statlig ersättning ägna sig åt politisk aktivism." I stället för att diskutera principfrågan, ifrågasätts på moraliska och politiska grunder vissa individers rätt att forska och undervisa. Hur stort eller representativt är egentligen det problem Lundberg tar upp? Handlar det om ett generell problem eller är det han fastnat för företeelser i marginalen av det som pågår vid universiteten? Vet han vad som faktiskt diskuteras under de kurser han nämner och vad den forskning han dömer ut syftar till?

DE N DIGRA KATALOGEN över tvivelaktiga yttranden och stöd till extremgrupperingar som radas upp är en rätt bedövande läsning. Flera yttranden som citeras borde få kulturskribenter att vilja gå omvägar för att slippa möta bekanta, och att det förekommer dubbla måttstockar i behandlingen av händelser lyckas Lundberg visa. Det är alltså inte en bok som saknar poänger eller som är ute i ogjort ärende. Tvärtom ställer Lundbergs bok frågor som några av våra mer omtalade debattörer borde finna angeläget att besvara. Men sättet det sker på, via moralisk och politisk indignation, gör att kritiken riskerar att avfärdas av dem som kritiserar. Det är också slående att det aldrig finns några tragiska konflikter i Lundbergs analys. Värden kan trots allt hamna i konflikt med varandra. Här gäller antingen eller.

Men det är som sagt svårt att vara konsekvent. "Men i vilken utsträckning handlar det om forskning?", frågar Lundberg med svärdet riktat mot religionshistorikern Mattias Gardell vid Uppsala universitet. "Och i vilken utsträckning rör det sig om ren ideologiproduktion?" På omslaget till boken anges att Johan Lundberg är docent i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet; i förordet att förutsättningar för "ostört skrivande" getts av Timbro. Det är svårt att se denna polemiska traktat som en vetenskaplig merit. Även detta är politisk aktivism och ideologiproduktion som ges litet extra legitimitet av en akademisk titel och anställning.

► Torbjörn Gustafsson Chorell är fil. dr i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet.

Johan Åsard

Drottningens hemlighet

ORDFRONT | 319 S. | ISBN 9789170377334

NÄR FADERNS FÖRFLUTNA HANN UPP DROTTNINGEN

Recensent *Ulf Zander*

JOHAN ÅSARDS BOK fungerar främst som en sammanfattning av undersökningarna och debatterna om drottning Silvias fader Walther Sommerlaths förflutna. Det nya avslöjandet är hennes ofta framgångsrika försök att påverka medierna. Boken är välskriven och spännande men Åsard undviker frågan vad dessa debatter egentligen är uttryck för.

POLITIK & SAMHÄLLE

EN INTERVJU MED Mark Lippold i *Kvälls-Posten* den 15 juli 1977 underströk Walther Sommerlath: "Jag glömmer det aldrig." Den minnesvärda händelsen var hans dotters födelse den 23 december 1943 i ett mörklagt Heidelberg som fått ny aktualitet i samband med prinsessan Victorias nedkomst. Varken vid detta eller andra tillfällen ombads han att komma ihåg andra händelser från 1940-talet. Under

de senaste tio åren har Walter Sommerlaths aktiviteter under mellankrigstiden och 1940-talets första hälft i Brasilien och Tyskland varit uppe till diskussion. Det beror framför allt på två saker. Sedan drygt hundra år tillbaka är nyheter om och kring det svenska kungahuset garanterade stor uppmärksamhet i offentligheten. Likaså har böcker och artiklar om andra världskriget, nationalsocialismen och förintelsen visat sig vara högst gångbara i Sverige liksom i många andra länder. Dessa båda världar möts i Walther Sommerlath.

Han och hans relation till nationalsocialismen är ett viktigt inslag i Johan Åsards *Drottningens hemlighet*. Likaså handlar denna bok i hög grad om drottning Silvias reaktioner på de uppgifter som har offentliggjorts om hennes far och hans roll i övertagandet av den judiske affärsmannen Efim Wechslers företag i samband med att denne 1938 flydde från Tyskland till Brasilien. Framför allt är *Drottningens hemlighet* en bok om olika medieaktörers roll i rapporteringen om kungahuset i allmänhet och om Walther Sommerlath i synnerhet.

Åsard, journalist, tv-producent och chef för TV:4: Kalla fakta-redaktion 2008–12, lägger stor tonvikt vid Kalla faktas program om Walter Sommerlath som sändes vintern 2010 och de undersökningar i Tyskland och Brasilien som föregick dem. Med hjälp av nytt material tecknades en utförligare bild av det nationalsocialistiska partiet i Brasilien och Walther Sommerlaths verksamheter under 1930-talet och 1940-talets första hälft. "Vi sänder, inget händer", sammanfattar Åsard, men gör ett tillägg: I Tyskland, Brasilien och flera andra länder fick nyheten ett betydande genomslag. Uppmärksamheten i Sverige fick icke desto mindre konsekvenser, eftersom drottningen tog initiativ till en utredning som genomfördes av Erik Norberg, före detta riksantikvarie och kammarherre vid hovet. Motstridiga och i vissa fall direkt felaktiga uppgifter, vilka ställde Walther Sommerlath i en betydligt bättre dager än i Kalla faktas program, resulterade i att debatten tog ny fart.

Publiceringen av *Drottningens hemlighet* och den av Roger Lundgren redigerade *Drottning Silvia – en jubileumsbok*, utgiven inför hennes 70-årsdag i december, kan ses som de senaste, men säkerligen inte sista inläggen i ordväxlingen om Walther Sommerlaths historia. Drottningen har i anslutning till publiceringen av sistnämnda bok understrukt att hon gör vad alla barn skulle ha gjort i motsvarande situation. Det är, understryker hon, naturligt att stå upp för sina föräldrar när de inte längre har möjlighet att försvara sig. Det viktigaste påståendet i detta försvar, som går tillbaka på Norbergs utredning, är

► Silvia och Walther Sommerlath.

uppgiften att Sommerlath initierade en byteshandel. Han tog över Efim Wechsels företag i Tyskland i utbyte mot en andel i en brasiliansk kaffeplantage, en affär som möjliggjorde för Wechsel att få ett visum och kunna fly från Tyskland till Sydamerika. Återkommande har hon anfört att hennes far tvingades in i det "maskineri" som utmärkte Tredje riket, men att hans företag huvudsakligen producerade civila produkter. Han hade med alla medel sökt bevara en anständighet och skydda sin familj, inte minst i det kaos som utmärkte tiden efter den tyska kapitulationen 1945.

Åsard å sin sida understryker drottningens ovilja att erkänna att hennes far var medlem av nazistpartiet och att hans företag under andra världskriget var en del av den tyska rustningsindustrin. Han ifrågasätter även Norbergs utredning, om än inte uppgiften om att det var en byteshandel. Det var emellertid inte ett byte på lika villkor. Efter Kristallnatten hade Wechsel insett den hopplösa situationen för judiska affärsidkare i Tyskland. Han hade tidigare tackat nej till skambud på sitt företag, då han bara erbjöds en bråkdel av dess värde. I det fallet följde Walther Sommerlath i samma hjulspår, då han betalade Wechsel en femtedel av vad företaget var värt. Därtill kan Åsard påvisa att Wechsel redan erhållit visum när affären genomfördes.

DET NYA AVSLÖJANDET i *Drottningens hemlighet* är hennes ofta framgångsrika försök att påverka nyhetsflödet och aktivera ett "hovnätverk" med personer inom presskåren, men också andra inflytelserika personer, som har kunnat bistå henne med att föra ut hennes version av historien. Bland annat avslöjar Åsard att hon tagit kontakt med den brasilianske expresidenten Fernando Henrique Cardoso i syfte att sätta press på den brasilianska senatoren Eva

Blay, som förhållit sig kritisk till drottningens historieskrivning. Hon har även skrivit brev till bland andra Carl-Johan Bonnier, Jacob Wallenberg och dåvarande TV4-chefen Jan Scherman, i det senare fallet för att starkt kritisera Kalla fakta-programmen om Walter Sommerlath. Scherman uppskattade inte denna påtryckning från drottningen, utan betonade att hon missbrukade sin ställning i anslutning till att brevet publicerades på *Aftonbladets* kultursida på nyårsafton 2010.

Brevet till Scherman är inte det enda i boken som är känt sedan tidigare. *Drottningens hemlighet* fungerar främst som en sammanfattning av undersökningarna av och debatterna om Walther Sommerlath. Till dess förtjänster hör de insikter som ges i mediernas roll i dagens offentlighet. Att Carl XVI Gustaf vände blad i samband med avslöjandena om hans och hans kamraters utsvävande liv satte visserligen fokus på kungahuset, och det gjorde i än högre grad bröllopet mellan Victoria och Daniel, men för Kalla fakta-redaktionen var uppmärksamhet inte av godo. Åsard redogör med stor klarhet och skärpa för de avvåganden som måste göras för att program som de om Walter Sommerlath skulle ha en rimlig chans att få ett större genomslag. Åsards analyser av en del av journalistkollegors undfallenhet, då de konsekvent avstått från att ställa kritiska och fördjuvande frågor, är även de avslöjande.

JOHAN ÅSARDS BOK är välskriven med spännande inslag, men samtidigt som medieanalysen är dess största förtjänst är just den mediala inramningen dess svaghet. Åsard och hans kollegor på Kalla fakta blir den nya tidens riddare, som genom skärpa och uthållighet är ett slags moderna motsvarigheter till kriminalinspektör Grant på Scotland Yard. I Josephine Teys (pseudonym för Elisabeth MacKintosh) klassiker *En gammal skandal* (1951) utnyttjar Grant sin påtvingade konvalescens till att söka sanningen huruvida Rikard III hänsynslöst mördat sina brorsöner i Tower. På liknande sätt är Åsard & Co sanningens banerförare och de lämnar ingen sten orörd i sin jakt på att en gång för alla fastslå Walter Sommerlaths göranden när det begav sig. Förvisso erkänner Åsard då och då svårigheterna att nå hela vägen. Han medger att i avsaknad av uttalanden från Sommerlath är det inte möjligt att med bestämdhet avgöra hans inställning till nationalsocialismen, men i akt och mening besvaras ändå frågan. Det är mycket möjligt att han var med på partimötena i Brasilien, heter det till exempel, men det är lika sannolikt att han inte var det.

Bland annat med utgångspunkt i Götz Alys *Hitlers folkstat. Rån, raskrig och nationell*

socialism (2005) för Åsard en diskussion om ariseringen av judiska företag. Han tar även upp oviljan bland många tyskar att opponera mot förintelsen, eftersom judarnas död var de kristna tyskarnas bröd i form av förbättrade levnadsvillkor och utbyggd välfärd. Mellan raderna menar Åsard att Sommerlath var en del av denna utveckling, men det är inte tydligt utskrivet. Till syvende och sist är det upp till läsaren att relatera den ideologiska utvecklingen i Nazityskland till drottningens far.

För Åsard och hans team tycks själva granskningen och fastslåendet att Walter Sommerlath var medlem i nazistpartiet och utnyttjade Efim Wechsels utsatta situation samt drottningens ovilja att fullt ut erkänna detta faktum, vara det enda väsentliga. Frågor som helt lyser med sin frånvaro är vad detta slags debatter är uttryck för. Åsard har därför missat möjligheten att på en principiell nivå jämföra diskussionen om Walter Sommerlath med andra, liknande diskussioner och de problem som gång efter annan väcks i sådana sammanhang. Vilken skyldighet har efterkommande att ta ansvar för sina fäders gärningar? Är det rimligt att erkänna skuld för brott som man själv inte har begått och under vilka villkor i så fall? Vad är de många sentida ursäkterna från statsmän och -kvinnor uttryck för? Och vilka ogärningar är det som sällan eller aldrig förs på tal i nutida moraliska och inte sällan moraliserande diskussioner?

SVAREN ÄR MÅNGFACETERADE, men det hade icke desto mindre varit av intresse om Åsard hade fört detta slags frågor på tal. Mycket tyder på att nutida debatter om andra världskriget och förintelsen långtifrån bara tar sin utgångspunkt i nya forskningsrön. Snarare utgår de från och är en del av den medielogik som Åsard så förtjänstfullt avhandlar. En viktig lärdom som man kan dra av *Drottningens hemlighet* är behovet av en ständigt pågående diskussion om vem som har makten över offentligheten och därmed över minne och glömska. Insatt i ett sådant sammanhang är det intressant att notera att alla parter har välkomnat utredningar och genomlysningar, men de drar vitt skilda slutsatser. Vad man med visshet kan säga är att debatten i sig blir till en återkommande påminnelse om att Walter Sommerlath inte bara är en del av drottningens familjehistoria, utan att han också var en del av Nazityskland, oavsett hur stor eller liten betydelse man vill tillmäta detta faktum.

► Ulf Zander är professor i historia vid Lunds universitet.

När boken hotade föreläsningen

av Peter Josephson

DAGENS DISKUSSIONER KRING universitetet och kurser på internet påminner om den diskussion som förekom i slutet av 1700- och början av 1800-talet. Då hotade den snabbt expanderande bokmarknaden föreläsningen – varför sitta och lyssna på (och betala avgifter för) något som man kunde läsa i en bok? Det moderna forskningsuniversitetet föddes som en reaktion på detta hot. Kanske kan vi i dag lära oss något av hur man för 200 år sedan diskuterade universitetets framtid.

Politiker och akademiker har länge diskuterat universitetens roll i det nya IT-samhället. I en tid då lärare och studenter kan kommunicera med varandra via internet, och då litteratur som förut förvarades i stora universitetsbibliotek kan laddas ned direkt från Google, har man tvingats fråga sig om det fortfarande är nödvändigt eller ens rimligt att bedriva akademisk undervisning på tidigare vedertagna sätt. Den franske filosofen Jean-François Lyotard förutsåg redan för snart 35 år sedan att studenter en dag skulle vara hänvisade till elektroniska ”minnesdatabanker” och ”intelligenta maskiner” i stället för till lärare av kött och blod. Liknande profetior har framförts många gånger sedan dess. De senaste åren har diskussionen framför allt kretsats kring fenomenet Massive Open Online Courses (MOOC): nätbaserade kurser, med förinspelade föreläsningar, som ibland samlar inte bara tusentals utan hundratusentals studenter över hela världen.

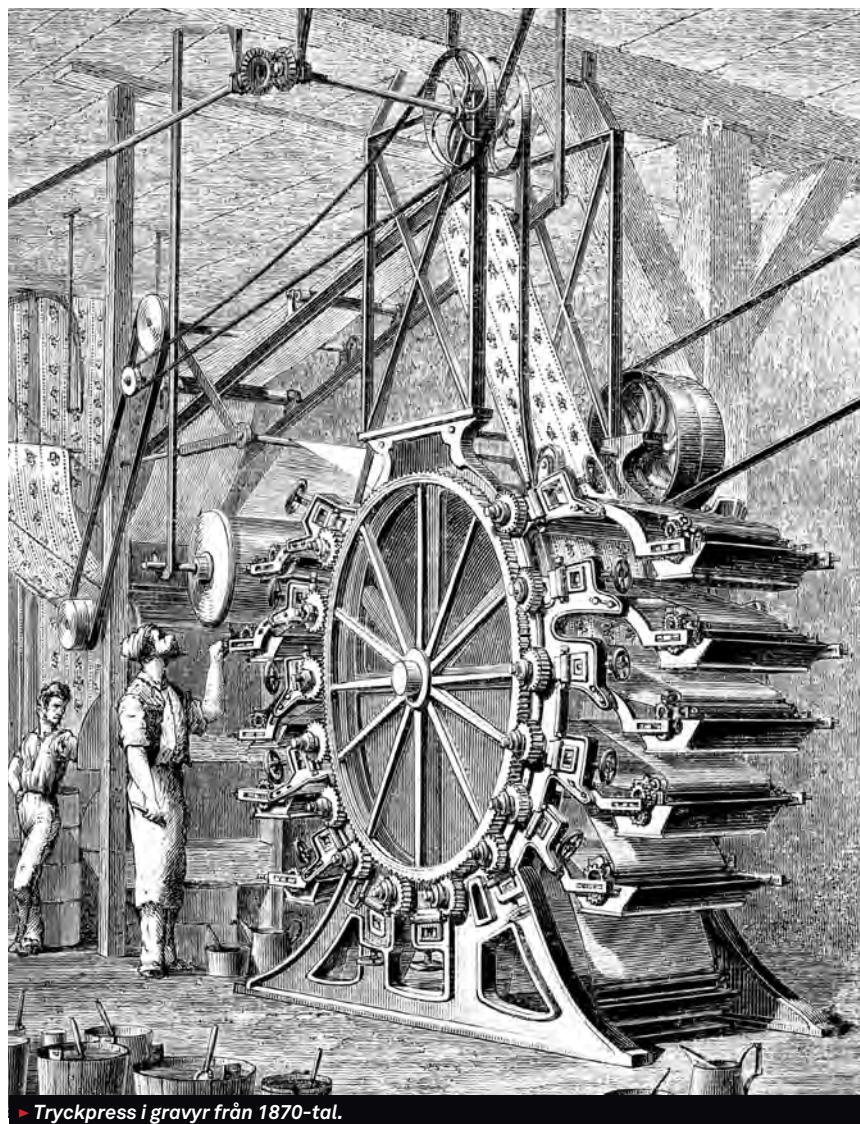
Ur ett historiskt perspektiv är dagens situation likväl inte fullt så unik som man kan tro. De nyaste diagnoserna har i själva verket stora likheter med en problembeskrivning som fick fäste under andra hälften av 1700-talet. I Tyskland, varifrån de kanske viktigaste impulserna till en förnyelse av den högre utbildningen senare kom att utgå,

bidrog några av tidens mest tongivande tänkare och kulturpersonligheter till diskussionen. I fokus stod den gången ett annat medium: den massproducerade boken.

Under 1700-talets andra hälft ökade utgivningen av tryckta skrifter dramatiskt i det tyskspråkiga Europa. Nya titlar producerades i ett tempo som förut aldrig skådats. Jämsides med detta ägde en annan förändring av stor betydelse rum. Det var nämligen också under den här perioden som tyska lärde slutgiltigt övergav latinet till förmån för folkspråket. Texter och tankar som tidigare varit reserverade för en liten välutbildad elit blev på detta sätt tillgängliga för betydligt fler.

Initialt hälsades utvecklingen med en nära nog odelad entusiasm. Upplivningsivrare med säte vid universiteten såg i tryckpressen ett redskap som skulle hjälpa dem att utrota okunskap och vidskepelse och på sikt lägga grunden för ett förnuftigare samhälle. Då Kant i en berömd uppsats från denna tid definierar ”upplysning” som ”människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet” förklarar han att processen drivs framåt av att man som lärd går före och gör bruk av sitt förnuft ”inför hela den läsande världens publik”.

Med tiden ställdes man dock inför ett dilemma.

► Tryckpress i gravyr från 1870-tal.

Den gängse akademiska undervisningsformen hade sedan medeltiden varit föreläsningen: läraren läste före ur ett häfte. När så böckerna blev fler och lättare att få tag på kom värdet och behovet av denna verksamhet allt oftare att ifrågasättas. Författaren Novalis beskriver i ett manuskript från 1790-talet föreläsningen som en "muntlig bok" och förklarar att "föreläsningar finns i stället för böcker". Hans slutsats blir mycket riktigt att "fulländade böcker gör föreläsningar överflödiga."

Många gjorde samma bedömning som Novalis. Somliga menade att bokens ankomst hade förvandlat inte bara föreläsningsformen utan hela universitetsväsendet till en atavism. I den första delen av Christian Gotthilf Salzmanns populära

roman *Carl von Carlsberg* från 1786 får pastorn i den fiktiva staden Grünau ge röst åt denna åsikt. "Universiteten härrör från en epok då böcker var väldigt sällsynta och då män som kunde läsa och skriva vanligen betraktades som snillen. På den tiden kanske det fanns ett behov av den sortens anstalter, men i dag passar de lika litet som fästningar från korstågens era passar i ett krig, där fästningar bestormas med bomber och kanoner."

DE FÖRHOPNINGAR SOM man i vissa kretsar knöt till den massproducerade boken hade inte bara med mediets egna förtjänster att göra utan avspeglade lika mycket ett utbrett missnöje över tillståndet vid universiteten. I romaner och pedagogiska debattskrifter skildrades den akade-

miska världen som en skadlig miljö. Unga och oförstörda män for dit för att ta en examen och återvände därifrån som försupna råskinn med spelskulder och veneriska sjukdomar. Att boken för många framstod som ett bättre läromedel än föreläsningen berodde inte minst på att den tycktes göra det möjligt att isolera dessa ynglingar från varandra och från studentlivets larm och lockelser utan att för den skull förvägra dem viktiga kunskaper.

Kritikerna framställde också universiteten som inpyrda av en från medeltiden nedärvd skrämatalitet och av unken dogmatism. Professorerna skildrades som förstockade och auktoritära. Föreläsningens formen fyllde en funktion så länge syftet var att förmedla en fast repertoar av skolastiska lärosatser men ansågs mindre ändamålsenlig när det gällde att stimulera till kritisk reflektion. Självstudier, menade många, skapade självständigare och mer omdömesgilla människor.

Bokens attraktionskraft verkade också på de ynglingar som studerade vid universiteten. Från de akademiska miljöerna kom rapporter om studenter som ratade föreläsningarna och i stället förkovrade sig på egen hand. Då undervisningen i regel inte var obligatorisk kunde man i praktiken läsa in en examen utan att någonsin besöka ett kollegium. Studierna skötte man antingen hemma eller på biblioteket. ”Dessa läsare”, skrev en samtida iakttagare, ”lever i tron att lektören främjar deras andliga utveckling på ett sätt som andra läromedel inte förmår. De ringaktar all muntlig undervisning och betjänar sig inte av sådan. De vistas vid universiteten men har sällan satt sin fot i en lärosal.”

Det är lätt att förstå att man vid universiteten åsåg denna utveckling med oro. Man får inte glömma att en stor del av professorernas lön betalades direkt av åhörarna i form av ersättning för privata kollegier. Studenter som föredrog att studera för sig själva innebar per automatik lägre inkomster för lärarna. På tröskeln till 1800-talet tycktes särskilt de mindre tyska universiteten gå en mörk framtid till mötes. Om efterfrågan på akademisk undervisning minskade var det lätt att förutse att utbudet snart skulle göra detsamma.

FÖR DEM SOM försvarade den högre utbildningen var det naturligtvis angeläget att vända denna ut-

veckling. Då liksom i dag ställdes frågan hur man skulle förmå studenterna att intressera sig för den undervisning som pågick i lärosalarna. Hur skulle man i framtiden kunna locka ynglingar med intellektuella intressen att läsa vid ett universitet? Hur skulle man göra för att få studenterna att återvända till kollegierna?

Tiden kring sekelskiftet 1800 har i historieböckerna ofta pekats ut som den period då det moderna forskningsuniversitetet växte fram. Som det avgörande steget i denna process anges vanligen grundandet av universitetet i Berlin 1810. De debattskrifter som tyska lärde under åren dessförinnan hade författat med anledning av universitetsfrågan har senare tilldragit sig ett stort intresse bland forskare. Sällan har man dock beaktat det faktum att många av dem som nu ivrade för universitetsreformer gjorde så med hänvisning just till det ökade utbudet av tryckt litteratur. Konkurrensen från den tryckta boken hade skapat en situation där många menade att invanda akademiska arbetsätt och undervisningsformer måste omprövas och uppdateras.

Alla som försvarade universitetet var visserligen inte överens om att det var nödvändigt med pedagogiska reformer. Ett annat sätt att öka intresset för föreläsningarna gick ut på att man skulle försvara för de studerande att få tag på böcker. I Göttingen föreslog filologen Johann David Michaëlis att studenterna inte skulle få vistas mer än högst två timmar om dagen i stadens bibliotek. ”Universitetet skapades inte för att man där skulle lära av döda utan av levande lärare”, löd hans motivering. Äldre professorer uppmanade därtill yngre och mer oerfarna kolleger att inte ge ut böcker i de ämnen de undervisade i eftersom de då kunde gå miste om betalande åhörare.

Andra uppfattade denna strategi som bakåtsträvande och oacceptabel. I stället menade man att undervisningen måste utformas på nya sätt. Allt fler sneglade utomlands eller bakåt mot antiken för inspiration. Ofta framhölls det brittiska tutorsystemet och den sokratiska dialogen som förebilder. En gemensam nämnare för dessa två alternativ var att de förutsatte en närmare och mer personlig relation mellan lärare och studenter än vad som var vanligt i Tyskland. För att på bästa sätt kunna anpassa undervisningen till var och ens förkunskaper måste professorerna lära

”Ett annat sätt att öka intresset för föreläsningarna gick ut på att man skulle försvara för de studerande att få tag på böcker.”

känna sina studenter ordentligt och därför umgås med dem även utanför lärosalen.

En mer radikal lösning bestod i att reformera inte bara undervisningens form utan även dess innehåll. Den ovan nämnde Michaëlis kunde redan på 1770-talet konstatera att studenterna allt oftare förväntade sig att professorerna skulle delge dem nya och för den läsande allmänheten okända kunskaper. "I dag stöter man ofta på fördomen att lärarna skulle ha till uppgift att upp-daga nya sanningar. [...] Ännu vanligare är det att studenter som deltar i kollegierna inbillar sig att dessa skulle vara fullproppade med hemligheter som över huvud taget inte står att finna i tryckta böcker."

Att Michaëlis ansåg att man då misstog sig på universitetets uppgift hindrade inte att liknande idéer snart framfördes också av företrädare för den akademiska världen. En professor, menade man, kunde inte längre nöja sig med att enbart tradera sådant som redan var känt. Den muntliga undervisningen måste reformeras på ett sådant sätt att den gav studenterna något de inte kunde få någon annanstans eller på något annat sätt. För att locka åhörare måste en professor ha något eget och exklusivt att erbjuda – något som inte stod att finna i böcker. Och detta krävde att han producerade ny kunskap. Kort sagt: han måste ägna sig åt forskning.

INGEN FORMULERADE DENNA tanke med större eftertryck än filosofen Johann Gottlieb Fichte i en inlägga till det preussiska utbildningsministeriet 1807. Fichte förklarar att bokens ankomst förvandlat föreläsningen till en anakronism. Inte ens de åhörare som trots allt följer undervisningen gör det med något större intresse eftersom de vet att de efteråt kan ta igen det de missat genom att läsa en bok. "En sådan överflödig och till sina konsekvenser rentav skadlig upprepning av det som sedan tidigare föreligger i en annan form bör över huvud taget inte få existera."

Enligt Fichte bör studenterna i stället undervisas i hur de själva kan utöva vetenskap. Läraren ska förmå dem att reflektera över kunskapens yttersta förutsättningar och att ur förnuftets lag härleda en säker metod för ett fortsatt sanningssökande. Tillsammans ska de sedan leda vetenskapen framåt mot nya upptäckter och nedteckna sina rön i alltmer fulländade böcker. Gång på gång upprepar Fichte den grundregel som han anser att all akademisk undervisning hädanefter bör lyda under: "att muntligen aldrig lära ut något som redan föreligger i tryck".

Fichte och andra formulerade härmed en princip som språkforskaren och diplomaten Wilhelm von Humboldt skulle låta sig vägledas av då han som avdelningschef vid det preussiska inrikesmi-

nisteriet en kort tid senare grundade det som kallats det första moderna forskningsuniversitetet. Universitetet skulle inte längre konkurrera med tryckpressen genom att tjänstgöra som en väldig kopieringsapparat. Här skulle lärare och studenter tillsammans frambringa ny kunskap. Föreläsningssalen, där professorer tidigare läst innantill ur slitna häften, skulle hädanefter vara scenen för vetenskapens oupphörliga urpremiär. Fortfarande i dag förknippar vi denna universitetsmodell med devisen "Einheit von Forschung und Lehre" – forskningens och undervisningens enhet.

VAD KAN VI då lära av historien? På vad sätt kan studiet av de diskussioner som en gång följde på den massproducerade bokens ankomst hjälpa oss att möta den utmaning som universitetet står inför i dag? Likheter mellan dagens situation och 1700-talets ska förvisso inte överdrivas. Vår tids massuniversitet är på många sätt ett annat slags läroanstalt än den kring vilken striden stod för drygt 200 år sedan. Alla utbildningar som i dag förekommer vid universitetet är heller inte lika konkurrensutsatta i det IT-samhälle som nu tar form. Det är till exempel svårt att se hur distansstudenter via webben ska kunna delta i arkeologiska exkursioner och kemiska laboratorieövningar.

Fastän situationen således är komplex, och fastän skillnaderna mellan nu och då i vissa avseenden är stora, finns det åtminstone en viktig lärdom att hämta ur de diskussioner som föregick grundandet av det i dag så mytologiserade Berlinuniversitetet. Den gemensamma nämnaren för de skribenter som kring sekelskiftet 1800 bidrog till att bereda väg för den humboldtska universitetsmodellen var inte att de till varje pris slog vakt om de undervisningsformer som existerade utan att de strävade efter att reformera och förnya dessa. Den utmaning som massproduktionen av böcker ställde den akademiska världen inför, utlöste en remarkabel pedagogisk kreativitet. Föresatsen var att utveckla den muntliga undervisningen på ett sätt som gjorde att den framstod som oundgänglig också under de villkor som ett nytt medialt ekosystem innebar. Denna målsättning borde kunna vara vägledande även i dag. ■

► Peter Josephson är forskare och lärare på Institutionen för idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Han har nyligen avslutat ett av Riksbankens jubileumsfond finansierat forskningsprojekt med titeln Den sokratiska kontrarevolutionen: bokmarknad och universitet omkring 1800.

VEM VAR LENNART Hyland? Härom året ställde jag denna fråga i samband med en föreläsning på grundnivå i ämnet mediehistoria. Ungefär en fjärdedel räckte upp handen. En känd tv-personlighet, föreslog någon. Den glider in i mååål, sa en annan. Deras kurskamrater satt tysta och inväntade en förklaring av biografisk-encyklopedisk art, ungefär som i Nationalencyklopedin: "Hyland, Lennart, 1919–1993, svensk radio- och TV-journalist, programråd vid Sveriges Television 1969–1983."

För de svenska generationer som vuxit upp med Hyland som en tydlig orienteringspunkt i sitt vardagliga mediebruk skulle den inledande frågan sannolikt förstås på ett helt annat sätt. Då skulle det snarare handla om den klassiska biografins grundfråga: Vem var Lennart Hyland – egentligen? Svenskar födda, låt oss säga, före 1970 har alla en relation till denne medieikon. Hyland är en person som fullständigt dominerade den nationella massmediala arenan i flera decennier. Hans ordflöden ringer i örat, hans breda leende finns kvar på näthinnan. En lång rad medieögonblick som formade och speglade Sverige under stora delar av 1900-talet har en koppling till honom – från en sjungande bandyspelare och en Frufridag till en stripplande Oscarsson och en skämtandes Erlander.

Samtidigt tycks denne medieikons plats i den svenska radio- och tv-historien vara så självklar att han gått och blivit osynlig. Han har inte låtit sig färdas i historiemedvetandet ens till dagens mediehistoriskt intresserade studenter och i svensk medieforskning är han fortfarande en bisats, om ens det. Den byst som 1995 fick platsen utanför entrén till Radiohuset flyttades 11 år senare av oklar anledning till en undanskymd plats i en park. Ett Hylandmuseum i födelsestaden Tranås lades ned. Själv efterlämnade den store radio- och tv-mannen inte några memoarer, endast några sidor lösa anteckningar som publicerades i hustrun Tuss Hylands *Leva med Lennart* 1994. Inte heller

har han fått sin egen biografi skriven förän nu, två decennier efter sin död, i form av journalistkollegan Lars Ragnar Forssbergs *Hyland – legenden och hans tid*.

Forssberg tar sitt avstamp i just Hylandparadoxen, denna mörklagda plats i centrum. I de svenska etermediernas panteon av manliga producenter, manusskribenter, reportrar och programledare är Lennart

1960-talet, medan han gradvis under 1970- och i synnerhet 1980-talet kom att hamna i otakt med tiden. Med professionell marginalisering och stegrande självkritik kom elakheter och alkoholism.

ÅTMINSTONE NÅGRA AV dem som hamnat i skottlinjen kunde i början av hösten 2013, då Forssbergs bok kom ut, passa på att träda fram och berätta sin historia. Att Hyland fortfarande fascinerar och samtidigt provocerar vittnar den uppmärksamhet boken fick om. I anmälningar hamnade stundom uppgiften att recensera i bakgrunden för att i stället bereda plats för recensentens egna minnen som präglas av en känslomässig ambivalens. Något annat som kunde skönjas i diskussionen var att Hyland ständigt relateras till folkhemmet och därigenom ses som ett specifikt svenskt mediefenomen. Höjer man blicken upptäcker man dock portalgestalter med liknande drag i andra länder. Hyland kan exempelvis ses som Sveriges motsvarighet till den legendariske amerikanske talkshowvärdens Johnny Carson, som i Henry Bushkins nyutkomna biografi beskrivs som en man med ett janusansikte – i ena stunden charmerande och generös, i den andra nedlåtande och iskall.

"A brilliant, but miserable human being", lyder slutomdömet om Johnny Carson i Bushkins bok. Så hård dom får inte Hyland av Forssberg. Genomgående beskrivs han som en pionjär och ett medialt geni både när det gäller journalistikens form som dess innehåll. En fulländad röst- och mikrofonteknik och en mäterligt varierad språk-användning kombinerades

hos Hyland med en fallenhet för insiktsfull reportagekonst och ett brinnande intresse för människor, låg som hög. Särskilt stor blir kontrasten till föregångaren Sven Jerring. Hyland var, menar Forssberg, en multimedial begåvning som inte bara klarade övergången mellan radio och tv galant, utan som också representerade ett radikalt nytt journalistiskt tilltal. Och det var ett tilltal som successivt vann mark.

KONSTARTERNA & MEDIER

Lars Ragnar Forssberg

Hyland – Legendan och hans tid

LEOPARD | 328 S. | ISBN 9789173434683

HYLAND – MEDIAL IKON FRÅN LANDET ANNORLUNDA

Recensent *Marie Cronqvist*

LENNART HYLAND DOMINERADE den svenska massmediala arenan under flera decennier.

Hans glansperiod inföll under 50- och 60-talet, sedan hamnade han gradvis i otakt med tiden.

Det är först nu han får sin biografi skriven av Lars Ragnar Forssberg, som tillhör journalistgenerationen som kom just efter Hyland.

Forssberg ser Hyland som ett massmedialt geni både när det gäller journalistikens form och innehåll. Han hade ett nytt tilltal och det direktsända reportaget var hans genre framför andra.

Ur Forssbergs perspektiv bekräftar Hyland bilden av Sverige som Landet Annorlunda.

Hyland en av de mest framträdande – och samtidigt befinner han sig i den döda vinkeln. Eller har han medvetet förpassats dit? På bokens framsida får han utrymme i helfigur, bekvämt bakåtlutad med händerna i byxfickorna, slipsen något bångstyrig, munnen öppet skrattandes – en tillgänglig och charmerande person, men ändå omvittnat besvärlig, nedlåtande, försupen. Hylands glansperiod täckte 1950- och

Borta var snart de ändlösa textuppläsningar på akademisk prosa som helt och hållet dominerat Jerrings tid, så också ”farbror Svens” eget förhållningssätt och journalistiska metod. Hyland hade också en annan bakgrund än den akademiska. Han öppnade dörren till det spontana, det oväntade, det icke manusbundna.

Just det direktsända liveportaget och den hundraprocentiga närvaron beskrivs i boken som Hylands genre framför andra, och kanske var det detta som tidigt ledde honom in på radiosporten, utöver hans dokumenterade sportintresse. Men i Forssbergs ögon är Hylands genialitet på området allra tydligast i de tidiga socialreportagen, då den unge reportern med sin sändarutrustning på ryggen intog rollen än som brandman, än som sexköpare, än som gruvarbetare, ständigt intervjuande de människor han mötte om stort och smått, om deras arbetsvillkor och deras syn på livet. Det demokratiska, jämbördiga mötet var Hylands journalistiska kännetecken, ett som han även kom att praktisera under åren som programledare för Karusellen i radio och sedermera Hylands hörna i tv, där uppburna berömdheter varvades med hemmafruar, barn och okända spelmän från Värmland. Och särskilt välkomna var just amatörerna, ”vanligt folk”.

FORSSBERG FÖLJER HYLAND från det första sommarvikariatet på *Tranås-Posten*, via åren på Radiotjänst och decennierna som nationens främste lekledare i televisionen, fram till bortgången 1993. Det är en uppgång och fallberättelse med sin topp i början av 1960-talet, då Hyland stod på höjden av sin popularitet med Hylands hörna. Berättelsen stämmer väl överens med den vanligt förekommande förståelsen av Sveriges utveckling under efterkrigstiden med begrepp som ”skördetid” och ”guldålder” i centrum.

I glappet mellan en sådan berättelse och andra tänkbara döljer sig en rad spänningar som har med skilda generationserfarenheter att göra. Man märker det hos Forssberg och i några av höstens diskussioner kring hans bok. Inom journalistprofessionen, liksom inom många andra yrkesområden, pågår en ständig uppgörelse med generationen före, en som ibland finner sina ord först när de unga själva förvandlats till förebilder eller möjligen skräckexempel. Målände beskriver Forssberg sitt eget första möte med den store Hyland i

bokens inledning, där två unga reportrar under viss tidspress sitter och redigerar ett inslag om mänlandningen 1969, varpå två förfriskade äldre herrar, Hyland och Allan Schulman, släntrar in. Generationskonflikten kunde knappast skildrats tydligare. ”Det kändes som om två gudar hade stigit ned från Olympen för att undersöka vad småfolket hade för sig”, minns Forssberg. Och guden Hyland fick, innan han åter gjorde kluckande sorti, tillfälle att också i förbigående sätta småpojkar på plats för att de inte sände direkt utan manus.

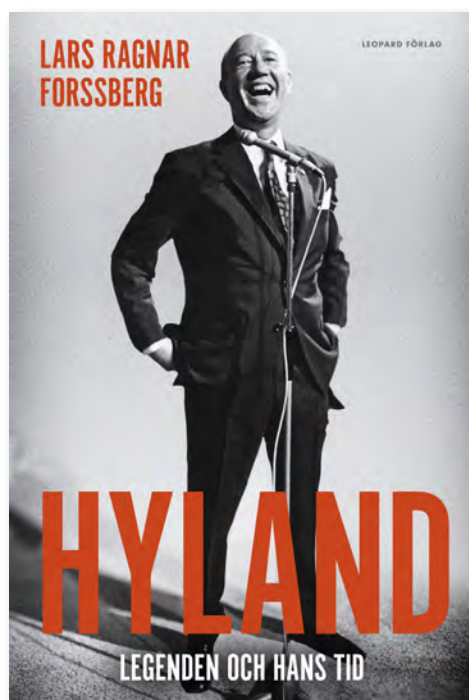
Är det därför man skriver en bok om Hyland, när man själv blivit en förebild, en rutinerad räv? Kanske är det inte så förvä-

flest tänkbara sidor av den verkliga Lennart och som ur en rad synvinklar verkar vara minst lika fascinerande som sin man.

OM SAMTALEN MED Tuss Hyland (och, får man säga, imponerande många andra!) utgör en väsentlig del av bokens förarbete, så utgör läsningen av Tage Erlanders dagböcker en annan och lika viktig del. Erlander är, kanhända en smula otippat, denna biografis andra huvudperson. Det är genom hans dagböcker Hylands liv filtreras och tolkas. Forssberg låter deras liv och karriärer löpa parallellt och speglas i varandra, och vid ett par tillfällen korsas deras vägar. Detta högst medvetna grepp är både lyckat och problematiskt. Det är lyckat eftersom den retoriska kopplingen mellan personen (”legenden”) och det nationella, politiska folkhemsbygget (”hans tid”) blir om möjligt ännu starkare. Det är problematiskt för att denna renodling tenderar att förenkla så till den grad att nödvändiga nyanser, diskrepanser och likheter, exempelvis med journalistikens utveckling i världen utanför Sveriges gränser, osynliggörs.

Hyland – Legendan och hans tid är en bekräftelse av efterkrigstidens Sverige som Landet Annorlunda, som så ofta i de berättelser som kännetecknar Forssbergs generationskohort. Jag menar inte att det är en felaktig bild. Men jag, som får räknas till en senare generation i sammanhanget, undrar vad som kan tänkas ske när andra än fyrtiotalisterna får möjlighet att skriva efterkrigstidens svenska historia – vilka är då de framträdande gestalterna, höjdpunkterna, tonvikterna och kontexterna? Själva ska jag som lärare i mediehistoria absolut verka för att denne ”Hyland, Lennart” träder fram ur den döda vinkeln och blir en viktig historisk gestalt för en framtida generations förståelse av 1900-talet, exempelvis den studentgeneration för vilken ett till väsentliga delar avnationaliserat medielandskap är det mest självklara. Men förmodligen kommer Hyland då att utgöra en länk i en helt annan berättelsekedja.

► Marie Cronqvist är lektor i journalistik och mediehistoria vid Lunds universitet och för närvarande gästforskare vid Hans-Bredow-Institut für Medienforschung an der Universität Hamburg.

ande att idéen till boken föddes just under en herrmiddag med generationskamraterna Mats Lundegård, Jan Mosander och Ulf Wickbom. Mellan raderna i boken framträder denna tredje journalistgeneration lika tydligt som någonsin Hylands eller för den delen Jerrings. Det är intressant att läsa en biografi skriven av en som inte var en av ”Hylands pojkar” men som långsamt med sin professionella bana så uppenbart och ständigt – precis som så många andra – tvingats förhålla sig till Hyland. Även föregångarens betydelsefulla bidrag till utvecklingen av svensk etermediejournalistik erkänns och påtalas, så har biografingen hagiografisk ton. Kanske beror det på att den till så stor del bygger på samtal med Tuss Hyland, den person som sett

Ulrik Volgsten

Från snille till geni

– Den svenska kompositörsrollens omvandlingar från Kraus till Måndagsgruppen och dess betydelse för synen på musik

GIDLUNDS | 160 S. | ISBN 9789178448821

GENIET SOM TOLK AV FOLKSJÄLEN DOMINERADE LÄNGE I SVERIGE

Recensent *Tobias Pontara*

ENLIGT IDEALISMEN BÄR geniet kreativiteten inom sig själv, enligt nationalromantiken springer den ur folksjälens. Ulrik Volgsten visar att den senare synen dominerar i Sverige fram till 1940-talet men det är en tolkning som väcker åtskilliga frågor.

KONSTARTERNA & MEDIER

FRÅGAN OM DET musikaliska geniets inträde på historiens scen har gett upphov till oenighet bland musikforskare. En vanlig uppfattning är att Mozart och Beethoven var de första som kanoniserades som musikaliska genier i samband med att en ny syn på musiken och dess plats i samhället började växa fram runt sekelskiftet 1800. Alla är inte eniga. I *The Possessor and the Possessed* från 2001 hävdar till exempel Peter Kivy att ett utvecklat begrepp om kompo-

sitörsgeniet existerade redan runt mitten av 1700-talet. Sedan finns det några som likt musikforskaren och filosofen James O. Young vill gå ännu längre tillbaka i tiden och förlägga det musikaliska geniets födelse redan till början av 1500-talet. Inte Beethoven eller Mozart, utan Josquin Desprez var den förste som av samtiden kom att tillskrivas status som genial kompositör.

I *Från snille till geni. Den svenska kompositörsrollens omvandlingar från Kraus till Måndagsgruppen och dess betydelse för synen på musik* väljer musikforskaren Ulrik Volgsten att utgå från vad man kan kalla den traditionella historieskrivningen. Det är först mot slutet av 1700-talet som vi får ett genibegrepp av mer modernt snitt; det musikaliska geniet ses som en individ med en unik förmåga att skapa en individuellt särpräglad och samtidigt högklassig musik. Denna romantiska genisyn knyter Volgsten till Immanuel Kants idé om ett fritt skapande geni som utmärker sig genom sin originalitet och sin förmåga att överskrida etablerade regelverk. Men han knyter den också till Johann Gottfried Herders föreställning om en gemensam folksjäl och en med denna föreställning nära förknippad nationalkaraktär. Det finns alltså två för Volgsten viktiga skillnader här: dels skillnaden mellan ett förromantiskt "klassiskt snille" (som han kallar det) och ett romantiskt geni, dels en distinktion inom det romantiska genibegreppet där en kantianskt grundad idealistisk geni- och musiksyn kontrasteras mot en herderskt inspirerad nationalromantisk genisyn.

Dessa två distinktioner är centrala för Volgstens huvudsakliga projekt, vilket är att spåra hur föreställningar om kompositören förändras från 1800-talets början till slutet av 1940-talet. Det är framför allt skillnaden mellan en idealistisk och en nationalromantisk genisyn som står i fokus för Volgstens framställning. Men givet att båda dessa synsätt skall förstås som inlagrade i en mer omfattande romantisk musik- och genisyn uppstår frågan hur och i vilken utsträckning man kan särskilja dem från varandra? Volgstens svar är att vi kan betrakta dem som idealtyper mot vilka historiska fakta kan jämföras och tolkas. För Max Weber – som ju myntade termen och först diskuterade begreppet – fanns det både stora fördelar och uppenbara risker med att använda sig av idealtypsdefinitioner i historisk forskning. Volgsten nämner inte Weber, men han klargör att beskrivningen av en idealtyp inte är det samma som en beskrivning av ett verkligt historiskt förhållande; snarare är det fråga om ett slags övergripande generaliseringar med hjälp av vilka forskaren kan bringa reda i sitt källmaterial.

Att på ett allmänt plan tala om idealis-

tiska och nationalromantiska föreställningar kan verka uddlöst. Vad är det som mer specifikt skiljer de två synsätten? Det är framför allt, säger Volgsten, tre typer av skillnader som är viktiga. Den första rör hur man ska förstå själva ursprunget till kompositörens eller tonsättarens skaparförmåga. Enligt den idealistiska synen bär det musikaliska geniets sin skaparkraft och originalitet inom sig själv, medan den nationalromantiska genisynen i sista hand ser skaparkraften som sprungen ur en överindividuell storhet som "folksjälens" eller "nationalkaraktären". Den andra skillnaden har att göra med det verk som det musikaliska geniet skapar. I en idealistisk musiksyn läggs tonvikten på komplexa former och storskaliga verk, som till exempel Beethovens symfonier eller hans sena stråckkvartetter. Den nationalromantiska geni- och musiksynen betonar tvärtom enkla melodier och folksånger. Den tredje vattendelaren, slutligen, rör synen på lyssnaren. Den idealistiska musiksynen förutsätter en lyssnare som koncentrerat lyssnar till musiken för dess egen skull, medan den nationalromantiska musiksynen i långt högre grad framhåller en herderskt inspirerad "inklusive, allomfattande andakt och communion mellan kompositör, publik och verk". När de två idealtyperna renodlas på detta sätt kommer de två synsätt de representerar uppenbarligen att vara inbördes oförenliga.

SVERIGE TYCKS UNDER 1800-talet vara ett land utan idealistiska genier som hämtar den musikaliska skaparkraften ur de egna, individuella själsförmågorna. Det är i stället en nationalromantisk musik- och genisyn som dominerar landet. Den flärdfria folkvisan hyllas till förfång för den elaborerade symfoniska musiken, enkla melodier föredras framför komplex harmonik och det musikaliska skapandets grund i nationalkaraktären betonas framför kompositörens originalitet. Denna enkelhetens estetik förfäktas och befästs av högröstade personer som tonsättaren och skribenten Carl Jonas Love Almqvist och musikskriftställaren Abraham Mankell.

Utöver sådana aktörscentrerade drivkrafter finns det även strukturella (sociala, kulturella och ekonomiska) förklaringar till den nationalromantiska musiksynens herravälde. Det starka identitetsbehov som präglar den tyska borgarklassen verkar till exempel saknas i Sverige. Därmed saknas även en viktig förutsättning för att ett mer utpräglat borgerligt konst- och kulturliv liknande det på kontinenten skall kunna växa fram. En annan förklaring till att den idealistiska musiksynen inte får fäste i 1800-talets Sverige var att det saknas plattformar för den typ av kom-

plex och storskaliga musik som denna musiksyn förutsätter. Sverige är ett befolkningsmässigt litet land och även om det förekom symfonikonsorter i de större städerna saknades länge både den publik och de kommersiella incitament som behövs för att på mer regelbunden basis driva en professionell symfoniorkester.

Man skulle kunna tro att en mer individfokuserad genisyn ändå borde ha slagit igenom mot 1800-talets slut. Med teknikens utveckling och nya snabbare förbindelser var ju centrala kulturnationer som Tyskland och Frankrike plötsligt bara ett stenkast bort. I dessa länder var kanoniseringen av de "stora" kompositörernas namn som Mozart, Beethoven, Brahms, Berlioz, Verdi och Wagner en i stort sett avslutad process som knappast kunde ha gått någon kulturellt bildad person i Sverige förbi. Ändå fortsatte den nationalromantiska föreställningsvärlden att dominera den svenska musikdiskursen. Inte ens Wilhelm Peterson-Bergers nietscheanskt grundade genisyn kan förstås som idealistisk enligt Volgstens idealtypsdefinition, utan skall i stället ses som en symfonietetik genomsyrad av en nationalromantisk musiksyn. Först i och med tonsättare som Hilding Rosenberg och Moses Pergament, och nu är vi redan en bra bit in på 1900-talet, tycks de första stapplande stegen mot en mer entydigt idealistisk genisyn tas.

Det kan verka märkligt, men vi måste faktiskt gå ända fram till mitten av 1940-talet innan en otvetydigt idealistisk geni- och musiksyn med "kantska förtecken" bryter igenom i Sverige. Det sker med

den så kallade Måndagsgruppen, en lös men alltmer inflytelserik sammanslutning av tonsättare, musiker och musiksribenter. En av Måndagsgruppens medlemmar var musikforskaren Ingmar Bengtsson. För Bengtsson och Måndagsgruppen fick den idealistiska musiksynen tjäna som det ideologiska fundamentet för en annars utpräglad musikalisk modernism. Även om den romantiska genidiskursen till synes inte fick något större utrymme i de ideal om saklighet och hantverksskicklighet som präglade Måndagsgruppens modernism så var det, hävdar Volgsten, ändå med denna grupp av tongivande personer som den segdragna historiska omvandlingen av kompositörsrollen till slut tippade över till det idealistiska geniets fördel.

GRUNDTESEN I VOLGSTENS bok är att denna rörelse från 1800-talets nationalromantik till 1940-talets "idealism" i grunden är en rörelse från idén om att den musikaliska skaparformågan utgår från en kollektiv folksjäl till övertygelsen att kompositörens skapande ytterst är ett resultat av ett individuellt, viljestyrt handlande.

Från snille till geni är en välskriven och underhållande bok. Volgsten är en trovärdig guide som är väl insatt i både käll- och forskningsläge och han bemödar sig på ett föredömligt sätt om att klargöra studiens metodologiska utgångspunkter. De resultat han presenterar är tankeväckande, eftersom de framhåller i hur hög grad den svenska synen på kompositören under det annars så genifixerade 1800-talet dominerades av en nationalroman-

tisk föreställningsvärld med starkt anti-individualistiska förtecken. Förtjänstfullt är också Volgstens sätt att knyta samman det historiska perspektivet med dagsaktuella frågor som rör musik och upphovsrätt.

Att Volgsten så konsekvent håller fast vid de idealtyper han mejslar fram i bokens inledningskapitel skulle dock kunna ses som ett problem. Det finns en risk här att idealtypsdefinitionerna i alltför hög grad får styra analysen och tolkningen av det empiriska materialet. Volgsten är en alltför skicklig forskare för att på ett naivt sätt använda sina idealtyper som ett simpelt lackmestest och han diskuterar ett flertal exempel där idealistiska och nationalromantiska övertygelser tycks existera sida vid sida hos en och samma individ. Men idealtypernas status och deras relation till den beskrivna historiska verkligheten blir emellanåt oklar och det är svårt att helt göra sig fri från intrycket att denna historiska verklighet ibland i alltför hög grad får rätta sig efter den teoretiska konstruktionens renodling.

En fråga som uppstår vid läsningen är därför om inte idealtyperna i större utsträckning skulle behövt luckras upp, ifrågasättas och modifieras i mötet med det empiriska materialet och om resultaten då kanske också skulle ha blivit delvis annorlunda. Ett sådant förfaringssätt är naturligtvis metodologiskt mycket mer komplext och i värsta fall riskerar forskaren att helt tappa kontrollen över sitt material. Men om distinktionerna blir alltför skarpa och kriteriellt grundade kan det leda till förenklingar i resonemangen där viktiga alternativ inte får plats eller aldrig prövas. Som ett sådant alternativ kan man tänka sig en form av integrerad genisyn, där källan till det konstnärliga skapandet uppfattas som på samma gång individuell och överindividuell. En sådan dubbelhet i synen på det konstnärliga skapandets genes är inte bara en logisk möjlighet, man kan faktiskt finna den både hos Kant och i samtidens geniförklaring av Beethoven.

DESSA KRITISKA REFLEKTIONER skall inte skymma bokens förtjänster. Volgsten är en noggrann forskare och en god stilist. Tillsammans med *Musiken, medierna och lagarna: musikverkets idéhistoria och etablerandet av en idealistisk upphovsrätt* (2012) utgör det föreliggande arbetet ett både välkommet och viktigt bidrag till den svenska musikvetenskapen som förtjänar att läsas av såväl professionella musikforskare som intresserade lekmän.

► Moses Pergament, tonsättare och kompositör.

► Tobias Pontara är tillträdande lektor i musikvetenskap vid Göteborgs universitet.

Björn af Kleen

*Lucke & Lull**– Arvet efter en Bonnier*

WEYLER | 247 S. | ISBN 9789185849918

Bernt Hermele

*Firman. Bonnier**– Sveriges mäktigaste mediesläkt*

LEOPARD | 303 S. | ISBN 9789173434096

BONNIERS METOD FÖR ATT HÅLLA IHOP MEDIEIMPERIET

Recensent *Lars Grahn*

DET MÄRKLIGA MED Bonniers är att man har kunnat behålla verksamheten i en familjs ägo så länge. Sannolikt har man brutit mot arvsrätten för att kunna göra det.

KONSTARTERNA & MEDIER

BONNIERS ÄR ETT av de större mediekonglomeraten i Europa och det största i Sverige. Verksamheten omfattar bokutgivning, radio och television, tidskrifter, affärspress, dagstidningar och spel samt digitala utvecklingsområden. Omsättningen är omkring 30 miljarder kronor per år men har 2012 gått ned med drygt två procent. Resultatet har sjunkit från 1 263 till 806 miljoner (-36,2 procent). Nettoskulden uppgår till nästan 8 miljarder konor och överstiger det egna kapitalet. Verksamheten selsätter 15 000 anställda i 200 bolag i 15 länder. För närvarande befinner den sig i svårigheter. Försäljningen av tryckta medier har överlag gått ned de senaste åren och i USA har man gjort misslyckade förvärv av tidskriftsförlag. Nedskärningar pågår. Verkställande direktören Jonas Bonnier meddelade i maj att han avgår. I januari ersätts han av Tomas Franzén, chef för tv-distributören ComHem.

Det märkliga är inte att den väsentligen traditionella medieverksamheten har drabbats av vikande lönsamhet utan att den kunnat hållas samman i en släkts ägo

i över 175 år. Man har inte behövt gå utanför familjekretsen för att skaffa kapital. Banklån har hittills räckt. För närvarande inträder i firman ättlingar i åttonde ledet efter Gerhard Bonnier, som etablerade sig i Sverige 1827. Frågan om den långa sammanhållningen bearbetas i två nya böcker, Björn af Kleens *Lucke & Lull* och Bernt Hermeles *Firman*. Den ena är en sedeskildring om lust och svek, den andra en kritisk rapport. Båda drivs av en undran över hur ett maktskapande av detta slag har varit möjligt i ett land på väg mot folkvälde och ekonomisk utjämning.

Berättelserna hämtar dramatisk kraft ur en arvsvist. Anna Toss har stämt ett antal Bonniersyskon inför rätta för att få del i sitt fadersarv. Hon är utomäktenskaplig dotter till den 2006 avlidne chefen för Åhlén & Åkerlund (Bonniers veckotidningar), Lukas Bonnier ("Lucke"). Hennes mor Margareta Toss ("Lull") var redaktör för förlagets barntidning *Kamratposten* och senare chef för Sveriges Radios barn- och ungdomsredaktion, död 2010. Lull var marxist, viljestark och äventyrlig. Vid Luckes bortgång framkom att kvarlåten-skapen var "bara" åtta miljoner. Innehavet i Bonnier AB – en miljardförmögenhet – fanns inte med i boet. Det hade skänkts till fem barn inom två äktenskap medan dessa ännu var omyndiga. Om detta hade Anna, född 1962, dittills varit okunnig. Gåvometoden, visade det sig, var allmänt tillämpad inom Bonnierätten för att styra arvet till de äkta barnen.

Anna Toss läste lagen om utomäktenskapliga barns arvsrätt från 1970 och ansåg med råd av advokat att gåvorna till halvsyskonen kunde ses som ett sätt att beröva henne laglotten. Överföringen hade gjorts, hävdade hon, med testamenteriskt avsikt.

BONNIERSLÄKTEN HADE TRADITIONELLT begränsat ägarkretsen genom att kräva att en blivande ägare skulle arbeta i företaget. De som blev medarbetare var alla män. Kvinnorna kunde därför inte bli "bolagsmän" men soulagerades med fastigheter och andra gåvor. Af Kleen har i *Jorden de ärvde* (2010) skildrat hur adeln hållit ihop

sina egendomar med hjälp av lagen om fideikommiss, vilken tillåter att endast ett barn, oftast äldste sonen, ärver egendomen. Han ser likheterna med "bolagsmannaskapet" hos Bonniers.

Uteslutningen av döttrar från delägar-skap blev under 40- och 50-talet svårare att genomföra. Kvinnorna kunde inte hållas borta med hänvisning till att de inte arbetade i firman, ty inte heller alla söner kunde längre beredas plats. Behovet att sluta ägarkretsen kvarstod dock. Man ingick därför avtal som stipulerade att ägarandelar måste hembjudas till släktingarna om någon önskar sälja, att en låg värdering av andelarna skall gälla för att minska incitamentet till försäljning samt att företaget inte får börsnoteras. Som kompensation för värdereduktionen och instängningen får delägarna en betydande utdelning varje år oavsett företagets resultat, av Hermele betecknad som "apanage".

Avtalet 1953 säger vidare att endast bröstarvingar får bli delägare. Med hänvisning till den då gällande lagen om arv definieras bröstarvinge som barn inom äktenskapet. För säkerhets skull hålls därtill utomäktenskapliga barn utanför genom den på 40-talet etablerade metoden att ge andelar till de äkta redan när de är små. Två ting uppnås: man undgår den höga, progressiva, arvsskatt som införts 1947 och frågan om arvets verkliga storlek undviks. Om nu denna gåvometod strider mot lagen om arv från 1970, vilket onekligen mycket talade för, öppnas dörrarna för anspråk från allt fler arvingar. När Anna Toss stämmer sina syskon inför rätta riskerar "fideikommisset" att spricka. Ingen med rätt DNA skulle längre kunna hållas borta. Panik uppstår hos bolagsmännen. Deras pengar ställs på spel.

Vad som lägger en ton av tragik över af Kleens skildring är den närhet och ömhet som också finns i relationerna mellan dramats aktörer. Lucke var förälskad i den egensinniga Lull, det är uppenbart, men han gifte sig med Gun, en annan anställd på Åhlén & Åkerlund. Han hade förhållanden med dem båda medan hans första hustru ännu levde. Med Gun får han sonen Jonas flera månader efter Annas födelse i

”När Anna Toss stämmer sina syskon inför rätta riskerar 'fideikommisset' att spricka. Ingen med rätt DNA skulle längre kunna hållas borta. Panik uppstår hos bolagsmännen. Deras pengar ställs på spel.”

september 1962. De båda halvsyskonen har under uppväxten ett gott förhållande, trots att de aldrig bodde i familj tillsammans. När Anna kommer i tonåren etablerar hon en ganska varm kontakt med sin pappa. Under bodelningsförhandlingarna vådjar Anna till sin bror. Han svarar med att erbjuda sig köpa ut henne för 1,7 miljoner kronor men gör inga medgivanden om ägarandelarna. Hans egen del är värd flera hundra miljoner.

Bolagsmannaskapet kunde verka medeltida. Men nu, 2012, skulle det prövas mot den moderna lagstiftningen och dess stärkta skydd för bröstarvingars rätt.

Svarandesidans argumentering präglas av efterhandskonstruktioner och patriarkalt maktspråk. Lucke, säger de inom äktenskapligas advokater, överförde ägarandelar till de små barnen 1947–1984 för att dessa skulle "fostras till bolagsmannaskap", det vill säga intressera sig för företaget och helst bli "operativa". Detta lyckades bara med Jonas.

Anna Toss förlorade. Alla instanser dömdo till Bonniersidans fördel. Aktieägaravtalet visade sig ha större rättsverkan än lagens bestämmelser. "Anna Toss var [...] inte bröstarvinge i avtalets mening", säger tingsrätten i domen den 29 februari 2012. Utslaget stod sig i hovrätten och Högsta domstolen gav inte prövningstillstånd.

DET BORGERLIGA FIDEIKOMMISSSET har tills vidare hållit. Nuvarande konsortialavtal från 1999 gäller till 2030. Vad som mänskligt sett är en orättvisa har alltså godkänts. Hur påverkar det Bonnierfirmans legitimitet? Ligger ändå ett överordnat värde i det sammanhållna ägandet? Bonniers förtjänster för kulturlivet och yttrandefriheten kan kanske motivera att ett enskilt avtal ges större betydelse än landets lag?

Det blir då viktigt att fråga sig om Bonniers verksamhet spelar en repressiv eller frihetlig roll? Till att börja med måste konstateras att Bonnierfamiljens ledande företrädare hållit fast vid en liberal och kulturradikal tradition med rötter i 1800-talets emanciperade och assimilerade judisk-borgerliga hållning. Genom sin verksamhet har de institutionaliserat ett avsevärt mått av frihetlighet och tolerans, ofta rent av uppmuntrat även skarp kritik av den egna makten. På 60-talet ansågs detta av den marxistiska vänstern vara en repressiv tolerans. Icke desto mindre handlade det om ett stort mått av praktiserad vidsynhet med inflytande över hela samhällslivet.

Bernt Hermeles granskning gäller främst den affärsmässigt mer militanta sidan av Bonniers uppträdande. Han fruktar med fog att ett kommersiellt monopol skall växa sig starkt. Allvarligt är att

ledande företrädare i allmänhet undviker att gå i diskussion om företagets mediedominans. Hermele har arbetat på flera av de kända publikationerna inom Bonniers, senast som chefredaktör för *Veckans Affärer*. Nu bygger han upp sin integritet genom att arbeta som taxichaufför. Han skrämmer familjen mer än af Kleen gör. Ingen delägare har gett honom någon intervju. Det spelar inte så stor roll, eftersom det är familjens makt som är av intresse, inte privatpersonerna, menar Hermele. Det kan man ha olika mening om. Flera av familjemedlemmarna är intressanta just i skär-

ningen av hur Bonnierkoncernen utvidgat sitt inflytande i öppet trots mot de regler som staten satt upp. Successivt och manipulativt tog man över ägandet av TV4, trots att sändningstillståndet förbjöd väsentliga förändringar i ägarbild. Kommunikationsministern Marita Ulvskog ville återkalla tillståndet men fick inte med sig partiet och statsminister Göran Persson. Enligt Hermele var Persson rädd för att Bonniers tidningar skulle sätta i gång ett mediedrev mot honom av liknande slag som när han något tidigare beskrivits i pressen som godissnattare.

ningspunkten mellan deras roll som mäktiga företagare och som privatpersoner, yviga gestalter i en nutida comédie humaine. Pengar och makt förstörar många mänskliga drag.

Ta till exempel promiskuiteten. Om ett familjeimperium skall hållas samman blir den sexuella frigjordheten (utan preventivmedel) – på 40- och 50-talet utlevd främst av bröderna Albert Jr och Lukas på veckotidningsförlagets redaktioner – en alltmer besvärande faktor ju mindre den patriarkala makten stöds av tidsandan. Berättelserna om detta kastar ett bjärt ljus över tidens kultur- och sedehistoria, kvinnofrigörelsen inkluderad. Det har af Kleen förstätt.

Hermeles huvudnummer är beskriv-

VARE HÄRMED HUR som helst. Bonniers vann. "Därmed", skriver Hermele, "var frågan om Bonniers mediemakt i praktiken stendöd och har så varit sedan dess." Påpekas bör dock att den lätt kan väckas till liv och hänger i luften inför den förestående försäljningen av Norstedts förlag. Ny ägare kan bli en utländsk mediekoncern, en svensk stiftelse, ett riskkapitalbolag – eller Bonniers. Vem man föredrar är både en smaksak och en viktig makt- och kulturfråga.

► Lars Grahn är senior editor på *Respons* och tidigare vd på *Natur och Kultur*.

En Humboldt för efterkrigsvärlden

av Johan Östling

I TYSKLAND FINNS en lång tradition av att diskutera universitetets idé och landets omskakande historia har gett ytterligare bränsle till diskussionen. För femtio år sedan kom ett av de mest sammansatta och fascinerande verken i denna tradition ut, Helmut Schelskys *Einsamkeit und Freiheit – Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen*. I snart sagt alla efterföljande reflektioner om det tyska universitetets idé det senaste halvsekleet finns referenser till Schelskys bok, men få tycks ha tillägnat sig den på allvar.

DEN AKADEMISKA MÄNNISKAN är en skrivande och i bästa fall reflekterande varelse. När hennes naturliga livsvärld skälver och byter skepnad, reagerar hon med texter. De kan forma sig till nyktra analyser av en ny verklighet eller lidelsefulla försvarstal för ideal som är ställda under hot. Inte sällan rymmer de mer eller mindre realistiska bud om en annan ordning.

Historiskt betraktat har den svenska kulturen varit fattig på substantiella bidrag till en akademisk självförståelse. Under senare år har emellertid många nya tillskott kommit i form av debattböcker, rektorsmemoarer, lärosätesmonografier, vetenskapliga undersökningar och utgåvor av klassiska texter. Det är ingen tillfällighet. Under samma tid har den svenska högskolesektorn genomgått en snabb inre omvandling, ett resultat av såväl världsomspännande krafter som inhemskt politiskt nit.

Den som följer debatten om universitetets grundvalar över en längre tidslinje förnimmar en spänning mellan det närmast eviga och det starkt tidsbundna. Å ena sidan återkommer samma motsättningar gång på gång: mellan bildning och yrkesutbildning, mellan studier och forskning,

mellan omvärldens krav och den akademiska friheten. Å andra sidan är diskussionerna djupt inbäddade i sina egna epoker och inläggen svar på mycket distinkta frågor.

I inget annat fall blir denna spänning mellan det historiska och det överhistoriska så uppenbar som i det tyska. Här finns en lång tradition av att dryfta universitetets idé som åtminstone går tillbaka till sent 1700-tal. Kanske kan man rentav tala om en egen universitetsteoretisk genre som inräknar nästan alla betydelsefulla tänkare, från Kant och Schiller och framåt. Samtidigt har denna debatt tagit stark färg av det tyska samhällets växlingsrika, ofta omskakande historia.

För femtio år sedan, 1963, publicerades ett av de mest fascinerande och sammansatta verken i denna tradition, Helmut Schelskys *Einsamkeit und Freiheit – Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen*. Som bok betraktad var den en hybrid mellan en lärd historisk gestaltning av det moderna tyska universitetets tillkomst, en sociologisk analys av efterkrigstidens vetenskapliga värld och en förtäckt appell för en reformering av det samtida tyska universitetet. I snart sagt alla tyska reflexioner över universitetets

idé det sistlidna halvseklekt finns det referenser till Schelskys bok. Däremot är det få som tycks ha tillägnat sig den på allvar. Så hur läst är den egentligen? Och vad har den att ge i dag?

Einsamkeit und Freiheit utkom vid en tid då känslor av kris höll på att avlösas av känslor av uppbrott i det västtyska vetenskapssamhället. Under det första efterkrigsdecenniet hade det stått alltmer klart att de tyska universiteten hämmades av en stel akademisk kultur och att reformbehovet var gravt uppdämt. I början av 1960-talet kunde en ny anda skönjas. Frågor om forskning och utbildning ryckte in i centrum av debatten och Ralf Dahrendorf, Jürgen Habermas och Georg Picht hörde till dem som lämnade engagerade bidrag. Vid samma tid förordade det nygrundade Wissenschaftsrat att andra former av universitetet skulle grundas. I detta sammanhang skrev Schelsky sin bok.

HELMUT SCHELSKY

FÖDDES i Chemnitz 1912 och inledde sin akademiska bana i Königsberg. Snart flyttade han till Leipzig där han kom under inflytande av Hans Freyer och Arnold Gehlen. I likhet med många andra i den så kallade Leipzigskolan hade Schelsky fångats av den naturromantiska *Jugendbewegung* och han röjde under 1930-talet klara sympatier med national-socialismen. Redan före maktövertagandet anslöt han sig till det nazistiska studentförbundet och blev 1937 medlem i NSDAP. År 1935 disputerade han på en doktorsavhandling om Fichtes naturrätt och färdigställde därefter en habilitations-skrift om Thomas Hobbes. Under krigsåren rörde han sig till en början mellan olika akademiska miljöer men karriären avbröts när han blev inkallad som soldat.

Schelsky överlevde kriget. Som så många andra i hans generation genomförde han därefter ett ideologiskt förvandlingsnummer. Efter en kort tid i akademisk karantän erbjöds han 1949 en

professur i sociologi i Hamburg. Under 1950-talet växte hans anseende och 1960 kallades han till en tjänst vid universitetet i Münster, där han samtidigt blev föreståndare för ett av den tyska förbundsrepublikens mest betydelsefulla center för empirisk samhällsvetenskap.

Under de två första efterkrigsdecennierna omfattade Schelsky ett teknokratiskt moderniseringsideal och stod politiskt socialdemokratiskt nära. I en strid ström av arbeten utforskade han det moderna industrisamhällets sociala villkor. Han skrev om institutioner och skolväsende, automatisering och ungdomsarbetslöshet, sexualitet och familjebildning, men även idéhistoriska skrifter om grunddragen i tyskt sociologiskt tänkande. "Schelsky måste utan tvekan räknas som en av den västtyska sociologins Gründungsväter", skriver lundsociologen Carl-Göran Heidegren, en av få norr om Flensburg som har läst honom grundligt.

Under 1960-talet kom Schelsky alltmer att engagera sig i frågor om universitetet. När han tillträdde sin nya professur 1960 höll han en installationsföreläsning som låg till grund för den 350-sidiga bok som han alltså utgav tre år senare, *Einsamkeit und Freiheit*. Den utkom i Rowohlts viktiga serie för sakprosa, rowohlts deutsche

enzyklopädie. Under mottot "Das Wissen des 20. Jahrhunderts" publicerade förlaget ett stort antal titlar inom en mängd kunskapsområden. Tillsammans med Hans-Georg Gadamer, Mircea Eliade, Karl Löwith, J. Robert Oppenheimer och andra välrenommerade akademiker ingick Schelsky i seriens vetenskapliga råd. Somliga verk hade karaktär av introduktion till ett ämne, andra var snarare vägande inlägg i idédebatten. Schelskys bok visade upp bägge sidor.

I förordet anklagade Schelsky de närmast föregående generationerna för att ha varit ensidigt historiskt inriktade i sina reflexioner över univer-

sitetet. Även han tog visserligen sin utgångspunkt i den tyska traditionen och argumenterade för att Wilhelm von Humboldts tankar om vetenskap och bildning alltjämt var aktuella. Men det som skilde Schelsky från äldre akademiker som Eduard Spranger och Karl Jaspers var att han kombinerade ett historiskt-filosofiskt betraktelsesätt med ett sociologiskt. I den första delen av boken tecknade han det tyska universitetets utveckling; i den andra inriktade han sig mot efterkrigstidsuniversitetets predikament och potential.

SCHELSKYS HISTORIESKRIVNING VAR ingen oskyldig framställning. Det var universitetsreformer som stod i förgrunden och vad man kunde lära av dem. Efter att ha skisserat det äldre skeendet uppehöll han sig vid 1700-talet. Han frammanade en dyster bild av ett universitetsväsende statt i förfall, dominerat av trötta professorer som ärvt både pensum och ämbete. Det var en provinsiell värld, erbarmligt påver för vakna intellekt. Under århundradets sista decennier växte kritiken mot detta andliga elände och vid sekelskiftet urskilde Schelsky fyra "högskolepolitiska fronter": de traditionella krafterna som slog vakt om status quo, de radikala upplysningsmännen som reste krav på nyttiga kunskaper, de moderata reformatorerna som förordade pragmatiska organisationsförändringar samt Wilhelm von Humboldt och hans åsiktsfränder som såg framför sig ett helt nytt slags universitet med bildning och forskning som ledstjärna.

Schelskys sympatier låg tvivelsutan hos Humboldt. Efter att i tre kapitel ha fört den tyska universitetshistorien fram till årtiondena omkring 1800 ägnade han ett halvdussin kapitel åt Berlinuniversitetet och dess huvudprinciper. I brännpunkten stod med självklarhet Humboldt, även om Schiller, Fichte och Schelling fick stort utrymme som intellektuella vägröjare för det nya universitet som grundades i den preussiska huvudstaden 1810. Som sociolog såg Schelsky det som sin vetenskapliga uppgift att frilägga de krafter som formade en viss tid för att därigenom kunna bidra till att gestalta framtiden. När han närmade sig det klassiska tyska universitetet var det sålunda för att utröna vad som fortfarande var giltigt. Aldrig handlade det dock om att okritiskt återuppräta en aristokratisk, nyhumanistisk lärodomsanstalt från 1800-talets början.

”I dag är han knappast en levande klassiker. Ingen har gett ut hans samlade verk, ingen har skrivit hans biografi.”

En utgångspunkt för Schelsky var att Berlinuniversitetet var en ny typ av institution och som sådan krävde den en bärande idé. I detta fall bestod den av två komponenter: en intellektuell som uttrycktes med parollen *Bildung durch Wissenschaft*, och en social som fångades i formeln *Einsamkeit und Freiheit*.

Det första idealet, bildning genom vetenskap, gick stick i stäv med tanken att universitetet skulle tillhandahålla praktiskt användbar kunskap. Schelsky var enig med Humboldt om att forskningens primat måste råda och att universitetets uppgift aldrig var att förmedla en serie dogmer, utan att bibringa studenterna en normativ grundhållning i livet och öva dem att bli intellektuellt självständiga.

I den andra principen, *Einsamkeit und Freiheit*, kom universitetets sociala grundidé till uttryck. Begreppsparet hade Schelsky hämtat från Humboldts berömda programskrift om de högre vetenskapliga anstalterna i Berlin (1809/1810). Med "ensamhet" menade han att ett mått av social isolering var nödvändigt för god akademisk forskning och undervisning. Den som sökte sanningen måste befinna sig på avstånd från det omgivande samhället. "Frihet" innebar ett partitagande för den ändamålslösa vetenskapen i polemik mot idén om universitetet som en vetenskaplig yrkeshögskola. Akademisk frihet var därtill ett villkor för att studenter och professorer tillsammans skulle kunna ta del i kunskapsprocessen.

Trots honnörsorden ensamhet och frihet förespråkade Schelsky aldrig att universitetet skulle frigöra sig från staten. Han gjorde dock en betydelsefull åtskillnad mellan en högskolepolitik som gagnade kulturen i stort och en som bara hade fostran som mål. Staten skulle föra en politik som gynnade universitetet som bildningsanstalt, alltid vägled av en tanke om vetenskapens autonomi. Samtidigt skulle den slå vakt om ett brett bildningsbegrepp och förhindra att akademikerna stelnade i ensidighet.

EFTER DENNA HISTORISKA utredning riktar Schelsky uppmärksamheten mot sin egen tid. Det klassiska bildningsidealet levde ännu kvar som en reminiscens, men i praktiken hade dagens universitet övergett tanken att det skulle forma en normativ grundhållning, verka för en förening

forskning-undervisning och slå vakt om en akademisk frihet som befördrade ensamhet. Schelsky hade noterat hur två slags reaktioner på detta tillstånd hade vuxit fram. Den första var konservativ i den meningen att den såg ett förfall som enbart kunde hävas genom en restaurering av de gamla värdena; den andra var pragmatiskt principiös och konstaterade att Humboldt var död och att det inte fanns mycket att göra åt saken. Schelsky var inte tillfreds med någon av dem och utvecklade ett eget program. Innan dess fordrades det dock en sociologisk analys av samtiden.

När Schelsky betraktade universitetets utveckling i Förbundsrepubliken blev han beklämd. Majoriteten tycktes anse att det tyska universitetets kärna var frisk och att det inte fanns några skäl att granska dess fundament. På samma gång höll det akademiska livet på att bli alltmer likt skolans verksamhet. Prov och betyg, fasta studiegångar och yrkesförberedande moment, tilltagande byråkratisering och gymnastisering – allt detta gick på tvärs mot Humboldtuniversitetets grundsatser. Dessutom var det ovedersägligt att den äldre universitetstraditionens sociala idé inte längre var vägledande. Den föreskrivna studieplanen förhindrade både studenter och professorer att dra sig tillbaka till den produktiva ensamheten. Den sokratiske dialogen var en illusion i tider av anonym kontaktlöshet.

Inspirerad av Max Scheler frågade sig Schelsky vilka uppgifter dagens universitet egentligen hade. I takt med att den vetenskapliga specialiseringen tilltog såg han ett behov av att universitetets äligganden delades upp, men i stället hade det som institution ansamlat fler och fler funktioner. Följden blev att det numera fanns en betydande diskrepans mellan universitetets idé och de funktioner som det faktiskt hade. De olika sektorerna utvecklade sina egna mål vilka aldrig uppgick i ett gemensamt, sammanhängande ideal för universitetet. En sann universitetsreform måste i dag innebära, liksom det en gång gjorde för Humboldt, att finna en ny övergripande princip, konkluderade Schelsky.

För att frammana en vision om det samtida universitetet fann Schelsky inspiration i de klassiska idealen. Men han omtolkade dem genomgående och satte dem i relation till sin sociologiska analys av efterkrigsuniversitetet. De gamla parollerna

måste ta ny gestalt, löd hans devis. Vetenskapens enhet var exempelvis fortfarande en ledstjärna, men inte som ett filosofiskt system utan som en intellektuell och institutionell uppgift.

Så förblev även bildningsbegreppet av central betydelse, låt vara att också det måste anpassas till den moderna världen. Enligt Schelsky borde ett bildningsmål vara att skapa ett verkligt världsmedborgarskap. Ett annat mål vore att studenterna utvecklade en intellektuell frihet gentemot den förvetenskapligade världen. Ett modernt bildningsbegrepp måste sålunda syfta till att människan överskrider vetenskapen. Den samtida bildningen måste därtill bära på ett ideal om öppenhet mot samhället och tillvaron i stort. Liksom den klassiska bildningsidén borde den

moderna slutligen innefatta en strävan efter *Humanität*, att utveckla personens inneboende egenskaper. För Schelsky, som var en modern samhällsvetare snarare än nyhumanistisk filosof, var det dock aldrig tal om att de klassiska språken skulle inta en privilegierad ställning.

Schelskys bildningsbegrepp bestod följaktligen av element från flera traditioner. Här fanns ett medborgerligt ideal om att människan skulle öppnas för världen och ta del i samhällslivet. Här fanns också inslag av ett mer traditionellt, personlighetsdannande ideal som innebar att människan skulle förverkliga sin potential. Och så fanns

det en tanke om att bildningen kunde besvärja vetenskapen och lyfta individen ur en genomrationaliserad existens, besläktad med de idéer om humaniora som kompensatorisk vetenskap som Joachim Ritter vid samma tid förfäktade.

I bokens sista kapitel ställde sig Schelsky frågan vilka förutsättningar som fanns för att genomföra en sann universitetsreform 1963. Hans tes var att en grundläggande, enhetlig reform av det tyska universitetet inte skulle gå att realisera. Universitetet var alltför mångfasetterat för att man skulle kunna finna en gemensam formel och det skulle bara stanna vid ett förhållande av svunnen storhet. Schelskys svar var i stället: ett mer differentierat universitet – men där de olika delarna tillsammans låg till grund för ett vetenskapligt grundat bildningsideal.

Mot denna fond föreslog han att ett nytt slags universitet skulle inrättas: ”det teoretiska universitetet”. Det skulle inte ha yrkesutbildning eller

vetenskaplig specialisering som sitt mål utan vara en kombinerad forsknings- och bildningsinstitution. Han skisserade ett universitet med en oinskränkt *Lernfreiheit* som inte kände några hindrande regleringar för den som ville studera. Verksamheten skulle koncentreras på de olika vetenskapernas teorier och samarbete mellan ämnena skulle premieras. Det var alltså inte fråga om en serie löst sammanlänkade forskningsinstitut med långt framskriden specialisering. Avgörande för att främja sann personlighetsbildning var därutöver att studenter och professorer kom i direktkontakt med varandra.

Schelsky hyste vissa förhoppningar om att ett sådant universitet kunde gjuta nytt liv i hela den akademiska världen och få gamla lärosäten att prova nya former för undervisning och forskning. Men han trodde inte att det Humboldtinspirerade teoretiska universitetet kunde bli en ny gemensam grundmodell. Efterkrigstidens vetenskapliga landskap var därtill alltför mångskiftande, avslutade Schelsky sin bok.

UNDER 1960-TALET'S GÅNG förvandlades Schelsky från teoretiker till politiker. År 1965 fick han i uppdrag av Paul Mikat, utbildningsminister i Nordrhein-Westfalen, att utarbeta ett förslag till ett nytt universitet. På våren 1966 lade han fram ett anspråksfullt program, *Grundzüge einer neuen Universität*, som innehöll både principiella överväganden och konkreta förslag. Många av de bakomliggande tankarna kändes igen från *Einsamkeit und Freiheit*, inte minst betoningen av forskning, akademisk frihet och föreningen forskning-undervisning. Allra starkast framhävdes forskningsimperativet i skissen till Zentrum für interdisziplinäre Forschung (ZiF), ett institut för avancerade, tvärvetenskapliga studier som hade stora likheter med det teoretiska universitetet.

Det skulle dröja till 1969 innan det nya universitetet öppnade i Bielefeld. Schelsky hade inte bara övat inflytande som ideolog, utan även som tongivande ordförande i den kommitté som lade upp planerna för det nya lärosätet. Under 1960-talets sista år skiftade emellertid tidsandan karaktär. Alltmer radikala krafter bland studenter och yngre akademiker krävde ökad bestämmanderätt på professorernas bekostnad. Schelsky tvangs avgå som kommittéordförande efter det att hans nazistiska ungdomssympatier hade uppdagats. Trots växande bitterhet över radikaliseringsen av det akademiska livet tjänstgjorde han under den första tiden som ZiF:s föreståndare, men i början av 1970-talet fann han för gott att lämna Bielefeld och återvända till en professur i Münster.

Redan 1969 hade Schelsky vädrat sitt ressentiment i den beska debattboken *Abschied von der Hochschulpolitik*. Han skrädde inte orden när han

polemiserade mot politikernas och den radikala vänsterns oförmåga att tänka klart i akademiska spørsmål. Ett par år senare, 1971, publicerade han en andra upplaga av *Einsamkeit und Freiheit*. I ett nyskrivet efterord gav han uttryck för sin pessimism över historiens gång. Han beskrev hur hans ursprungliga avsikt med boken hade varit att finna en ny gestalt för det tyska universitetet genom att återvända till Humboldtmodellen, men att han numera inte hyste några förhoppningar. "De sista åren har visat att en 150-årig epok i det tyska universitetets historia nu har nått sitt slut."

Under 1970-talet rörde sig Schelsky stadigt högerut och anslöt sig till den konservativa professorssammanslutningen Bund Freiheit der Wissenschaft. I en lång rad skrifter hudflängde han sextioåttarörelsen. När Schelsky avled 1984 lyftes han fram som en av de stora efterkrigssociologerna, men hans ombytliga natur och politiska utfall hade skaffat honom många fiender och få egentliga lärjungar.

I dag är han knappast en levande klassiker. Ingen har gett ut hans samlade verk, ingen har skrivit hans biografi. När han 2012 skulle ha fyllt hundra år gick det i det närmaste obemärkt förbi i Tyskland, och det i ett land som sällan försitter en chans att uppmärksamma sina nationella jubilarer. Kanhända håller han dock på att återupptäckas. I en purfärsk antologi utgiven av Alexander Gallus, *Helmuth Schelsky – der politische Anti-Soziologe* (Wallstein) med undertiteln *Eine Neurezeption*, återför ett antal forskare Schelsky till den centrala position han hade i den gamla förbundsrepublikens intellektuella liv.

Einsamkeit und Freiheit är ett nyckeldokument i efterkrigstidens reflexion över universitetet. Efter ett halvsekel har den naturligt nog något av den historiska urkundens patina, men för den som upptas av de akademiska institutionernas kardinalfrågor är den ett ymnighetshorn. I vår tid, när utredningar om viktiga ämnen allt oftare kokas ihop av inhyrda konsulter, är det uppfriskande att ta del av en genomarbetad och analytiskt stringent framställning av en av sin tids främsta samhällsforskare. Schelsky hade en sällsynt skarp blick både för det historiska ursprunget och sin egen samtid – det är förmåga som långtifrån alla uttolkare av den akademiska världen har. Sist men inte minst visade han hur värdefullt det kan vara att vända sig till en äldre tradition, men att det krävs en sinnrik omgestaltning för att gamla ideal skall bli levande igen. ■

► Johan Östling är docent i historia och Pro Futura-forskare vid Lunds universitet och Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS). Han är för närvarande gästforskare vid Zentrum für Zeithistorische Forschung i Potsdam.

PRIMATOLOGEN FRANS DE Waal har upprepat sig i snart 20 år: naturen är god. Att han tvingats tjata är för att han sett vad ingen annan gjort.

Han har ändrat den dominerande uppfattningen tidigare. Han var den förste att påvisa att schimpanser handlade strategiskt i sin sociala vardag – de var "politiska". Hans nästa angrepp på rådande djursyn blev det som återberättats i en rad böcker sedan 90-talet, nu senast i *Bonobon och tio guds bud*: moralen startade inte med homo sapiens.

Detta är således inte en bok för Frans de Waals tidigare läsare eftersom mycket av materialet är återanvänt. Så vem riktar den sig till? De Waal menar att den är tillkommen som en kommentar ur ett perspektiv han själv kan bidra med till de starka nykristna vindar som blåser i USA och deras ateistiska motreaktion. Han har studerat människans närmaste släktingar i decennier med fokus på gudhetens natur och anser sig ha funnit en gudhet sprungen ur biologisk evolution.

Det är knappast realistiskt att tro att boken ska omvända kristna till ateism eller ens få dem att ifrågasätta att de mänskliga dygderna har någonting med Gud att göra. Vad kan ateister lära sig? Knappast att Gud inte behövs, det vet de ju redan. Möjligtvis är den intressant för läsare i norra Europa, som lever i sekulära samhällen, vilket de Waal beskriver som ett spännande socialt experiment. De är förmodligen de första samhällen i världshistorien som inte har religion som mittpunkt. Kanske kan det vara bra för oss att se att våra moraliska rättesnören möjligen har en grund i biologi, om vi nu skulle uppleva att konventioner inte är skäl nog att uppföra oss.

Min slutsats är att boken vänder sig till gemene man, som vill lära sig litet mer om empatins och moralens evolution. Problemet är att det i detta fall paketeras i en något otydlig samhällskommentar i stället för att vara en rättfram bok om empatins och moralens evolution. (De böckerna har ju de Waal redan skrivit.)

Boken utgörs av personliga, kritiska analyser av främst kristendom och ateism. Även vetenskapsmän får sig en känga, för att i senare avsnitt idealiseras och beskrivas som att de fyller sina andliga tomrum med kunskap i stället för religion. Den viktigaste och mest intressanta informationen kommer dock när de Waal talar om djurforskningen, vilken han belyser

ägnat sin karriär åt att studera komplexa sociala fenomen hos en annan art, som när det rör sig om människor gömmer sig bakom stora ord såsom samarbete, vänskap, empati och tröst. De Waal har inga problem med att tillämpa dessa ord också på djur.

DEN FÖRHÄRSKANDE SYNEN har till bara för något decennium sedan varit att individer, oavsett art, i grunden är själviska och att våra goda sidor är en tunn fernissa. Evolution handlar ju om kamp för tillvaron. Det är dock ett missstag att anta att själviska processer per automatik skapar själviska organismer. Kampen för tillvaron behöver inte innebära kamp mellan individer, i alla fall inte alltid och överallt. Teorin om att människans godhet var fernissa irriterade de Waal i årtionden. Vad han, och nog de flesta av oss, ser är att det sociala livet i det stora hela är harmoniskt; aggressioner är undantagstillstånd. Det gör det svårt att tro att våra sympatiska sidor är ett tunt skal kring ett tryckkärl av hat mot vår nästa. Men historiskt har positiva drag i biologin alltid formulerats från den underliggande självskhetens horisont, speciellt hos våra närmaste släktingar. De Waal ger exempel på termer som "nepotism" när någon älskar sina närstående och "snatteri" eller "tiggeri" när någon tillåts äta ur någon annans händer. Äkta snällhet fanns helt enkelt inte.

Men de Waal behöver knappast brottas med fernissateorin längre, i varje fall inte när det gäller människor. Nu är risken snarare att man överdriver människans omtänksamhet och samarbetsvilja. De Waal ställer sig undrande till denna plötsliga kovändning

men jag misstänker att det delvis är djurforskarnas fel. För när man bevisar att djur visar tecken på empati, måste självklart människan ta upp kampen och vara snäppet mer empatisk. Nu är det till exempel populärt att framhäva den delade vårdnaden av spädbarn inom människogrupper som en stark faktor i vår evolution. Det är

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Frans de Waal

Bonobon och tio guds bud

– På jakt efter humanism bland primater

(*The Bonobo and the Atheist – In Search of Humanism Among the Primates*)

ÖVERS. ELISABETH HELMS

KARNEVAL | 271 S. | ISBN 9789187207075

KAMPEN FÖR TILLVARON INNEBÄR INTE STÄNDIG KAMP MELLAN INDIVIDER

Recensent *Tomas Persson*

FRANS DE WAAL ser denna bok som ett inlägg i debatten mellan kristna och ateister men har egentligen inte så mycket att säga om religion.

Hans budskap är känt från tidigare böcker.

Vår godhet är inte en tunn fernissa utan har sin grund i biologin och vi finner exempel på sådant som vänskap, empati och tröst även på djur.

Det är dogmatismen, inte religionen, som är fienden enligt de Waal, och dogmatism finns även hos ateister.

med mer empiriska data, dock fortfarande mest berättat utifrån personliga erfarenheter. De Waal kritiserar ofta för att slänga sig med spektakulära anekdoter och engångshändelser. Men det är inte detta som är den egentliga grunden till irritationen, för ingen blir arg på goda historier i andra sammanhang. Anledningen är att han

en tanke som hämtats från vårdnadssystemet hos till exempel kloapor.

de Waal argumenterar för att moral inte är en samling förhållningsregler som mänskligheten upptäcker genom sina religioner, utan något som kommer inifrån och får kulturell variation i mötet med omgivningen. Uppifrån och ner blir således nerifrån och upp. Det är vi som projicerar våra regler på gudsbilder, inte tvärtom. de Waal använder schimpansen och bonobon som stand-ins för vad man kan förvänta sig av människans förfäder, och ger omfattande exempel på att de till exempel visar tacksamhet, ånger, avundsjuka och hämndlystnad. Allt detta tyder på att det finns regler som tjänar till att smörja det sociala livet, och därmed också sanktioner för brott mot dessa regler.

Empati utpekats som det sociala bindemedlet av de Waal. Det är ett band mellan kroppar. Jag upplever din glädje eller smärta med min egen kropp. Omvårdnad, eller smittsamma beteenden som gäspning och skratt, är indikationer på sammanlänkade kroppar. Vi bryr oss alltså om varandra för att vi är ihopkopplade djur, inte för att vi är mänskliga kulturvarelser. Ur enklare empati växer mer kognitiva versioner, som kräver föreställningsförmåga och projicering – du borde känna detta givet vad du nyss varit med om. Det är också då man kan hjälpa någon att uppnå ett mål. Någonstans mitt emellan placeras de Waal medkänsla, som genererar tröstbeteenden. Schimpanser och bonoboer har uppvisat allt som nämnts så här långt.

Moraliska regler i sin tur kan röra sig om förväntningar två individer emellan eller vara ett system som gäller alla överallt. Det finns färre tecken på att djur engagerar sig i moraliska frågor som berör tredje part, även om de lägger sig i andras konflikter för att upprätthålla något slags gruppharmoni. Att djur kan visa empati för tredje part är dock väldokumenterat.

Det är inte svårt att tänka sig vilken skillnad det mänskliga språket har haft för att upprätthålla social ordning, inte minst genom skvaller kring oförätter. Men någon mycket enklare kontrollmekanism måste finnas om också djuren ska vara med på banan. Impulskontroll är nyckeln till ett harmoniskt socialt liv, menar de Waal. Det är något som djur också har ansetts sakna, men vars existens nu är befäst för flertalet arter.

Det finns således tre delar i den enkla moralen: en vilja att andra ska må bra, påtryckningar utifrån om att straff väntar om man inte upprätthåller harmoniska relationer, samt förmåga att agera på förväntningarna. I allt detta spelar emotioner en stor roll. Att djur alls har emotionella responser är ett argument mot att de skulle handla instinktivt, en annan gammal myt. Emotionens roll är att hjälpa organismen att utvärdera situationen. En instinkt å andra sidan är en filtrerad reflex. De Waal gör poängen att de olika sidorna hos oss – gott och ont – är en förutsättning för att behöva skapa kognition kring rätt och

texter. Vi behöver ett sådant ord, för ibland måste man även på svenska göra skillnad på "monkeys" och människoapor. Namnet svansapa råkar dock redan vara upptaget av familjen Pitheciidae, en samling Sydamerikanska apor. Termen "halvapor" i sin tur anses förlegad. Taxonomin för de arter som tidigare omfattades av ordet har skrivits om så pass mycket att benämningen inte längre är rättvisande. Den beskär grenarna på fel plats i släktrådet. Detta gäller även på engelska och är knappast översättningens fel.

Jag har ett par ytterligare invändningar mot denna bok. Den första gäller språket,

vilket stundom är osammanhängande och ibland andas direktöversättning. Men jag misstänker att det inte heller funnits en optimal text för översättaren att utgå från. Om nu förlaget inte kostat på sig en ordentlig genomarbetning av texten, så är det än mindre förlåtligt att de glömt att stoppa in ett register. Detta ska återfinnas på sidan 273 enligt innehållsförteckningen, men i stället möts man av bokens bakre pärm. En vetenskaplig bok, populär eller inte, är nästan obrukbar utan register.

SÅ VAD SÄGER de Waal slutligen om religion? Inte mycket. Religionen är inte fienden. Det är dogmatismen, inte livsåskådningars innehåll, som är stötestenen, och detta gäller lika mycket för ateism. De Waal ställer sig frågande inför dogmatiska ateisters upphetsning över frågan om Guds ickeexistens. Borde inte icke-existens vara en ickefråga? Det är dock en retorisk fråga, eftersom de Waal om någon är medveten om att män-

niskor är psykologiska varelser och inte logiker. Han misstänker att många ateister är seriedogmatiker. De har ofta gått från en brinnande tro till en brinnande ateism. Dogmatism, oavsett vad det rör sig om, fyller något slags behov hos dessa individer. Den är farlig eftersom den är vetenskapens motsats – den ideala vetenskapen ska tilläggas. Om dogmatism är ett personlighetsdrag så är vetenskapen långt ifrån forskonad.

► Tomas Persson är doktor i kognitionsvetenskap och forskare i kognitiv zoologi vid Lunds universitet.

fel. Han lägger mycket vikt vid att porträttera också bonoboer och schimpanser som komplexa och motstridiga varelser, som har alla skäl att kunna skilja på just gott beteende från dåligt.

DESSVÄRRE HAR DET smygigt sig in litet begreppsförvirring i boken. Termen "människoartade apor" (vilket är namnet på överfamiljen Hominoidea) används fel och de Waal gör en märklig uppdelning mellan gibbonapor och siamanger som inte följer modern taxonomi (siamangen är en art och släkte i familjen gibbon, i vilken det finns totalt fyra släkten). I boken används "svansapor" som översättning för engelskans "monkeys". Detta är ett ord som dykt upp under senare år i svenska

Martha Nussbaum
**Främja förmågor – En modell
 för mänsklig utveckling**

(*Creating Capabilities*)

ÖVERS. EMELI ANDRÉ

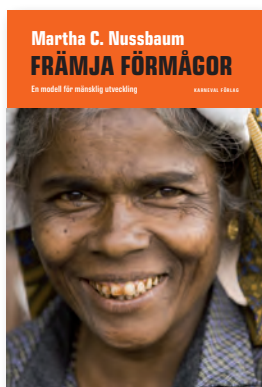
KARNEVAL | 223 S. | ISBN9789185703838

STATEN SKA GE VERKTYG SÅ ATT MÄNNISKOR KAN FÖRVERKLIGA SIG

Recensent *Fredrik Meiton*

EKONOMISK TILLVÄXT RÄCKER inte för att ge ett land välstånd, menar Martha Nussbaum. Staten måste ge människor verktyg så att de kan förverkliga sig. Hon skulle nog själv förneka det men hennes hållning har tydliga paternalistiska drag. I sin nya bok upprepar hon mest vad hon tidigare sagt.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

UTVECKLINGSEKONOMIN KAN SCHEMATISKT delas in i två läger. Båda sidor strävar så klart efter att få till bästa tänkbara utveckling, det vill säga ökat ekonomiskt välstånd, högre levnadsstandard, bättre rättsskydd, arbetsvillkor, sjukvård, utbildning etcetera. Det ena lägret hävdar att dessa saker kan uppnås enbart genom att aktivt och direkt arbeta för vart och ett av dessa mål. Det andra säger att vi bara behöver arbeta

med ett reglage: ekonomin. Ju friare marknaden är, desto mer kommer den att växa. Entreprenörskap och innovativ förmåga kommer att gynna alla de övriga aspekterna.

De två synsätten ställdes nyligen mot varandra i en recension i *The New York Review of Books*. De två recenserade böckerna var *An Uncertain Glory: India and its Contradictions* (Princeton University Press 2013), är skriven av Jean Drèze och Amartya Sen och *Why Growth Matters: How Economic Growth in India Reduced Poverty and the Lessons for Other Developing Countries* (PublicAffairs 2013), av Jagdish Bhagwati och Arvind Panagariya.

Sedan självständigheten 1947 har Indien haft en enorm utmaning i de stora ekonomiska klyftorna och även om vissa framsteg har gjorts, är problemet långt ifrån åtgärdat. Indiens ekonomiska tillväxt fortsätter att gynna det socioekonomiska toppskiktet; 2010 hade Indiens 100 rikaste människor tillgångar stora som en fjärdedel av landets BNP. Enligt en välkänd artikel av Harvardekonomen Michael Walton är Indiens ekonomiska tillväxt strukturellt "disequalizing", ojämlikhetsfrämjande.

I *Why Growth Matters* får man veta att lösningen ligger i snabbare tillväxt på en fri marknad. I *An Uncertain Glory* hävdar Amartya Sen att tillväxt förvisso är viktigt men att "det bara är en av många olika frågor som behöver tillsyn". Amartya Sens syn på saken är knappast okänd, inte minst sedan han vann Nobelpriset för sina idéer 1998. Redan för 30 år sedan skrev han i *The New York Review* att "tillväxttakt är ett väldigt inskränkt – och djupt världsfrånvänt – sätt att utvärdera ekonomisk utveckling."

Genom hela sin karriär har Sen konsekvent hävdad att ett enögt fokus på ekonomisk tillväxt inte räcker för att säkra ett lands generella utveckling mot högre levnadsstandard i form av livslängd, hälsa, utbildning och så vidare. Man måste arbeta aktivt på alla de områden som man vill förbättra och inte förlita sig på den så kallade nedsippingsteorin, det vill säga föreställningen att ekonomiska vinster för storföretag och höginkomsttagare kommer gynna samhället i stort.

Det finns numera gott om forskning som pekar på att Sen har rätt. Ökad ekonomisk tillväxt innebär inte automatiskt förbättringar i livskvaliteten för de flesta. Den korrelerar heller inte med politisk frihet eller stabilitet. Inte heller har BNP-ökningar ett speciellt starkt samband med hushållens genomsnittsinkomst. Indien är ett bra exempel på ett land med god ekonomisk tillväxt, men med dåliga resultat på många andra parametrar. Brasiliens ekonomiska tillväxt de senaste tjugo åren har bara varit en femtedel av Indiens, men

dess fattigdom har minskat långt mer, och Bangladesh som bara har hälften av Indiens BNP per capita ligger numera före när det gäller livslängd, barnadödlighet och immunisering.

I böcker som *Inequality Reexamined* (1992) och *Development as Freedom* (1999) utvecklar Sen en komparativ modell för att mäta utveckling, som utgår från människors reella möjligheter. Utveckling, menar han, ska mätas genom svaret på frågan: "Vad kan en enskild person vara och göra?" Modellen har flera namn, bland annat Human Development Approach och Capabilities Approach. (I den bok av Nussbaum som recenseras här översätts termen som "förmågemodellen".)

EN AV DEM som utöver Sen är starkast förknippade med förmågemodellen är Martha Nussbaum, professor i juridik och etik vid the University of Chicago, vars bok *Främja förmågor* nu kommer på svenska. Nussbaum är något så ovanligt inom den amerikanska vänstern som en vit aristokrat som trots sin privilegierade position – moderns släkt kom till Amerika på The Mayflower – insisterar på sin rätt att utvärdera gott och ont världen över. "Det är bättre att riskera att förpassas av sina kritiker till det 'helvete' som är avsatt för påstådda västerniserare och imperialister än att stå och vänta i tamburen på en tid då alla gillar vad man har att säga" (min övers.), skriver hon i sin bok från 1999, *Sex and Social Justice*.

Sagt och gjort, med avstamp i förmågemodellen, som Sen utvecklade som ett komparativt verktyg för att mäta utveckling, har Nussbaum utformat en övergripande teori om social rättvisa. Detta har hon gjort framför allt i två böcker: *Women and Human development: The Capabilities Approach* (2000) och *Frontiers of Justice: Disability, Nationality and Species Membership* (2006).

Sen och Nussbaum har varit framgångsrika. Förmågemodellen är numera legio inom utvecklingskretsar. Sen och Nussbaum grundade tillsammans Human Development and Capability Association, som har nästan tusen medlemmar från 70 länder, inklusive många av världens främsta filosofer, jurister och ekonomer. Organisationen ger ut en tidskrift, *Journal of Human Development and Capabilities*, med stor spridning och gott anseende. Världsbanken, Internationella valutafonden (IMF) och de flesta FN-organ som sysslar med utvecklingsfrågor har sedan länge skrotat BNP per capita som mätmetod till förmån för förmågemodellens Human Development Index. Redan 1990 upprättades på FN ett Human Development Report Office, som analyserar globala och regionala utvecklingsfrågor. Sens och Nussbaums in-

► Martha Nussbaum.

flytande var påtagligt i den första rapporten, skriven av den pakistanske ekonomen Mahbub al Haq: "En nations verkliga rikedom är dess folk. Och syftet med utveckling är att skapa en miljö som tillåter människor att leva långa, friska och kreativa liv. Denna enkla men kraftfulla sanning glöms alltför ofta bort i jakten på materiellt och ekonomiskt välbefinnande."

Den huvudsakliga poängen med förmågemodellen, såsom den formuleras av både Sen och Nussbaum, är att den insisterar på att varje enskild individ har ett värde i sig (à la Kants andra formulering av det kategoriska imperativet). Hon vänder sig därmed mot alla modeller som baserar sina iakttagelser på medeltal, oavsett om det gäller abstrakta måtinstrument som BNP per capita (som ju inte säger någonting om socioekonomiska klyftor) eller moraliska system som utilitarismen (med sin fokus på övergripande nyttomaximering). I båda fallen kan ett stort mänskligt lidande osynliggöras, så länge den totala tillfredsställelsen är stor nog.

LEDORDET I FÖRMÅGEMODELLEN är naturligt nog "förmåga", det vill säga vad en individ faktiskt kan vara och göra. Poängen med att betona förmågan att vara eller göra någonting, snarare än själva varandet eller görandet är att det ger utrymme för individens valfrihet. Det är inte Nussbaums avsikt att säga åt någon hur de ska leva, utan enbart att, i första hand genom statens försyn, ge dem tillgång till verktyg – Nussbaum kallar dem "förmågor", vilket ter sig som en omskrivning för "universella värden" – som gör det möjligt att förverkliga sig själv. Nussbaum erbjuder en tentativ lista över tio centrala förmågor, där bland annat liv, fysisk hälsa, kroppslig

integritet, politiskt inflytande och äganderätt ingår.

Nussbaum själv har varit noga med att framhäva just den pluralistiska aspekten. Men nog finns det ett inte obetydligt mått av paternalism, med tanke på att Nussbaum också anser att vi på förhand ska bestämma vilka förmågor som är bra och därmed bör gynnas, i motsats till sådana som är oviktiga eller direkt skadliga. Förmågan att vara grym eller visla Yankee Doodle Dandy stående på huvudet förtjänar inte vårt stöd, anser hon. Men därmed blir också hennes teori tämligen lik en paternalistisk sorts politik som Nussbaum förmodligen ser sig som motståndare till. Individerna står förvisso fria att välja bort de förmågorna den bjuds, men hur skiljer det sig från alla de ekonomiska incitament som stater tar till för att främja vissa beteenden (låg bokmoms) och avskräcka från andra (hög alkoholskatt)? I praktiken förefaller således Nussbaums program inte helt olik det som förespråkas av Cass Sunstein och Richard Thaler i den uppmärksammade boken *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness* (2008).

Utkommen på originalspråket 2011, föreligger *Främja förmågor* nu i svensk översättning. Enligt Nussbaum är den tänkt att erbjuda en introduktion till förmågemodellen. Det är inte lätt att veta vem som är den här bokens tilltänkta läsare. Hur många svenskar vill läsa en bok av Martha Nussbaum men behärskar engelska så dåligt att de behöver henne i svensk översättning? Det kan inte vara många, och även denna ringa skara skulle förmodligen vinna på att använda Google translate i stället, för översättningen har många brister.

Det börjar med de två orden i titeln: *Creating Capabilities*, Främja förmågor. Allit-

terationer i all ära, men att "främja" något är inte detsamma som att skapa någonting som tidigare inte fanns. Och "förmågor", från originalets capabilities är väl inte direkt fel, men dess vardagliga klang gör valet olämpligt. Kapacitet hade passat bättre, inte minst eftersom "kapacitetsmodellen" låter långt bättre än det bedrövlige "förmågemodellen".

Faktum är att praktiskt taget alla nyckelbegrepp i boken är illa översatta, vilket stör läsningen och dessutom gör det svårare att förstå vad Nussbaum vill ha sagt. Corrosive disadvantage översätts med "destruktiv brist", som därmed förlorar känslan av gradvis nedbrytning i det första ledet. Dessutom betyder disadvantage här inte brist, utan nackdel.

Det ska i rättvisans namn erkännas att många av de här termerna redan är etablerade på svenska och att de därmed inte bör lastas just denna översättning. Det förklarar emellertid inte att den engelska förlagan återkommande lyser igenom i den styltiga svenskan. På ett ställe kan man läsa att någonting är en dålig idé av "prudentiella anledningar". Det ska naturligtvis vara "skäl" och "prudentiell" är över huvud taget inte ett ord. Det låter som Google translate, men är det inte, för skriver man in engelskans "prudential reasons" där får man "försiktighetsskäl" – ett långt bättre val. På ett annat ställe i boken tillmäts någonting ett "intrinsikalt" värde och emellanåt har engelsk kommentering tagits ombord på bekostnad av den svenska.

ÄVEN ORIGINALET, DÅ det kom ut 2011, hade ett tvivelaktigt värde. Vi har ju redan hört allt det där förut, under många år i mängder av böcker skrivna av Sen, Nussbaum med flera. De flesta som år 2013 inte känner till förmågemodellen har förmodligen bestämt sig för att de inte gitter. Och för den ringa skara som återstår är denna bok fortfarande illa anpassad. Den är för lång och detaljerad för den som vill ha en kort och koncis framställning. Är det det man vill ha bör man hellre vända sig till artikeln "The Capability Approach" i Stanford Encyclopedia of Philosophy, som finns fritt tillgänglig online. Och den som verkligen vill sätta sig in i modellens filosofiska bevekelsegrunder kommer finna Nussbaums argumentation i den här boken alltför ytlig och skulle få ut mer av samtliga verk som nämndes ovan.

► Fredrik Meiton är doktorand i historia vid New York University.

Rickard Danell, Anna Larsson
& Per Wisselgren

Social Science in Context
– Historical, sociological and
global perspectives

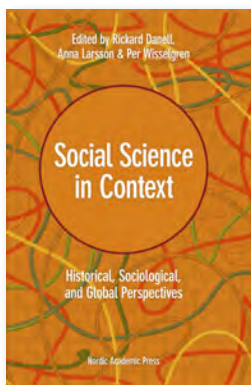
NORDIC ACADEMIC PRESS | 288 S.
ISBN 9789187351044

SAMHÄLLS- VETENSKAPENS PÅVERKAN PÅ SAMHÄLLET

Recensent *Ylva Hasselberg*

DET SVENSKA SAMHÄLLETs omvandling har inte skett utan samhällsvetenskapernas inblandning. Under välfärdsstatens uppbyggnad var det sociologiska perspektivet viktigt, under de senaste decennierna har de ekonomiska vetenskapernas synsätt dominerat.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DEN VETENSKAPLIGA ANTOLOGIN är enligt vissa en alltför vanligt förekommande publiceringsform och enligt andra en missförstådd genre med stor betydelse för framför allt humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Jag håller med båda dessa påstående. Genrens styrkor är också dess svagheter. Antologin låter sina författare

tala om ungefär samma sak. Den låter dem utveckla sina egna specialiteter och förkärlekar utan att behöva ta ansvar för ett övergripande narrativ. Den typiska antologin har med både kända och mer okända, både seniora och helt unga forskare. Några grottar ner sig i en liten bit verklighet som de studerar och andra kommer med synteser eller rentav en programskrift. Den goda antologin representerar en arbetande gemenskap och är ganska lik ett seminarium. Det blir diskussion och ibland konflikt, men inte babbel i Babels torn.

Den goda antologin ställer krav på sina redaktörer. Den goda antologiredaktören har tålmod och finess, egna idéer och mycket hög toleranströskel. Det sägs att styrandet av universitetsfolk är som att valla katter. Att vara redaktör för en antologi är kattvallning på högsta nivå. Antologin kräver också en särskild typ av recensent – en som inte får ont i magen av att inte allt kom med och som måste kunna spinna sin egen röda tråd och trä upp de olika uppsatserna som pärlor på denna tråd, allt efter vilken storlek, form och glans de har och efter att ha övervägt var varje pärla gör sig bäst.

Social Science in Context är ett gott exempel inom genren; det finns en övergripande problematik som håller de olika texterna samman, tankereda och höga ambitioner hos redaktörerna. Det övergripande temat kanske skulle kunna sammanfattas under rubriken "samhällsvetenskapens samhällsroll" i historien och nuet, lokalt och globalt. Det är ett ämne som är ganska styvmoderligt behandlat inom ramen för svensk vetenskapshistorisk och vetenskapssociologisk forskning. Mycket som pågått inom dessa fält har inriktat sig på att kontextualisera och historisera naturvetenskaperna, deras praktiker, aktörer och sanningsanspråk. Vad gör man i ett laboratorium? Vad döljer sig bakom en vetenskaplig kontrovers? Hur kan man förklara uppkomsten av teorier om naturen?

Däremot har samhällsvetenskaperna, med undantag för det ideologiserade och delvis missförstådda begreppet social ingenjörskonst fått en förhållandevis blygsam andel av uppmärksamheten. Det måste uppfattas som ett problem, inte minst i förhållande till nuet. Det svenska samhällets omvandling från ett folkhem (som förvisso inte var ett gott hem för alla) till ett samhälle där människor främst uppträder som humankapital och där det centrala tycks vara att största möjliga ekonomiska effektivitet paras med minsta möjliga fusk, samt att alla kostnader och intäkter allokeras rätt, är inte en utveckling som har skett utan inblandning från samhällsvetenskaperna. Tvärtom har samhällsvetenskapens omvandling under efterkrigstiden

haft en hel del att göra med saken. Medan sociologi och det sociala perspektivet på människan var viktigt under välfärdsstatens uppbyggnad har de ekonomiska vetenskapernas synsätt på människan som rationell och egenintresserad dominerat stort de senaste decennierna. Av detta skäl, inte minst, vill jag ge en eloge till redaktörerna för deras initiativ att samla en inte obetydlig del av det som just nu försiggår på fältet i Sverige.

HUR SKA MAN disponera en bok som innehåller ett flertal kortare texter, i det här fallet femton stycken? Det beror ju på vilket syfte man har med övningen, men i normalfallet är det att hålla ihop de delar av boken som ämnesmässigt befruktar varandra, samt att skapa rimliga övergångar mellan de olika delarna. Det är emellertid lättare sagt än gjort. Här har redaktörerna valt att skapa tre jämnstora block, varav det första behandlar historiska perspektiv på samhällsvetenskapen, det andra innehåller ett antal disciplinstudier skrivna av företrädare för olika samhällsvetenskaper och det tredje hålls samman av det globala perspektivet. Man hade kunnat tänka sig flera alternativ till detta, beroende på vad man vill framhäva.

Jag har lekt med tanken på att redaktörerna i stället hade valt att hålla samman de texter som är skrivna av författare som kommer från samma disciplin. Det hade varit ett annat sätt att låta mångfalden framskynta, men också det sammanhållna i en disciplins förgivettagna utgångspunkter. Problemet är väl att det hade resulterat i en bok som handlar om gränsdragningen mellan historia och sociologi – de fåtaliga bidragen som kommer från andra discipliner hade lämnats utan sammanhang. Förhållandet mellan historia och sociologi är nog så intressant, inte minst för att historieämnets ideologibyggnad och centrala roll inom vetenskapen vid sekelskiftet 1900 (framför allt i förhållande till den konservativa staten) i och med demokratiseringen och sedermera välfärdsstatens framväxt övertogs av ämnet sociologi. Relationen har tidvis varit spänd, med en hel del gränsdragningsstrider. Dock, jag kan förstå beslutet att inte lyfta fram detta förhållande.

ETT MER ALLVARLIGT syftande förslag till alternativ disposition är att boken hade disponerats kronologiskt. Jag brukar inte föredra detta, men just här undrar jag om det inte hade varit på sin plats eftersom samhällsvetenskapens historia och utveckling främst är en historia om de samhällen den har verkat i och att de olika faser i industrisamhällets historia tydligt avspelas i texterna. Samhällsvetenskapen

är varken bättre eller sämre än det samhälle den verkar i; vi har den samhällsvetenskap vi förtjänar. Här finns en historia om den liberala statens nyväckta intresse för att bilda sig en uppfattning om samhällets omvandling och att med hjälp av mer information och nya didaktiska instrument kontrollera så omvälvande rörelser som uppkomsten av en arbetarklass, vilken så småningom också fick allmän rösträtt.

Det finns också en historia om medelklassens förhållande till detta projekt. Det är fakticitetens glansdagar det är fråga om. Jonas Harvards analys av tidningsenkätens historia, Eileen Janes Yeos om kvinnornas marginalisering i den viktorianska samhällsvetenskapen, Per Wisselgrens om den tidiga samhällsvetenskapens könade publik, och Frans Lundgrens bidrag om det sociala museet som skapare av samhällsidentitet hör hemma här – men faktiskt också Henrik Chetan Aspengrens om kunskapsbildning och kunskapsanvändning i det koloniala Indien.

Här finns en historia om välfärdsstaten, dess samhällsvetenskaps och dess professioners framväxt och utveckling, som speglas såväl i Erika Knoblocks påpekanden om kulturgeografins samband med regionalpolitiken som i Anna Larssons om skolpsykologens etablering i den svenska skolan – men också, faktiskt om Adrián Groglopos analys av kärnan i beroendeskolans tänkande och i Wiebke Keims granskning av den tyska sociologins utveckling i Nazityskland. Detta är en historia om den problematiska relationen mellan kunskap och politik, under en period då både kunskap och politik var benämnda för vad de var och gränsdragningsproblemen därför blir synliga.

Slutligen finns det en historia om den postindustriella välfärdsstaten och dess vetenskapliga och ideologiska grund. Åsa Andersson berättar för oss hur idéer om åldrande förändras så att de mer betonar den framgångsrika och aktiva pensionären (som kanske inte behöver så mycket hjälp?), Katarina Kärnebro problematiserar mansforskningens framväxt som kunskapsområde, Ellen Inga Turí funderar över hur stor förändring den ökade respekten för traditionell samisk kultur egentligen utgör inom en hegemonisk samhällsvetenskap och Richard Danell berättar för oss om vetenskapens eget förhållande till oss själva i nuet (kunskapssamhället), nämligen om internationalisering av samhällsvetenskapen, mätt med bibliometriska mått. Det är en historia om förnekandet av politik till förmån för teknik, administration samt kultur och identitet, och den brygd som uppstår när man mixar teknokrati och intressegemenskap blir ibland rätt giftig.

Kanske kan detta mitt förslag uppfattas som ett återupprättande och en otillbörlig betoning av den monolit som kombinationen samhällsvetenskap och statsmakt i det västliga industrisamhället utgör. Kan så vara. Kanske uppfattas detta mitt förslag också som en smula provokativt, eftersom det skulle offra något av mångstämmigheten till förmån för en stor berättelse om framväxten av det moderna och samhällsvetenskapens roll därvidlag. Kan så vara. Jag vill inte förneka att det råder en genuin spänning mellan målet att presentera ett enhetligt helt och att dekonstruera de stora berättelserna om samhällets utveckling. Själv tycker jag att målet att med hjälp av kunskap emancipera människan måste vara det centrala både i samhällsvetenskapandet i sig och i skrivandet av samhällsvetenskapens historia. Kunskap är makt och kunskapsstillväxten befordras, som min vän Thorsten Nybom en gång sa, mer av "näha-upplevelser" än av "jaha-upplevelser". Jag är inte helt övertygad om att detta kan uppnås genom det parallella upprättandet av många berättelser. Den homogena berättelsen föder sina egna kritiker, medan den polyfona – accepteras.

VARJE GOD ANTOLOGI har sin clou – det (eller de) bidrag som präglar och färgar boken, ger den klang och kärna. I denna bok är det Raewyn Connells avslutande text "Between periphery and metropole – Towards a polycentric social science". Hon argumenterar för den polycentriska samhällsvetenskapen, som ett alternativ till den samhällsvetenskap som, med utgångspunkt från det urbana industrialiserade väst, återskapat och bekräftat periferin som periferi. (Jag blir aldrig riktigt klar över vilken essensen i begreppet polycentrisk samhällsvetenskap är.) Men hon gör detta genom att skriva en historia och hon förkastar alternativet att låta samhällsvetenskapen vara en mosaik, där varje minoritet och perspektiv odlar sin egen samhällsvetenskap. Detta är en återvändsgränd, som bidrar till den reflexiva sociologins fortsatta försvagning, samtidigt som nyliberalismens grundläggande ifrågasättande av existensen av det sociala fortsätter att invadera politik, ekonomi och livsvärldar. Kanske är då, fast Connell förnekar det, det universalistiska kunskapsanspråket och de stora teorierna om hur samhället fungerar, ändå att föredra?

► Ylva Hasselberg är professor i ekonomisk historia och föreståndare för Centrum för teknik- och vetenskapsstudier vid Uppsala universitet.

Dan Josefsson
*Mannen som slutade ljuga
 – Berättelsen om Sture Bergwall
 och kvinnan som
 skapade Thomas Quick*

LIND & CO | 552 S. | ISBN 9789174612103

TERAPEUTERNA SOM SKAPADE EN SCEN FÖR EN MYTOMAN

Recensent *Kay Glans*

DAN JOSEFSSON HAR gjort ett gediget journalistiskt arbete genom att kartlägga nätverket av terapeuter kring Bergwall. Tyvärr är Josefsson litet oklar om objektrelationsteoriens roll i sammanhanget så att den får klä skott för dubiösa idéer och metoder.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

NÄR NÅGON PÅPEKADE för författaren Honoré de Balzac att han inte hade rätt att sätta "de" framför sitt efternamn, eftersom han inte tillhörde adelsläkten, svarade han: "Så mycket värre för den!" Något liknande skulle man kunna säga nu när Dan Josefsson inte fick Augustpriset för *Mannen som slutade ljuga – Berättelsen om Sture Bergwall och kvinnan som skapade Thomas Quick*. Så mycket värre för Augustpriset och dess

jury att man inte belönade en viktig bok om en av de största rättsskandalerna i svensk historia, som dessutom provocerar till eftertanke om många aspekter av det svenska samhället.

Josefsson karaktäriserar detta projekt som sitt livs största grävjobb och man tror honom gärna. Under täckmanteln av att vilja skriva en bok om den så kallade objektrelationsteorins historia i Sverige har han wallraffat i den krets av terapeuter som omgav Sture Bergwall och utan vilken denne sannolikt inte hade blivit fälld för något av de mord som han nu friats från i resningsprocesserna. Josefsson är orolig för att de som han talar med ska begripa vad han egentligen är ute efter, men det fungerar hela vägen. Mot bokens slut når han fram till den som får karaktäriseras som den skyldige: Sven Å. Christianson, numera professor i psykologi vid Stockholms universitet, vilken i egenskap av expertvittne övertygar domstolarna om att Bergwalls bekännelser är trovärdiga.

Bergwall har gjort sig skyldig till sexuella övergrepp och allvarliga våldsdåd, dock utan dödlig utgång, men varför erkänner han sammanlagt 39 mord? Faktum är att han blev rikligt belönad. Han förvandlades från en måttligt intressant patient till en stjärna på Säter, vars behandlingsmodell befann sig i kris när han började ta på sig morderna. Man hade behandlat Lars-Inge Svartenbrandt med psykoterapi och skrivit ut honom som frisk, varvid han omedelbart rånade en bank. I Bergwall såg man en chans att rehabilitera Sätermodellen och han fick en privilegierad tillvaro, vilket bland annat innefattade stor tillgång till narkotikaklassade droger med motiveringen att de skulle hjälpa honom att uthärda minnen. Hans bekännelser är förknippade med dessa droger; när de tas ifrån honom slutar han att bekänna mord.

Men Bergwall blir också emotionellt belönad genom uppmärksamhet och positiv feedback. De terapeuter som omger honom skuldbelägger inte honom, utan hans föräldrar, som påstås ha utsatt honom för fruktansvärda saker som gjorde honom till massmördare. Han fick också en offentlig kultstatus. I en intervju med honom i *Dagens Nyheter* 1995 framställde till exempel journalisten Kerstin Vinterhed honom som en martyr.

VARFÖR TRODDE SÅ många på Bergwall trots att han i allmänhet inte kunde säga hur offren såg ut, hur han mördat dem eller var han gömt kropparna? Att han mindes fel tolkades som ett tecken på att han försökte skydda sig mot den oerhörda smärtan att minnas sina brott. I polisens händer gav detta möjligheter att "träna upp" Bergwall så att hans redogörelser för

gärningarna blir något mer exakta. Till denna terapeutiska föreställningsvärld hörde också övertygelsen att Bergwall – och väldigt många andra – som liten hade blivit utsatt för sexuella övergrepp som han trängt bort, men återgestaltade när han mördade. Som den duktige patient Bergwall var producerade han minnen av det slag som förväntades: som fyraåring hade han våldtagits av sin pappa. När hans höggravida mamma kom in i rummet fick hon missfall. Föräldrarna styckade kroppen och tvingade Sture att äta bitar av den. Att hans sex syskon inte hade något minne av händelsen och dessutom hävdade att mamman inte var gravid vid denna tidpunkt visade enligt terapeuterna bara hur pervers hela familjen var.

Uppfattningen att sexuella övergrepp var mycket vanliga men trängdes bort slog igenom på 80-talet. Den som såg till att de fick en så stark ställning på Säter var psykoanalytikern Margit Norell, som var extern handledare åt några av de personer

och psykoanalys, vars utbildningsanalytiker hon blev. Hon höll medlemmarna i denna grupp i ett järngrepp genom att både handleda dem och ha dem som patienter. Hon ingav dem en grandios tro på den egna terapeutiska förmågan och fick dem att ta emot patienter med svåra störningar. Snart kom bakslagen i form av självmord bland patienterna. När medlemmarna 1977 ville frånta henne ställningen som utbildningsanalytiker lämnade hon föreningen. Men hon knöt snabbt en ny grupp till sig och det är denna som kommer att få så stor betydelse för Quick-fallet.

Nyckelpersonerna i kretsen kring Bergwall gick i terapi hos eller handledes av Norell. Hon blev på det sättet Bergwalls egentliga terapeut. Hon hoppades kunna skriva en banbrytande fallstudie om honom. Den blev aldrig färdig, eftersom Bergwall inte levererade det hon trots allt menade krävdes – han avslöjade aldrig de hemliga gömmor med likdelar som hon trodde att han måste ha någonstans.

”Man hade behandlat Lars-Inge Svartenbrandt med psykoterapi och låtit skriva ut honom som frisk, varvid han omedelbart rånade en bank.”

som var involverade i Bergwalls terapi. Norell, som dog 2005, var verksam som psykoterapeut under många år och långt upp i åren. Hon var okänd för en större allmänhet och publicerade sig nästan inte alls, men utövade ett stort inflytande bakom kulisserna i många uppmärksammade förlöpp. Hon var handledare åt Barbro Sandin vid behandlingen av hennes berömde patient Elgard. Hon var terapeut till Hanna Olsson som skrev boken *Catrine och rättvisan*. Många kända kulturpersonligheter lär ha gått i terapi hos henne och man kan undra vad det betytt för spridningen av dessa idéer om bortträngda minnen. Det var ytterst Norell som drev alla och utan henne skulle Quick-skandalen inte ha hänt, hävdar Josefsson.

VEM VAR NORELL och framför allt vad? Hon utbildade sig till psykoanalytiker, men hade svårt att finna sig tillrätta i den ortodoxa hållning som dominerade i Sverige. Hon läste Frieda Fromm-Reichmann, Erich Fromm med flera, som ville revidera Freuds driftsteori och i stället fokusera på betydelsen av och bristerna i de tidiga relationerna till föräldrarna. Norell bildade 1968 Föreningen för holistisk psykoterapi

MIN HUVUDSAKLIGA INVÄNDNING mot Josefssons skildring gäller hur han placerar Norell i förhållande till psykoanalysen. Hon sägs vara en anhängare av objektrelationsteorin och det är i hög grad också så det har uppfattats i medierna. Jag undrade före läsningen av boken om det var recensenter och journalister som inte förstod saken rätt eller om det var Josefsson som gav en oklar bild. Efter läsning av *Mannen som slutade ljuga* tycker jag att båda alternativen stämmer. De flesta beståndsdelarna till en korrekt skildring finns hos Josefsson, men de är inte alltid infogade i ett övergripande perspektiv. Han inser att Norells egenartade teoribygge inte har mycket att göra med objektrelationsteori inom psykoanalysen men han har svårt att hitta en annan kontext att placera in det i.

Norells föreställning om bortträngda trauman hade väsentligen andra källor än objektrelationsteorin. Delvis var incest- och övergreppstematiseringen en kulmination på en negativ syn på föräldrarna som dominerat sedan 60-talet. Norells store idol var Erich Fromm som hävdade att analytikern skulle vara barnets åklagare mot föräldrarna. Allt detta var en del av en mycket bred strömning, som menade

► Sture Bergwall under vallning i Norge 1996.

att katastroferna i historien hade orsakats av en auktoritär fostran. Men människor tycktes inte må bättre av den avsevärt mindre auktoritära uppfostran som hade slagit igenom från 60-talet och framåt. Hellre än att revidera det grundläggande tanke-mönstret, valde många att i stället radikaliserade det. Det verkliga förtrycket skedde i det fördolda och förnekades sedan både av offer och gärningsmän.

DET ÄR VIKTIGT att komma ihåg att dessa strömningar var en revolt mot psykoanalysen. Därför blir det missvisande när Norells idéer bokförs på dess konto. Förvisso kunde dessa så kallade återgestaltningsterapeuter gripa tillbaka på den tidige Freud, som i sin så kallade förförelseteori antog att hysteri orsakades av bortträngda trauman i barndomen. Freud övergav snart denna ståndpunkt och hävdade att det var barnets egna erotiska önsknings mot föräldrarna som trängdes bort. Med denna omorientering i slutet av 1800-talet föddes psykoanalysen med dess betoning på barnets tidiga sexualitet och fantasier. Detta uppfattades av återgestaltningsteorin som ett svek mot sanningen. En sådan anklagelseakt formulerades av Jeffrey M. Masson i hans uppmärksammade bok *Sveket mot sanningen* (svensk övers. 1984) och framfördes också av Alice Miller i böcker som *I begynnelsen var uppfostran* och *Du skall icke märka* (båda svensk övers. 1983).

När det gäller objektrelationsteorin så kan man erinra sig att dess grundare, Melanie Klein, fäste stor vikt vid den infantila sadismen och sannerligen inte såg barnet som ett passivt offer för vuxnas per-

versa begär. Dess grundläggande idé är att vi formas av tidiga relationsmönster, framför allt relationen till modern, men det gör den inte till en allierad med de strömningar som ser tidiga sexuella övergrepp som roten till allt ont.

Psykoanalysen har emellertid berett vägen för denna strömning genom att sprida föreställningen om bortträngning av plågsamma upplevelser och önsknings som sjukdomsalstrande. Den har också etablerat en metod som gjort det lätt för analytiker att i analysandens omedvetna hitta det som hen bestämt sig för att finna. Det fanns redan på 80-talet omfattande forskning som visade att det är svårt att tränga bort traumatiska upplevelser, men lätt att inplantera falska minnen hos människor. Den metod som Norell och hennes lärjungar använde sig av – fortfarande gör i en del fall – är som gjord för att skapa falska minnen och det tycks de ha lyckats med ganska ofta. Det är svårt att få en klar bild, men så verkar intressant nog inte ha varit fallet med Bergwall. Han framstår som en energisk mytoman, som plötsligt upptäckte att en scen var riggad för honom.

EN AV DE ledande forskarna på detta område är Elizabeth Loftus. Sven Å. Christianson tog sina första kliv på den akademiska karriärstegen genom att samarbeta med henne. Det hindrade honom inte från att senare intyga Bergwalls trovärdighet och vilseleda domstolarna om vetenskapens syn på bortträngda minnen. Man har ofta talat om Bergwall som en gåta, men jag tycker Christianson är den verkliga gåtan i sammanhanget. Ett av Joseffssons scoop är

att han avslöjar att även Christianson under tio år gick i terapi hos Norell. Kanske tedde det sig som ett smart karriärdrag att haka på bortträngda minnen-strömningen som ju under en tid hade stark medvind i varje fall i den allmänna debatten; kanske berodde hans omorientering på att han blev emotionellt beroende av Norell. Hur som helst har hans agerande hunnit ifatt honom nu. Hans bok *I huvudet på en seriemördare* har tagits bort från kurslitteraturen vid Stockholms universitet och Norstedts förlag har dragit in boken. Det återstår att se vilka konsekvenser detta får för hans fortsatta akademiska karriär.

Kommer det att bli några konsekvenser för de övriga inblandade, till exempel polisen Seppo Penttinen som förhörde Bergwall och vilseledde domstolarna om hur förhören gått till och undanhöll material? Hur är det med Bergwalls advokat Claes Borgström, som agerade andre åklagare under rättegångarna, men som tydligen betraktas som ett riktigt kap när han nu lämnar Socialdemokraterna och går till Vänsterpartiet? Fanns det verkligen inget alternativ till hans strategi vid rättegångarna, och var det verkligen nödvändigt av honom att bidra till ett diskussionsklimat, i vilket den som ifrågasatte Bergwalls skuld fick sin karaktär ifrågasatt? När hans advokatkollega Kerstin Korti hävdade att Quickrättegångarna en dag skulle visa sig vara en av de största rättsskandalerna under 1900-talet förklarade Borgström: "Jag känner förakt för detta omoraliska förhållningssätt till de djupt komplicerade frågor och framför allt namnlösa personliga tragedier som Quickrättegångarna handlar om."

DAN JOSEFFSSONS BOK och tidigare Hannes Råstams *Fallet Thomas Quick* visar att det finns stora brister i det svenska rättssystemet och de ställer kritiska frågor om psykologins roll i rättsväsendet. Men de ger också anledning att fundera över opinionens och diskussionsklimatets betydelse. Det uppstår inte sällan strömningar som det blir svårt att säga emot trots att det finns goda sakliga skäl, eftersom den som gör det betraktas som medskyldig till påstådda eller verkliga illgärningar och därmed moraliskt förkastlig. Argumentet provas inte, man går direkt på förmodade motiv och avsikter. På tyska finns ett begrepp, *Querdenker*, som syftar på en som går på tvärs med rådande uppfattningar. Mycket vore vunnit om vi i Sverige kunde lära oss litet större respekt för tvärtänkare.

► Kay Glans är chefredaktör för Respons.

Kort.

Blandade kortrecensioner

KONSTARTERNA & MEDIER

Lena Kåreland

Jordens salt

Mollie Faustman – författare, konstnär, kåsör, kritiker

CARLSSON | 247 S. | ISBN 9789173315500

Mångsidig kvinnlig pionjär

Mollie Faustman (1883–1966) etablerade sig på 20-talet som kåsören "Vagabonde" i *Dagens Nyheter* och veckotidningen *Idun*. Hon var även känd som skaparen av den tecknade serien "Tuttan och Putte" på DN:s barnsida. Hon gjorde bilderböcker och skrev flickböcker. Men hon var också en "riktig" konstnär, utbildad hos Carl Wilhelmson vid Valand i Göteborg och Matisse i Paris, och sågs som en av sin tids stora skildrare av barn.

Känd och respekterad i sin samtid är hon i dag – med undantag för konstforskningen, där man har börjat visa intresse för hennes verk – ganska bortglömd. Med *Jordens salt* gör Lena Kåreland, professor emeritus i litteraturvetenskap i Uppsala, därför en berömvärd insats för att dra den mångbegåvade person fram i ljuset.

Bokens biografiska parti bygger på memoarerna *Då*, utgivna 1958 (när hon var 75 år), som består av korta texter om viktiga händelser i hennes liv fram till 1910 och konststudierna i Paris. Kåreland framhåller *Dås* karaktär av motstånd- och frigörelseprojekt från en "delvis förtryckande uppväxtmiljö", borgerlig, men utan den ekonomiska trygghet en sådan brukar innebära. Familjen bestod av modern och två systrar. Fadern, Edvard Faustman, hade tidigt lämnat familjen och hon träffade honom bara ibland. Han var ingenjör, blev uppfinnare och grundade företag. 1879 gifte han sig med Alma Karsten. Tre barn föddes i rask takt, alla flickor till hans stora missnöje och, som för att lura sig själv att han fått en son, kallade han länge Mollie för Karl-Edvard(!).

Men affärerna gick dåligt, och 1888 tog han familjen till London i hopp om större framgång. Efter två år återvände hustrun med barnen till Stockholm, där de fick leva på hennes språklärarlön och ett månatligt underhåll från hennes far, som det var Mollies uppgift att hämta. Morfadern blev för

henne en skräckgestalt, tronande "mäktig och stum" bakom skrivbordet. På familjemiddagarna hos morföräldrarna satt barnen vid ett annat bord, moltysta av rädsla för "auktoriteterna" vid vuxenbordet. Det stela umgänget hos morfadern stod i bjärt kontrast till det livliga sällskapslivet hos familjen Hebbe. Där umgicks konstnärer, musiker och skådespelare.

MOLLIE FAUSTMANS BILDERBOK *Malins midsommar* (1910), innebar steget in ett ganska nytt område för kvinnor, barnkulturens, där det var lättare att verka utan att förlora sin sociala ställning; intresset för barnens värld ansågs också passa kvinnans natur. Samtidigt började synen på barnet förändras. Skolpedagogiken, barnlitteraturen och vad barnen borde läsa diskuterades. Kåreland påminner om vilken roll litteraturen spelade i det borgerliga hemmet. Familjen samlades för högläsning om kvällarna, och enligt Kåreland utvecklades något av en "familjekult" där fadern stod för kunskap och intellektuell fostran, modern för barnets känsloutveckling och smakens fostran. I bokutgivningen drogs en motsvarande linje mellan "uppföstrande" barnböcker och mer konstnärliga, avsedda att utveckla barnens skönhetsinnehåll efter Ellen Keys devis "Skönhet för alla".

Till de sistnämnda hör *Malins midsommar*, som Kåreland påpekar ett tidigt exempel på modernism i barnbokens form, där bilderna, inte texten, bestämmer stämningsslaget. Utöver det tydliga inflytandet från Matisse ser hon influenser från Elsa Beskow. Man kan konstatera att Malin inte är "söt", något som också utmärker Faustmans övriga barnskildringar där barnen är vare sig söta eller insmickrande. Fram till 1945 publicerade hon några barnböcker till, vilka närmast kan kallas illustrerade sagor, och Kåreland understryker vilken omhuldad genre sagan var. Faustman själv uttalade sig positivt i sina kåserier om sagens lämplighet som barnläsning.

En populär genre sedan 20-talet var flickboken. Faustmans böcker om *Renée* (1937 och 1938) var inte de första, men väckte uppmärksamhet genom sin friska och humoristiska ton och för att de tog upp sociala frågor, även judefrågan. Greta Bolin kritiserade i *Svenska Dagbladet* den negativa bilden av män i böckerna, men Kåreland påpekar att mycket i *Renée* är självupplevt och den inställningen kan ha bottnat i upplevelser i barn- och ungdomen.

Kåseriskrivandet låg också i tiden. Sedan sekelskiftet 1900 hade allt fler kvinnor kommit att ägna sig åt kåseriet, som snart betraktades som en kvinnlig genre, men få uppnådde Faustmans mästerskap, vilket kåserierna i slutet av *Jordens salt* ger övertygande prov på. De var ibland rena

debattinlägg; hennes roll som opinionsbildare var betydande och hon bidrog till att stoppa utgivningen av skandaltidningen *Fäderneslandet*. Kårelands analys av kåserierna är mycket läsvärd. Mannen framställs också där i ganska dålig dager och Faustman hävdade med emfas kvinnans rätt till arbete, därför är det som Kåreland påpekar märkligt att hon tog avstånd från Sven Markelius och Alva Myrdals förslag 1932 till kollektivhus med egen sovsal för barnen, men här har hon, annars så förnuftig reagerat känslomässigt; i stället för att se förslaget som något som skulle underlätta hennes tillvaro som yrkesarbetande kvinna, såg hon det som ett angrepp på den mor hon också var.

MEN DET VAR som konstnär hon helst ville bli betraktad, ändå var det i den rollen – i varje fall initialt – hon mötte mest motstånd. Jag tänker förstås på Albert Engströms famösa skrivelse i skämttidningen *Strix* med anledning av en utställning 1921 med kvinnliga konstnärer på Liljevalchs. Engström kallade utställningen "en skam för hela kvinnökönet" och hävdar att han aldrig sett "något så förskräckligt". Men Faustman gav snabbt svar på tal. Kåreland behandlar utförligt debatten och jag behöver inte gå in på den här. Det sista kapitlet, "Mollie Faustman – den nya kvinnan", sammanfattar övertygande Mollie Faustman i all hennes komplexitet. Lena Kårelands bok ger mig lust att läsa mer av det hon skrivit och stifta närmare bekantskap med hennes konst.

► Inga Lena Ångstrom Grandien är docent i konstvetenskap.

HISTORIA

Thomas Palme (red.)

Älskade struntflicka

Brev mellan Barbro von Vegesack och Sven Ulric Palme 1937–1940

CARLSSON | 355 S. | ISBN 9789173316088.

Kärlek i medelklassen

Denna bok består av brev växlade mellan den framtida professorn Sven Ulric Palme och hans blivande hustru Barbro von Vegesack mellan 1937 och 1940. Den innehåller ett urval ur en väldig brevsamling (1200 brev) vars existens blev känd för familjen först år 2001. Sonen Thomas Palme har försett boken med sammanbindande kommentarer och ett efterord där vi får veta "hur det gick".

Barbro och Sven Ulric träffades i februari 1937 på en middag i Linköping och blev

omedelbart förälskade. De växlar en kyss, men skils sedan från varandra under längre perioder. Under den första intensiva perioden skriver de brev till varandra nästan varje dag. Det är rörande och förtjusande, ibland gripande brev, där två förälskade ungdomer försöker definiera sig inför varandra. Tonläget är exalterat och öppenhjärtigt, inte minst i erotiska frågor. Tankarna förs till Hjalmar Gullbergs berömda rader i "Kärlek i det tjugonde århundradet" (1933) om en generation vars enda "lag är födelsekontroll". Preventivmedel blir en inte obetydlig utgiftspost.

Breven kan sägas vara stereotypa i sina upprepade kärleksförklaringar, men de belyser också tidsandan och de sociala problemen som medelklassungdomar vid denna tid ställdes inför. Barbro framstår i sina brev som upp över öronen förälskad, men samtidigt som "klok och omdömesgill", i jämförelse med Sven Ulrics mera vittsvävande utläggningar.

SVEN ULRIC PALME var min lärare och jag minns honom som en spirituellt och entusiastisk person. Som historiker var han en boren syntetiker, men sådana ansåg

sig historievetskapen inte ha några behov av under fyrtio- och femtioalet, vilket gjorde att hans akademiska karriär blev något av en via dolorosa. Han var över femtio år innan han lyckades få en professur.

Barbro framstår som representativ för många medelklasskvinnor vid denna tid, hon tycks leva i ett halvt drömligt väntantillstånd: "med mina yrkesambitioner är det inte mycket bevänt", erkänner hon. Hon utbildar sig till "barntädgårdslärarinna" i Tyskland men liksom Sven Ulric står hon främmande för nazismen. Den nazistiska undervisning som hon utsätts för beskriver hon som "fasansfull" och hon reagerar mot den antisemitiska propagandan: "Jag sa att jag tycker mycket om judarna och höll ett långt försvarstal för dem" – till värdarnas häpnad.

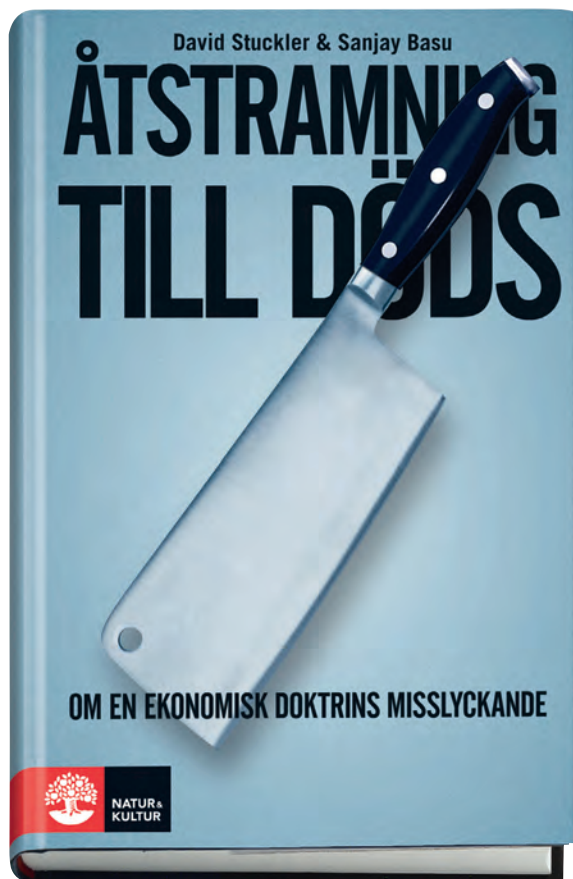
Hon inser omedelbart att Sven Ulric är den riddare hon väntat på och skulle omedelbart ha velat gifta sig, men Sven Ulric håller tillbaka. Han måste bli klar med sina studier, han kan inte ta socialt och ekonomiskt ansvar för en familj. Ja, han skriver att om skulle han tvingas välja mellan karriären och kärleken skulle han välja den förstnämnda. Detta beror bland

annat på att han är "ödesbestämd"; han har ett andligt arv att förvalta efter sin far Olof Palme, som också var historiker, men som i april 1918 stupat i det finska inbördeskriget, lämnande hustru och fyra barn och ett femte på väg efter sig.

ATT DENNA FÖRPLIKTELSE att fullfölja faderns gärning var en realitet framgår också av det brev han skriver den 1 december 1939 vid vinterkrigets utbrott. Han meddelar där att han anmält sig som frivillig till den finska armén. Han säger visserligen där att han inte gör detta av samma skäl som fadern, som velat rädda Finland åt Sverige, utan på grund av det förakt han kände inför de akademiker som 1918 bedrivit aktivistisk propaganda, men som när det gällde, föredragit att stanna hemma. "Gjorde jag nu som de då, vore jag hemfallen åt ett nedrivande självförakt, som jag vet, att jag icke skulle kunna stå ut med." Barbro och Sven Ulric gifte sig i mars 1940 i Helsingfors.

► Alf W. Johansson är professor emeritus i historia och senior editor på *Respons*.

—Annonser—

En kraftfull uppgörelse med det onödiga lidande och de stigande dödstal som åtstramningspolitiken fört med sig. Jag hoppas att finansministrarna läser den ...

FINANCIAL TIMES

Ända sedan krisen slog till har EU:s ledare haft samma recept: åtstramning. Nedsänkningar, budgetdisciplin och en krympt offentlig sektor – så vill Angela Merkel och de andra få Europa på rätt köl.

Problemet är bara att det inte fungerar. Efter snart åtta år av aggressiv åtstramningspolitik är arbetslösheten fortfarande skyhögt. Samtidigt skenar desperationen, fattigdomen och extremismen.

Åtstramning till döds berättar om hur en ekonomisk dogm får konsekvenser in på bara huden och gör oss sjuka, svaga och deprimerade. Omistlig läsning för alla som vill förstå vad som händer i Europa – och hur utvecklingen kan vändas.

Köp boken i en bokhandel nära dig

Natur & Kultur 08-453 86 00 www.nok.se info@nok.se